

MAGYAR NYELVŐR

ALAPÍTVÁ 1872-BEN

TARTALMÁBÓL



Gárdonyi 100 melléklettel

150 ÉVES A MAGYAR NYELVŐR

Várady Tibor: „A kisebbségi politika célja: a nyelv és kultúra fenntartása”

Adamikné Jászó Anna: A *Véres könyv* és a leplező nyelv. Jókai török témájú novellái az 1850-es években

Deák-Sárosi László: Dallamhangsúly a magyar versben

H. Tomesz Tímea – Jánk István: A közösségvállalás rítusai a sportban

Rádics Réka: A szeretet poétikai természetrajza a *Portugál szonettek* című kötetben

Keller Péter – Nagy János Ádám: Az *Egri csillagok* szövegváltozatai

M. Mester Katalin: Gárdonyi Géza „*Fel, nagy öröme...*” című karácsonyi énekének szövegváltozatai

Tuba Márta: M. Mester Katalin: Maratoni interjú Fekete Istvánról ifj. Fekete Istvánnal

Nagy Natália: Sebestyén Zsolt: Kárpátalja helységnevei

Constantinovits Milán: Pölcz Ádám: A nyelvművelés retorikai gyökerei

Bernáth Csilla: Balázi József Attila – Kiss Gábor: Jókai-enciklopédia

Balázs Géza: A Nyelvőr története (3.)

Pölcz Ádám: Adamikné Jászó Anna 80 éves

Balázs Géza: A Mátra-vidék mindenese. Fülöp Lajos 90 éves

NYR150

146. ÉVFOLYAM 2022. JÚLIUS–SZEPTEMBER 3. SZÁM

MAGYAR NYELVŐR

A MAGYAR NYELV ÉS KULTÚRA NEMZETKÖZI TÁRSASÁGÁNAK FOLYÓIRATA (2020–)

Megjelenik évente négyszer
(márciusban, júniusban, szeptemberben és decemberben)

Alapította a Magyar Tudományos Akadémia 1872-ben

SZERKESZTETTÉK:

Szarvas Gábor (1872–1895), Simonyi Zsigmond (1896–1919), Balassa József (1920–1940),
Beke Ödön (1946–1953), Lőrincze Lajos (1954–1993), Keszler Borbála (1994–2021)

VÉDNÖKI TESTÜLET:

Lőrincze Péter, Temesi Ferenc, Tőkés László, Várady Tibor

NEMZETKÖZI TANÁCSADÓ TESTÜLET:

Fedosov, Aleksandrovich Viktor (Vlagyimir, Oroszország), Dragaschnig, Edina (Grác, Ausztria),
Lizanec, Petro (Ungvár, Ukrajna), Mifsud, Mari Lee (Richmond, USA),
Sivonen, Jari (Oulu, Finnország)

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

Aczél Petra (Budapesti Corvinus Egyetem), Adamikné Jászó Anna (ELTE), Balázs Géza (ELTE, PKE,
SZFE), Büky László (SZTE), Hidasi Judit (BGE), Horváth Péter Iván (PPKE), Cs. Jónás Erzsébet
(Nyíregyházi Egyetem), Kovács László (ELTE TÁTK), Kövecses Zoltán (ELTE), Minya Károly
(Nyíregyházi Egyetem), Pölcz Ádám (ELTE TÖK), Steklács János (PTE), Szűts Zoltán (EKKE)

FELELŐS SZERKESZTŐ: Balázs Géza

SZERKESZTŐK: Minya Károly, Pölcz Ádám

MUNKATÁRSAK: Barta Éva, Takács Róbert, Vesszős Balázs

TÖRDELEÉS, ARCULAT: Fancsek Krisztina

EGYÜTTMŰKÖDŐ PARTNER:

Magyar Nyelvőr Alapítvány

Magyar Nyelvstratégiai Kutatócsoport

Petőfi Kulturális Ügynökség Kazinczy Műhely

NYOMDA: Könyvpont Nyomda, Budapest

A szerkesztőség címe:

1072 Budapest, Rákóczi út 38. 1/2.

A szerkesztőség e-mail-címe: magyarnyelvor@mnyknt.hu

A felelős szerkesztő közvetlen e-mail-címe: balazs.geza@gmail.com

Honlap: www.mnyknt.hu



A folyóirat elektronikus változata olvasható a világhálón:
Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának repozitóriuma:
http://real-j.mtak.hu/view/journal/Magyar_Nyelv==0151r.html
Magyar Nyelv és Kultúra Nemzetközi Társasága: www.mnyknt.hu (2020–)

Kiadó: Magyar Nyelv és Kultúra Nemzetközi Társasága

Felelős kiadó: A Társaság elnöke

1072 Budapest, Rákóczi út 38. 1/2.

Telefon: 36-30-318-9666, e-mail: irodavezeto@mnyknt.hu

ISSN (nyomtatott) 0025-0236

ISSN (webváltozat) 1585-4515

Előfizethető: 2022-től kizárólag a kiadóban, a Magyar Nyelv és Kultúra
Nemzetközi Társaságánál

Egyes szám ára: 1500 Ft, éves előfizetés (4 szám): 6000 Ft

Gárdonyi Géza - Zalán Tibor

EGRI CSILLAGOK

A Nemzeti Színház és a Magyar Nemzeti Táncegyüttes közös produkciója

Helyszín: **MVM Dome**

2022. • OKTÓBER 20. • CSÜTÖRTÖK • 19.00

Rendező: Vidnyánszky Attila • Társrendező-koreográfus: Zsuráfszky Zoltán

KÜLÖNLEGES ÉLMÉNY
gigantikus helyszín és díszlet az MVM Dome-ban!

NEMZETI  SZÍNHÁZ
1837
A NEMZET SZÍNHÁZA


MVM DOME

TARTALOM

„A kisebbségi politika célja: a nyelv és kultúra fenntartása”. Várady Tibor jogászprofesszort kérdezi Balázs Géza.....289

Tanulmányok

Adamikné Jászó Anna: A Véres könyv és a leplező nyelv. Jókai török témájú novellái az 1850-es években 308

Deák-Sárosi László: Dallamhangsúly a magyar versben333

H. Tomsz Timea – Jánk István: A közösségvállalás rítusai a sportban. Esettanulmány a 2021-es labdarúgó-Európa-bajnokságon történt szíveállás kapcsán350

Rádics Réka: A szeretet poétikai természetrajza a Portugál szonettek című kötetben 365

Gárdonyi 100

Keller Péter – Nagy János Ádám: Az Egri csillagok szövegváltozatai371

M. Mester Katalin: Gárdonyi Géza „Fel, nagy örömré...” című karácsonyi énekének szövegváltozatai 401

Szemle

Tuba Márta: M. Mester Katalin: Maratoni interjú Fekete Istvánról ifj. Fekete Istvánnal412

Nagy Natália: Sebestyén Zsolt: Kárpátalja helységnevei414

Constantinovits Milán: Pölcz Ádám: A nyelv művelés retorikai gyökerei. A nyelvhelyesség retorikai alapjainak hagyományáról419

Bernáth Csilla: Balázi József Attila – Kiss Gábor: Jókai-enciklopédia423

Egyebek

Magyar Nyelvőr: Beköszöntő (1920)427

Balázs Géza: A Magyar Nyelvőr története (3.) Balassa József Magyar Nyelvőre (1920–1940).....429

Pölcz Ádám: Anyanyelvünk, gondolkodásunk gazdagítója. Adamikné Jászó Anna 80 éves......439

Balázs Géza: A Mátra-vidék mindenese. Fülöp Lajos 90 éves443

A Nyelvőr postája (Minya Károly).....446

Új szavak, kifejezések (Balázs Géza – Minya Károly).....449

Korrektorversenyek (B. G.).....451

CONTENTS

Balázs Géza asks professor of law Várady Tibor: "The aim of the minority policy is to maintain language and culture", also: Thoughts for Várady Tibor from his article published in Hungarian Science 2022/7 289

Papers

Adamikné Jászó, Anna: The Véres Könyv and the Unveiling Language. Jókai's short stories based on Turkish themes in the 1850s 308

Deák-Sárosi, László: Melody stress in Hungarian poetry..... 333

H. Tomsz, Timea – Jánk, István: The rituals of community commitment in sport A Case Study on the Cardiac Arrest at the 2021 European Football Championship350

Rádics, Réka: The poetic nature descriptive approach of love in the volume entitled Portuguese Sonnets365

Gárdonyi 100

Keller, Péter – Nagy, János Ádám: Text versions of the Eclipse of the Crescent Moon371

M. Mester, Katalin: Versions of Gárdonyi Géza's Christmas Song Entitled Fel, nagy örömré.....401

Reviews

Tuba, Márta: An interview with Fekete István Jr. about Fekete István412

Nagy, Natália: Sebestyén Zsolt: Place names of the Subcarpathian Region.....414

Constantinovits, Milán: Pölcz Ádám: The rhetorical origins of language cultivation419

Bernáth, Csilla: Balázi József Attila – Kiss Gábor: Jókai encyclopaedia.....423

Miscellaneous

Magyar Nyelvőr: Introduction (1920)427

Balázs, Géza: The History of Magyar Nyelvőr (Part 3) Balassa József's Magyar Nyelvőr (1920–1940)429

Pölcz, Ádám: Enriching our native language and mind. Adamikné Jászó Anna is 80 years old.....439

Balázs, Géza: The Handyman of Mátra Region. Fülöp Lajos is 90 years old443

The Postbox of Magyar Nyelvőr (Minya, Károly)446

New words and phrases (Balázs, Géza – Minya, Károly).....449

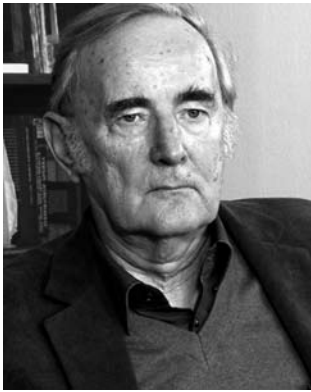
Proof readers' Competition (B. G.)451

MAGYAR NYELVŐR

146. ÉVF. * 2022. JÚLIUS–SZEPTEMBER * 3. SZÁM

„A KISEBBSÉGI POLITIKA CÉLJA: A NYELV ÉS KULTÚRA FENNTARTÁSA” VÁRADY TIBOR JOGÁSZPROFESSZORT KÉRDEZI BALÁZS GÉZA

Kivonat



Várady Tibor (Nagybecskerek, 1939) vajdasági magyar származású jogtudós, jogász és író. Az újvidéki Új Symposion avangárd folyóirat egyik alapítója és szerkesztője. A jogtudományok doktora címet a Harvardon szerezte. Vendégtanára volt a Cornell és a Berkeley Egyetemnek, kinevezett tanár az atlantai Emory Egyetemen. 1992 júliusától fél éven át Jugoszlávia igazságügyi minisztere Milan Panić rövid életű kormányában. Az atlantai Emory Egyetem és a Közép-európai Egyetem professor emeritusa. A szerbiai Magyar Nemzeti Tanács megalakulása után több mint tíz éven át a nyelvhasználati bizottság elnökeként tevékenykedett.

Kulcsszavak: Várady Tibor, nemzetközi, nemzeti, csoportjog, kisebbségi nyelvhasználat, tudománymetria

Nemzetközi, nemzeti, csoportjog

Nemzetközi joggal foglalkozol, kérlek, mutasd be a szűkebb szakterületedet!

Elég sok fontolgtatás, kompromisszumkeresés nyomán választottam szakterületet. Amikor 1962-ben diplomáztam a Belgrádi Egyetem Jogi Karán, létezett már az Új Symposion (akkor még az Ifjúság hetilap mellékleteként), alakulóban volt egy valóban kivételes irodalmi mozgalom. Ide tartoztak Domonkos István, Tolnai Ottó, Gion Nándor és többen mások. Körülbelül kortársak voltunk. Az asztalon volt az a terv is, hogy mellékletstátusból előre lépve irodalmi folyóirat induljon. Nekem is voltak irodalmi ambícióim, közöltem is néhány írást az Új Symposionban, nagy volt a kísértés,

hogy csatlakozzak az alakuló lendülethez. A színhely Újvidék volt. Családomban pedig az volt a természetes, ha a jogászszakmát folytatom. Nem volt könnyű döntenem. Diplomázás után néhány hónapot töltöttem csak Nagybecskerekén a családi ügyvédi irodában, majd azt választottam, hogy az újvidéki jogi karon pályázom tanársegédi állásra, és így ötvözöm valamiképpen a jogász pályát és az irodalmi próbálkozásokat. Itt felmerült az a kérdés is, hogy a jogon belül milyen szakterületet válasszak. Akkoriban az ügyvédi szakmában könnyebb volt távolságot tartani a politikától, mint az egyetemi oktatásban. Voltak tantárgyak (például alkotmányjog vagy jogszociológia), melyeknél különösen kemények voltak a politikai elvárások, és sokkal nehezebb volt (meg kockázatosabb is) egyszerűen szakmán belül maradni. Ezek a körülmények is befolyásolták, hogy a nemzetközi magánjogot választottam. Ez akkor ezoterikus tantárgynak számított. Így elkerültem a választást a valódi jogászgondolkodástól elforduló megalkuvás és az előbb-utóbb kitiltást eredményező disszidens kitarítás között. A nemzetközi magánjog területén kevesebb kockázattal lehetett következetesen jogásznak maradni. (Amikor később megismerkedtem magyarországi kollégákkal, láttam, hogy mások is követték ezt a logikát, Mádl Ferenc is.) Aztán amint egyre többet foglalkoztam a nemzetközi magánjoggal, megszerettem. Valóban közel kerültem ehhez a területhez. Próbáltam nemzetközi színterekhez is kapcsolódni, és itt sokat segített, hogy gyermekkoromban ingyen kaptam három környezeti nyelvet (a magyart, a szerbet és a németet), majd ehhez szerencse folytán hozzákapcsolódott a francia is, mert apámnak volt egy francia ügyfele. (Egy idősebb néni volt, nem tudom élt-e rajta kívül még igazi francia Nagybecskerekén.) Hatéves koromtól tizenkét vagy tizenhárom éves koromig hetente háromszor voltak franciaóráim. Aztán gimnazistakoromban apám úgy látta, hogy egyre inkább teret nyer az angol nyelv, és angolórákra kezdtem járni Iduska nénihez. Így alakult az a szerencsém, hogy később öt nyelven követhettem a szakirodalmat, és részt vehettem nemzetközi tanácskozásokon. Próbáltam öt nyelven publikálni is, meg is jelentek írásaim mind az öt nyelven – erős lektori segítséggel. Később valamennyire visszaléptem. Egy idő után franciául és németül nem igyekeztem tovább szakcikkeket közölni. Megmaradtam a magyar, a szerb és az angol mellett. A nemzetközi magánjogon belül találtam egy fontos témakört (és joggyakorlati esélyt is), a külkereskedelmi választottbíráskodást. A Harvardon ebben a témában írtam doktori értekezést. Jogászéveim során számos nemzetközi ügyben voltam választottbíró (250 és 300 között van az ügyek száma). Ennek anyagi hozadékai is voltak. Elméleti írásaiban és az oktatásban is sokat segített, hogy a választottbíráskodást „élőben” is megismertem, és hozzá kötődik

a talán legtörekvőbb szakmai próbálkozásom. Azt láttam (mint persze mások is), hogy egy világszintű harmonizáció alakul. Egyre több hasonlóságot mutatnak a választottbíráskodásra vonatkozó törvények és szabályzatok. A módosítások is hasonló irányelveket követnek Amerikában, Kínában vagy mondjuk Magyarországon, Szerbiában, Horvátországban, Németországban, Egyiptomban, Oroszországban, Svájcban, Hong Kongban és másutt is. Fontos szerepe volt (és van) az egységesítésben a nemzetközi egyezményeknek és a mintatörvényeknek is. Ez eszembe juttatta, hogy amikor a Harvardon voltam diák, tanáraim amerikai jogot tanítottak, de azt is tudtam, hogy amikor még ők voltak diákok, nem amerikai jogot tanultak. Létezett egységes amerikai alkotmány, de a legtöbb jogterületen a tagállamok saját jogszabályokat alkottak. Akik tanáraim lettek, Massachusetts állambeli jogot tanultak (ha a Harvardon voltak diákok), kaliforniai jogot (ha a Berkeley-n tanultak), vagy mondjuk connecticuti jogot, ha a Yale-en hallgattak órákat. Amikor ők lettek tanárok, tovább is léteztek külön törvények Massachusettsben, Kaliforniában, Connecticutban, New York államban és az Egyesült Államok más tagállamaiban, de egyre inkább közeledtek a szabályok, hozzáállások és a joggyakorlat is. Ez a harmonizáció lehetővé tette az „amerikai jog” oktatását, bár több területen továbbra is önálló jogszabályaik vannak a tagállamoknak. A végzett diákok a különbségeket is szakavatottan látják, mert ugyanabba a jogi világba tartoznak. Az merült fel bennem, hogy – az amerikai mintát követve – talán értelme lenne világjogként tanítani a külkereskedelmi választottbíráskodást. A kilencvenes években, amikor el kellett jönnöm Újvidékről, és párhuzamosan tanítottam Pesten és amerikai egyetemeken, azt kezdtem fontolgatni, hogy egy olyan tankönyvet írok, mely világjogként kezelné a külkereskedelmi választottbíráskodást. Az egyik legismertebb amerikai jogi kiadóval (West Publishing) tárgyaltam. Közölték, hogy valóban nagyon érdekesnek tartják az elképzelést, de úgy látják, hogy egy ennyire eredeti próbálkozás csak akkor lehetne a kiadó számára sikeres, ha egy „nagyon ismert név” is szerepelne a szerzők között. Hozzátették – talán őszintén, talán udvariasságból, hogy én elértem az „ismert név” szintjét, de ennél többre lenne szükség. Ekkor társszerzőket kerestem. Csatlakozott John Barceló, aki diáktársam volt a Harvardon, majd a Cornell Egyetemen lett tanár, és Arthur von Mehren világhírű tanár, aki korábban mindkettőnket tanított a Harvardon. 1999-ben meg is jelent a tankönyvünk *International Commercial Arbitration – A Transnational Perspective* címen. Tekintélysorrend szerint von Mehren neve került volna elsőként a címdalra, ábécé szerint Barcelóé, viszont von Mehren egy szép gesztussal azt javasolta, hogy az én nevemmel induljon a társszerzők listája, mert én voltam

az ötletgazda, és én írtam a könyv legnagyobb részét. Azóta hét kiadása jelent meg a tankönyvnek, amikor von Mehren távozott közülünk, Stefan Kröll ismert német tanár és választottbíró lépett a társszerzők közé. A tankönyvet mind az öt kontinensen használják. A választottbíráskodáshoz kötődik egy monográfiám is, mely egy holland kiadónál jelent meg, és a címe: Language and Translation in International Commercial Arbitration (Nyelv és fordítás a külkereskedelmi választottbíráskodásban). Ez a téma azért is áll hozzám közel, mert azt hiszem, nem volt nap az életemben, amikor csak egy nyelven beszéltem volna.

Értelemszerűen foglalkoznod kellett kisebbségi jogokkal, de kisebbségi nyelvi jogokkal is? Mennyire idealisztikusak az ezzel kapcsolatos nemzetközi állásfoglalások, ajánlások?

A választottbíráskodást eleinte elméleti kérdésként és szakdolgozatok témájaként láttam. Kisebbségi jogokkal és kisebbségi jogok védelmével nem elméletben, hanem a gyakorlatban találkoztam először. Hatodikos gimnazista koromban próbáltam először tenni is valamit. Az iskolaigazgató hozott egy döntést, mellyel „egységesítette” a gimnáziumi önképző köröket. Tehát nem folytatódhatott külön szerb és magyar, hanem egy „közös” önképző kör alakult. Ennek az volt a hibája, hogy a szerb diákok közül csak nagyon kevesen tudtak valamit magyarul. Nem volt tilos magyar verseket is olvasni az önképző körön, de ez nem lett volna természetes egy olyan környezetben, melyben csak kevesen értenek magyarul. (A szerb nyelvvel más volt a helyzet, mert minden jelenlevő – magyar is, szerb is – tudott szerbül.) Tehát az „egységesítés”, mely az akkor mindenben felülemelkedő „testvériség-egység” jelszót követte, tulajdonképpen tiltás nélkül állta útját a magyar nyelvi jogoknak. Osztálytársaimmal fontolgattuk, hogy mit tegyünk. Természetesen nemcsak a logika, hanem az indulatok is vezéreltek bennünket. Egy nagyon közeli barátom azt javasolta, hogy menjünk el az igazgató lakásához, és verjük be kövel az ablakát. Ez nem volt népszerűtlen javaslat, de azt is láttuk, hogy nem igazán vezet megoldáshoz. Aztán – családi ügyvédi megrögződéseket követve – azt javasoltam, hogy alapítsuk meg a VI/8. osztály önképző körét. Ezzel a névvel. Tehát nem „magyar önképző kör”, hanem a „VI/8. osztály önképző köre”. Ebbe az osztályba jártunk, magyar osztály volt. Nem volt tilos osztályönképző kört szervezni. Létrejött, és a VI/8. osztály önképző körének rendezvényeire vendégként minden más magyar osztályból is hívtunk szerzőket és érdeklődőket. Így tulajdonképpen mégis lett gimnáziumi magyar önképző kör.

Az évek során ismételten láttam, hogy a szabályok önmagukban nem nyújtanak igazán garanciát. Iskolaszabályok sem, országos szabályok sem, nemzetközi szabályok és ajánlások sem. Ahhoz persze hozzájárulnak, hogy növekedjenek vagy csökkenjenek az esélyek, de szükség van saját ötletekre, lépésekre, alkalmazkodásra – és kitartásra is. Nagyapám naplójában olvasom, hogy 1944. október 4-én – egy-két nappal azután, hogy a német megszállók kivonultak Becskerekéről, a partizánok és a Vörös Hadsereg pedig bevonult – apám és nagyapám egy magyar értelmiségi találkozót szervezett a családi házukban. (Ötéves voltam. Én is ott lehettem a házban.) Az volt a téma, hogy az (ismét) új világban hogyan lehetne továbbra is teret biztosítani a magyar nyelvnek és magyar iskoláknak. A naplóbejegyzés szerint: „Kovács prelátus mintha akadémiai székfoglaló beszédet tartana, el-elmélkedett a magyar nyelv gazdag szépségeiről, Mezzofanti nyelvzseni magyar nyelvről mondott magasztalásairól.” Nagyapám ezt nem cáfolta, de más résztvevőkkel együtt úgy látta, hogy nem vezetne igazán eredményre, ha Mezzofantira és a magyar nyelv szuperioritására hivatkozva kérnék az új partizán/kommunista hatalomtól, hogy legyenek magyar iskolák is Becskereken. Az érveket nem magunk felé, hanem a döntéshozók felé kell irányítani (és szabni is) – és ez különösen akkor van így, ha kisebbségi helyzetben vagyunk. Nem tudom, hogy pontosan milyen lépések következtek, és most már nincs is kit kérdezni. Azt tudom, hogy 1946 szeptemberében magyar iskolában indultam első elemibe.

1970-ben sikerült (részleges) párhuzamos magyar nyelvű oktatást szerveznem az Újvidéki Egyetem Jogi Karán. Ezelőtt csak az egyetem magyar tanszékén létezett magyar oktatás. Akkoriban még nem volt a láthatáron sem európai, sem anyaországi támogatás lehetősége. Alakulóban volt azonban egy politikai irányvonal, mely az egyensúly irányába tartott. Ezt az is ihlette, hogy Tito nem tartozott a többségi nemzethez. Tehát alakult valamilyen hátszél – csak ilyenkor nem mindegy, hogy hogyan szabjuk, és hová állítjuk a vitorláinkat. Akkoriban valamilyen politikai súlyt nyertek a kisebbségi jogok (vagy legalábbis azok hangoztatása). A Vajdaságban illendő lett egymás mellé tenni a magyar, román, szlovák és ruszin kisebbséget. Úgy láttam, hogy ez az alkalmas vitorla, azzal próbálkoztam, hogy magyar, szlovák, román és ruszin nyelvi lektorátust hozzak létre a jogi karon. A párhuzamos oktatásban is helye volt elvben más kisebbségi nyelveknek, nem is lettek kizárva a tervből, de gyakorlatilag csak magyar oktatás jöhetett létre. Persze más vitorlák is ki lettek tűzve. A javaslatom egyik ellenfele azzal érvelt, hogy „Várady a szerb helyett akar magyar nyelvű oktatást bevezetni”. Később is többször találkoztam ezzel a kisebbségellenes stratégiával. „A kisebbségi jogok felfe-

lé hamisítása” lehetne az elnevezése. Létrejött a párhuzamos magyar nyelvű oktatás. Először csak egy-két tantárgyból, később sikerült több magyar oktatót felvenni, és nőtt a magyarul is tanított tantárgyak száma. Hadd tegyem hozzá, hogy a sikernek van valami kötődése a családi ügyvédi irodához. Valamikor az ötvenes évek elején az apám felvett ügyvédbojtárnak egy Nikola Vorgić nevű zombori jogászt. Neki sikeresen indult a pályája, a kommunista pártban is elismert szerepe volt, de egy féltékeny párttársa feljelentette, és el is ítélték valamilyen vélt államellenes cselekményért. Amikor kiszabadult, nem vették fel sem bíróságra, sem ügyvédi irodákba – de az apám felvette. Valóban tehetséges jogász volt. Fokozatosan sikerült szakmai elismerést szereznie, a pártba is visszatért, majd Beeskerekről Újvidékre költözött, le is doktorált. 1970-ben, amikor lektorátust és párhuzamos magyar oktatást igyekeztem bevezetni, ő volt az újvidéki jogi kar dékánja. Nagyon sokat segített. Ma sajnos nincsen már párhuzamos magyar oktatás az újvidéki jogi karon.

A kisebbségi jogok kérdése fennmaradó téma volt jogáspályám során. Fontosnak tartottam azt is, hogy elemezzem és feltárjam a kisebbségi jogokhoz fűződő hiteket, tévhiteket és retorikát is. Gyakori (és nem kisebbségbarát) felvetés például az, hogy a kisebbségi jogok tulajdonképpen „többletjogok”. Nem veszélytelen – és nem ritka – az az állásfoglalás sem, mely szerint a csoportjogok nem természetes emberi jogok, és ezért vitatható, hogy jogosultak-e a kisebbségek ilyen jogokra. Ilyen magyarázatok kevesebb rokonszenvet és nagyon szűk értelmezést ihletnek. Több írásban (több nyelven) igyekeztem cáfolni, hogy a kisebbségi jogok „többletjogok”, és próbáltam magyarázni, hogy a többségnek is vannak csoportjogai. A kisebbségi jogok érvényesítésénél nem mindegy, hogy milyen hitek, előítéletek és besorolások fűződnek kisebbségi igényekhez.

Európai és világszintű szabályokban szerintem létezik előrelépés, de a megalkotott szabályok elég széles mozgásteret hagynak. Különböző magyarázási lehetőségeket is. Hogy még egy személyes emléket idézzek, komoly súlya volt a nemzetközi szabályokra és elvekre támaszkodó érveknek, amikor Milošević bukása után kisebbségi jogokról szóló törvények fogalmazódtak Szerbiában. Tagja voltam a törvényhozó bizottságnak, súlyt adott az érveimnek az is, hogy abban az időben én képviseltem Jugoszláviát, majd Szerbiát a Hágai Nemzetközi Bíróság előtt. Létezett egy megbecsülendő törekvés is, hogy az ország egy európai normalitás felé lépjen. De akkor sem volt egészen világos (mint ahogyan most sem), hogy mi is az, hogy „európai normalitás”. A kérdések nagyobb részére nem nyújtottak automatikus választ nemzetközi egyezmények és elvek. Az esélyek nem hoznak automatikus megoldást. Érvelni kell és közben felismerni, hogy hogyan lehetne az érveket a legha-

tékonyabban igazítani. A kétezres évek elején tisztességes szintű kisebbségjogi törvények születtek Jugoszláviában (ezek hamarosan szerbiai törvények lettek). Megalakultak a nemzeti tanácsok is.

A jog mennyire nemzetközi, és lehet-e mondani, hogy van nemzeti jog?

Hadd kezdjem azzal, hogy számomra egy kicsit elgondolkodtató a „nemzeti” szó. Egyrészt nagyon szép érzelmek és képzettársítások fűznek hozzá. Iskoláskoromban – és kisebbségiként – különös ereje volt a Nemzeti dalnak. Elszavalni, hogy Talpra magyar, hí a haza! nem volt tilos, de néha a tiltás határára került. Ez tulajdonképpen még inkább emelte a tekintélyét. Ezekben a napokban egy dokumentumpróza-kötetet igyekszem befejezni. A családi ügyvédi irattárban megmaradtak Kiss Ernő aradi vértanú birtokára és utódaira vonatkozó periratok. Valóban szép méltóságot érzek a „nemzeti” szó mögött, amikor számba veszem, hogy Kiss Ernő egy nemzeti hős. Viszont egészen más érzéseim vannak, amikor a pesti lakásomtól elsétálok a Budagyöngye Bevásárlóközpontig, és ott látok a sarkon egy „nemzeti dohányboltot”. Viszszafogottan kellene a „nemzeti” szót kezelni. Az is eszembe jut, hogy a gicscsé formálás sokkal nagyobb veszély, mint a tiltás.

A „nemzeti jog” kifejezésben természetesen kijáró méltóság jut a „nemzeti” szónak. Azzal, hogy a nemzeti jogban helyet kell, hogy nyerjenek a nemzeti kisebbség jogai is.

De látom, hogy valamennyire elkerültem a választ a feladott kérdésre. Megpróbálok visszatérni. Régóta vitatott kérdés – és feltehetően az is marad – a nemzetközi jog határainak kérdése. Azt is hozzátenném, hogy nem minden ponton szurkolok ugyanannak az oldalnak. 1958-ban született egy egyezmény (a New York-i egyezmény) a külkereskedelmi választottbírósági ítéletek végrehajtásáról. Ehhez az egyezményhez csatlakozott minden európai ország, valamennyi nagyhatalom és a világ legtöbb más országa. Pillanatnyilag 169 a tagállamok száma (az ENSZ-nek 193 tagállama van). Amikor egyre nagyobb része van a mindennapokban is a nemzetközi kereskedelemnek, fontos a viták rendezését is széleskörűen elfogadott mechanizmusokra bízni. És itt van az, hogy korlátok is maradnak, nemzetközi választottbíráskodás csak akkor indulhat, ha mindkét fél beleegyezik. Megemlítem még a Római egyezményt, mely a Nemzetközi Büntetőbírárságra vonatkozik. Ehhez 123 állam csatlakozott, közöttük az EU valamennyi tagállama. Ez tisztességes szám, de itt van az a tény is, hogy a világ nagyobb része mégis kimaradt. Nem ratifikálta az egyezményt sem az Egyesült Államok, sem Oroszország, sem Kína, sem India (és ez már több mint a világ lakosságának a fele). Nem

csatlakozott Ukrajna, Irak, Izrael, Törökország sem. Túlságos idealizmus lenne abban hinni, hogy megakadályozná a háborús bűntetteket, ha a nagyhatalmak is csatlakoznának a Római egyezményhez. Háborús konfliktusokban inkább remény, mint tény a jog. De valamilyen fékek mégis teremtődnek, ha (legalábbis elvben) minden ország polgárát fenyegetnék jogi eljárások háborús és hasonló bűntettek kapcsán. Tehát vannak területek, melyeken annak szurkolok, hogy több teret nyerjen a nemzetközi jog. Vannak olyan területek is, melyeken számomra is vitatott, hogy nemzetközi jogszabályok (mondjuk EU-jogszabályok) vagy egy-egy ország jogszabályai érdemelnék szélesebb teret. De erre a kérdésre csak egy tanulmányban tudnék (ha tudnék) közelebb kerülni a válaszhoz.

Képletek és frázisok világában élünk

A jog mellett szépirodalmi munkásságod is van. Egy sajátos, leginkább posztmodernnek nevezhető regényed a bürokráciát karikírozza (Az egérszürke szoba titka, 1976., angolul: The Secret of the Mouse-Grey Room, 1981). Hogy lehetséges a szigorú jogász munka mellett szépirodalmat írni? Egy író veszett el a jogásban, vagy a jogász veszett el egy íróban?

Amint azt már említettem, voltak (és maradtak) irodalmi ambícióim. Itt van persze az a tény is, hogy – ellentétben sok más symposionista barátommal – nem jutottam el addig a döntésig, hogy az irodalomnak szentelem az életemet. Életpályám inkább jogáspálya volt, az irodalom pedig időről időre valóság, de gyakrabban csak halasztás. Az egérszürke szoba titka a második könyvem volt. Képletek és frázisok a könyv főszereplői. Azt láttam, hogy képletek és frázisok világában élünk, és úgy éreztem, hogy ez módosul, de nem szűnik meg más világokban sem. Most is így látom. A szocializmus éveiben, aki elismerést akart egy felszólalás nyomán, vagy támogatást egy kutatói projektumhoz, az legalább tízszer kimondta a felszólalása során, hogy „szocialista öngazgatás”, és betette ezt a bűvös szópárt a projektum címébe is. A hasznos varázsszavakba vetett hit folytatódott. Csak ma „fenntartható fejlődés”-t kell mondani vagy címbe írni.

Miután nyugdíjas lettem Szerbiában is, Magyarországon is, és professor emeritus Pesten is, Atlantában is, ismét komolyabb esélyt kapott életemben az irodalom. Azt mondhatnám, hogy egy sors faragta műfajhoz kezdtem kötődni. Valami csoda folytán a családi ügyvédi irodában minden irat megmaradt 1893 óta. Ezekről mindig tudtam, hogy fontosak és érdekesek, de túl sok teendőm volt a jelenben, nem volt időm a múltra. Az utóbbi 8-10 évben leg-

inkább ezekkel az iratokkal foglalkozom. Azt is látom, hogy míg évtizedekig senki sem figyelt rájuk, sok irat átalakult és irodalomná vált. Ezek alapján igyekszem dokumentumpróza-könyveket írni. Sok mindent látok az iratokban, ami kimaradt a történelemből. Részben azért is, mert a történelem ritkán ad teret az elmúlt mindennapoknak. De azért is, mert a Bánátban (Bánságban) – és feltehetően másutt is – a sok államváltás, sorsváltás nem ihletett gondos iratkezelést. Sokszor kerestem valamilyen perirat kapcsán további információkat különböző törvényszéki, városi, vajdasági vagy jugoszláv irattárakban. Segítőkészség volt, iratok kevésbé. Azt csak találgatom, hogy szándékos söprés vagy gondatlanság tizedelte meg az iratokat. Így a családi irattárból nagyon sok minden kerül kezembe, ami másutt nem maradt meg. A nyelvek mozgását is közletről látom. Egy 1835-ben hozott, kézzel írott ítéletben (mely jóval családi irodánk megindulása előtt született, és egy későbbi ügy kapcsán került az iratok közé) négy nyelv váltakozik. Leginkább a magyar és a latin, de a szerb tanúk vallomása szerbül van rögzítve és cirill betűvel, a német tanúk pedig németül és gót betűvel. Aztán látom, hogy 1896-ban nagyapám egy ügyben egy brcskói tanú kihallgatását kérte (magyarul), de a Királyi Törvényszék felszólította, hogy német kérelmet fogalmazzon – mert Bresko Boszniában van. Elöttem áll az is, hogy Trianon után hogyan alakul fokozatosan az áttérés a szerb nyelvre, de közben látom, hogy egy ideig szerb jogászok is magyar helyesírással írnak szerb szavakat. Tehát a „fellebbezés” nem „жалба” vagy „žalba”, hanem „zsalba”.

Külön kötetet állítottam össze az écskai nagybirtokról, melynek a Lázár, majd Harnoncourt családok voltak a tulajdonosai, és ahova rendszeresen járt vendégségbe a Habsburg-trónörökös (míg le nem lőtték Szarajevóban). A pillanatnyilag készülő kötetem Kiss Ernő aradi vértanú birtokával és leszármazottaival kapcsolatos perekkel foglalkozik. Legutóbb megjelent könyvem címe: Népellenes mosoly. A címadó történet Csepcsányi István nagybecskereki evangélikus lelkész története, akinek a fia diáktársam volt. Egy szomszédja feljelentette, hogy amikor 1944 októberében bevonult a városba a Vörös Hadsereg és a partizánok, Csepcsányi István „csúfondáros cinizmussal nézett az ablak mögül”. Az ügyész ezt úgy minősítette, hogy „népellenes mosolyt követett el”.

Jogász édesapád fennmaradt irattárának segítségével számos művelődéstörténeti, nyelvi dokumentumot mentettél meg...

Több ágon maradtak művelődéstörténettel kapcsolatos iratok a családi irattárban. Ezek nagyrészt ügyvédi iratok. A nagybecskereki Magyar Művelő-

dési Egyesület volt az első, Trianon után engedélyezett magyar művelődési egyesület – de ez volt később az az első határon túli magyar művelődési egyesület, melyet betiltottak. 1934 áprilisában tiltották be. Ezután következtek különféle fellebbezések és más jogi próbálkozások, míg 1936-ban végre sikerült az újraindulás. Ide tartozik az is, hogy a nagybecskereki egyesület volt egész Jugoszlávia magyar kultúregyesületeinek központi szervezete. Tehát a betiltás egész Jugoszlávia területére vonatkozott. Az újraindulás engedélyezése 1936-ban nem vonatkozott valamennyi jugoszláviai magyar egyesületre, mert csak külön városi egyesületként indulhatott újra a nagybecskereki művelődési egyesület. De az engedélyezés után a Vajdaságban, Horvátországban és Szlovéniában is alakulhattak egyésével magyar kultúregyesületek.

Sok iratban látom a nyelv és politika ötvöződését. Egy kézzel írt levélvázlatban, melynek dátuma 1903. augusztus 21., nagyapám azt kezdeményezi, hogy az Országgyűlés hozzon döntést, mely szerint „a közös hadseregnek Magyarországról kiegészített részében a magyar zászló, címer és a magyar közjognak megfelelő jelvények alkalmaztassanak – szolgálati és vezényleti nyelv a magyar legyen”. Ennek a kezdeményezésnek biztosan maradt nyoma az országgyűlési könyvtárakban. A két világháború közötti kisebbségi kezdeményezéseknek kevésbé. Nagyapám hosszabb ideig elnöke volt a délvidéki magyar pártnak. A kisebbségpolitikai levelezés is megmaradt a családi irattárban. Másutt nemigen, mert nem léteztek pártirodák, és nem maradtak meg (legalábbis a Bánátban és Bácskában nem) más kisebbségi vezetők iratai. A kisebbségpolitika alapcélja a nyelv és kultúra fenntartása. A megmaradt iratok nagy része egy 935 oldalas könyvben lett kiadva 2016-ban. A. Sajti Enikő történész írt hozzá egy átfogó bevezető tanulmányt. Sok irat még feldolgozásra vár.

Legutóbbi (Németh Ferencsel közös) köteted, az Országok változnak, kultúrák maradnak a Trianon után első ízben szülővárosodban, Nagybecskereken 1921-ben megalakult és imént említett magyar kulturális egyesületről szól. A cím sokatmondó: a kultúrák valóban túlélnek az országhatárokat, de vajon meddig? Nem kellene kiegészíteni a címet ezzel: a kultúrák maradnak (egy darabig), vagy a kultúrák is kihalnak...?

Az, hogy kultúrák meddig maradnak, nagyon fontos kérdés. Fájó kérdésnek is érzem. Amikor hatodikos gimnazista koromban azon ügyeskedtem, hogy az akadályokat megkerülve mégis alakuljon magyar önképző kör, félmillió magyar élt a Vajdaságban. Most, mikor választ fogalmazok a feltett kérdésre,



egy új népszámlálás előtt állunk. A megítélések/felmérések szerint 200 000 körül vagy az alatt lesz a számunk. Itt van az a tény is, hogy amikor gimnazista voltam, nem igazán lehetett több országhoz kötődni. Nem volt kettős állampolgárság, az utazási szabadságnak is kemény korlátai voltak. Most felvetődik az a kérdés is, hogy azok között, akik majd magyarként jelentkeznek a szerbiai népszámláláson, hányan vannak, akik életük zömét tulajdonképpen Magyarországon vagy mondjuk Ausztriában töltik. Én igyekszem majd bejelentkezni. Nem tudok elfordulni attól a meggyőződéstől, hogy megmarad a magyar kultúra ott, ahol születtem, és ahol magyar iskolába jártam. Akkor sem, ha tudom (mert egy hete hallottam egy becskereki magyar ismerősömtől), hogy a szeptemberben induló tanévben hét gyerek kezd csak magyar első osztályban.

„Te idézel engem, én idézlek téged”

Egy harmadik, fontos téma, ami érdekelne, a tudomány működésével kapcsolatos. Nemrég jelent meg egy tanulmányod a Magyar Tudományban, amelyben a tudománymetria ellentmondásosságaira hívod fel a figyelmet.

Az egérszürke szoba titka című könyvemet az arra való rádöbbenés ihlette, hogy képletek helyettesítik a gondolkodást és a valóságot is. Tulajdonképpen ilyesmit látok a tudományometriával kapcsolatban is. Érzek mögötte egy logikus ihletést: az objektivitás felé fordulást. Nagyon sok értékelési hiba kötődik szubjektivitáshoz, van értelme objektivitásra támaszkodni. A probléma akkor alakul, amikor objektív mércék felé indulva útközben egy mérhetőségbe vetett hitet, illetve vallást is befogadunk. 2011 februárjában Atlantában a kari tanácsteremben olvastam a *New York Timest*-et, és onnan lejegyeztem, hogy egy kutatás szerint a demokrácia szintje Tuniszban 2,8, Egyiptomban 3,1, Algériában 3,4, Líbiában 1,9, Bahreinben 3,5. Nem azzal van baj, hogy a különböző országokban értékelni próbálják a demokráciát. Ilyen kutatások rálátást hozhatnak a problémákra. De ez a rálátás csak akkor lehet valóság-látás, ha nemcsak a számeredményre, hanem a mérés módozataira is odafigyelünk – és kételyt sem zárunk ki. Egy gimnáziumi osztálytársam egyszer közölte, hogy azon gondolkodik, kik a legjobb barátai. Ebben egy érdekes témát láttunk. De ha az osztálytárs azt közölte volna, hogy Tivadar barátsága 2,8 pontértékű, Ernőé 3,1, Aladáré 3,4, Lajosé 1,9, Béláé 3,5 – akkor ezen csak mulattunk volna. Mint ahogy mulattunk egy becskerekai szerb nótán, melynek kezdő sorai szerint: „Halad Mici a falun keresztül / Hatvan százaléban kedvetlenül.” Aztán később szembesültem azzal, hogy a PISA (Program for International Student Assessment) tesztek az oktatók lelkeségét is mérik. Csaknem száz országban. A lelkeség (entuziazmus) mérése is pontos számadatokat eredményez. A napi sajtóba is bekerülnek az eredmények, és a számadatokhoz büszkeségek, szégyenkezések és politikai csörték is kötődnek. Azt is látom, hogy érdekes módon nem igazán vetődik fel a kérdés, hogy hogyan mérik mindezt. (Ez nem titok, de valahogy kimarad az érdeklődésből.) Azt a mosolyt sem érzem, melyet Mici hatvanszázalékos kedvetlensége nyomán megosztottunk. Pedig ha most gondolkodni kezdek, Mici lelkeségét talán könnyebben lehetett volna mérni. Mert a dal egy nyári délutáni hangulatra vonatkozott. A PISA-adatok sokkal nagyobb időszakra vonatkoznak, ezalatt változik az oktatók hangulata, a felmérés pedig nem ismétlődik meg minden délután vagy délelőtt. Emellett Mici hangulata egy bánáti falusi lány hangulata volt. A PISA körülbelül száz országban mér lelkeséget, ezekben nagyon sok a különböző hangulatképlet és hangulatkifejezés, ezt roppant nehéz ugyanazon a skálán mérni. Nem a PISA-tesztekkel és hasonló felmérésekkel van bajom, hanem inkább azzal, hogy a számeredményeket befogadva megfelelkezünk a mérhetőség akadályairól és korlátairól. Emellett a számok követése visszaszoríthatja a tényleges érdeklődést.

Mennyiben teszi lehetővé a merev tudománymetria a tudomány szabadságát, a valódi, szabad tudományos érdeklődést?

Míg választ keresek, hozzáteszem, hogy a mérhetőségbe vetett hit kiterjed a tudósok értékének mérésére is. Egy egyetemi tanár vagy akadémikus megválasztásánál, egy tudományos projektum résztvevőinek értékelésénél a döntés egyre inkább azon alapul, hogy milyen rangsorolású folyóiratban közöltek írásokat a jelöltek, és hányszor idézték őket. Ezek nem értelmetlen mutatók. De nem is helyettesíthetik a publikációk elolvasását. Persze objektívabbnak tűnik, ha egy tanulmányt aszerint értékelünk, hogy milyen rangsorolású folyóiratban közölték, és hányszor idézték, mintha arra támaszkodunk, hogy magunk mit látunk a tanulmányban. De közben elkerülheti a figyelmünket, hogy az objektív számok mögött is lehetnek nagyon különböző indítékok és magatartások. Egy cikket rendszerint azért idéznek, mert valami érdekeset és értékeset látnak benne. De persze van olyan is, hogy valaki azért hivatkozik egy cikkre, mert el akarja mondani, hogy hülyeséget írt a szerző. Ez is eggyel több hivatkozás, mely növeli a szerző értékét a számok világában. Aztán nem ritka az illendőséget követő idézés. Van, akit szokás és illik idézni akkor is, ha nem olvastuk el az írását. És aztán az emberek gyakran alkalmazkodnak is a felmérési módszerekhez, hogy minél jobb értékeléshez jussanak. Megjelent közöttünk a „te idézel engem – én idézlek téged” taktika is. Itt van az is, hogy ha egy frissen megjelentetett kitűnő írás van a bírálók előtt, nem lehet idézésekre támaszkodni. Ilyenkor még nagyobb veszélyt (és igazságtalanságot) eredményez, ha a minőség mutatói szerint és nem maga a tanulmány alapján születik értékelés. Ezzel tulajdonképpen a tanulmány létezését is elhalasztjuk. A folyóiratok rangsorolása nem helyettesíthet valódi érdeklődést.

A mércék és értékelési módok magatartásokat is ihletnek és irányítanak. A Magyar Tudományban közölt írásomban kitérek arra is, hogy milyen magatartásokat (és kijátszásokat) ihlet Amerikában az egyetemek rangsorolása, és hogy a büntetőjogban igazságkereséstől való elfordulást (vagy részleges elfordulást) is eredményezhet a statisztikai mutatók követésének ingere. A gondolkodásszabadságnak nem csak politikai korlátai alakulnak. Legyenek fontosak a számadatok – de ne álljunk itt meg, ne laposodjon ideológiává vagy „pártvonallá” a számok megbecsülése!

Minden nyelvnek joga van saját szintérre

A tudománymetria „lehetetlensége” vagy inkább „korlátozottsága” a jogi terület mellett ugye más humán tudományokra is igaz lehet: például a mű-

velődéstörténetre, irodalomra, nyelvészetre? Nem kellene valahogy másként mérni az ún. „nemzeti” tudományokat?

Azt hiszem, hogy ami előttünk van, leginkább általános probléma. A divat iramával is taszított magatartásformák kiterjednek gyakorlatilag minden tudományterületre és minden országra is. Az utóbbi években e-maileket kaptam Amerikából, Horvátországból, Koreából, amelyekben volt diákjaim büszkén közlik, hogy M-21 vagy Q2 rangsorolású folyóiratban sikerült megjelentetniük egy cikket. Azt nem tették hozzá, hogy miről szól az írásuk. Amikor az értékelés (és a büszkeség is) egyre inkább számokhoz kötődik, közelít a veszély, hogy az érdeklődés is a számok valóságához kapcsolódjon – és eltávolodjon maguktól a gondolatoktól. Ami a beszélgetés tárgya – és az emlékezés tárgya –, az egyre inkább a megjelenési hely rangsorolása, az idézetek száma, és nem az, hogy mi lett megírva egy tudományos munkában. Egy sikerképlet marad meg, és nem az, hogy mi sikerült.

Ezek a jelenségek és magatartásformák kiterjednek minden területre. Vannak azonban számbeli mutatók, melyek különösen érzékenyen érintenek kisebb nyelveket. Az értékelésnek fontos elemévé válik a nemzetközi idézettség, és ez gyakorlatilag azt jelenti, hogy minél több tanulmányt kell angolul közölni – mert messzemenően az angol a legolvasottabb nyelv, tehát idézésre is ez adja a legtöbb alkalmat. Persze nem azt akarom mondani, hogy helytelen angolul közölni, vagy hogy helytelen ezt megbecsülni. A verseny is nagyobb, ha angol nyelvű folyóiratról van szó, nyomatékosabb az értékjelzés, ha egy ismert angol nyelvű folyóirat fogadott el kéziratot. De ebből még nem következik, hogy nem lehet kiváló egy magyar, szerb, vagy mondjuk dán vagy észt nyelven közölt szakcikk. Szóval van értelme, hogy értékmutató legyen az angol (vagy mondjuk a francia vagy a német) nyelven való megjelenés, de nem szabadna, hogy háttérbe szorítsa a tartalomra összpontosító figyelmet és értékelést. Itt van az a tény is, hogy minden nyelvnek joga kell, hogy legyen és maradjon egy saját szintérré, tudományos szintérré is.

A közeledésre is esély a nyelv

Végül egy személyes kérdés. Több anyanyelvi, nyelvészeti rendezvényen veszel részt: mennyire érzed ezeket hasznosnak, jogászszemmel milyen javaslataid lennének a továbblépés érdekében?

Egész életemben nagyon fontosak voltak számomra a nyelvek – és persze leginkább a magyar. Azzal, hogy kisebbségiként az rögződött meg bennem,

hogy a magyar nyelv jelenléte nemcsak elemzésre váró tény, hanem egy újra meg újra megközelítendő cél. És ahogyan fogyunk, ezt egyre inkább így érzem. Nyelvészeti rendezvényeken – mint például az adai Szarvas Gábor nyelvemvelő napokon – azt is tapasztalom, hogy a közeledésre is esély a nyelv. Mert mindnyájunk nyelve, függetlenül attól, hogy ki melyik pártra szavaz. Összekötő kapcsolatra kisebbségben különösen szükség van. Elmondtam már, hogy Becskereken az idén hét magyar gyerek indul első általános iskolába. Ez épphogy eléri a kisebbségek számára előnyösen megszabott alacsony küszöböt. Ha csak azok a gyerekek lennének ott, akiknek a szülei ilyen vagy olyan politikai irányt választottak, nem lenne már magyar iskola. Magyarországon sem élvezetes a politikai polarizáció, kisebbségben különösen átkos. Azt hiszem, a nyelvészeti rendezvények segíthetnek abban, hogy jobban lássuk azt is, ami mindnyájunké, és ahová mindnyájan tartozunk.

Gondolatok Várady Tibornak a Magyar Tudomány 2022/7. számában megjelent írásából (Egy 15,63 pontértékű társadalomtudós? Jegyzetek a mérhetőségről). Forrás: https://mersz.hu/hivatkozas/matud202207_f76895#matud202207_f76895

Az utóbbi néhány évtizedben tanúi lettünk egy fontos mércemódosulásnak a társadalomtudományok területén. A kutatások egyre inkább olyan eredmények felé tartanak, amelyek mérhetőek, és számokban is ki lehet őket fejezni. Ez a hozzáállás domináns szerepet kap a társadalomtudományok felbecsülésénél is.

[S]zembesülnünk kell azzal a dilemmával, hogy valóban mérhető-e minden, amit mérünk. Felvetődik az is, hogy valóban egy objektív világba lépünk-e be (vagy inkább egy képzeletvilágba), ha oda jutunk, hogy Béla tudósértéke 15,63, tehát ő nagyobb tudós, mint Géza, akinél csak 14,28-at mértek. Elemzést érdemel továbbá, hogy az elfogadott objektív mércék valójában milyen magatartást ösztönöznek...

Több tudományos kutató vetette már fel a kérdést, hogy valóban mérhető-e minden, amit mérnek, és számokban fejeznek ki. A Trust in Numbers (Bizalom a számokban) című, ismert monográfiáját Theodore Porter a következő mondatokkal kezdi: „Kevés szó ébreszt annyi szenvedélyt, mint az »objektivitás«. Ennek a jelenléte kétségtelenül feltétele az alapvető igazságosságnak, becsületes kormányzásnak, és valódi tudásnak. De túlzott jelenléte összezúz egyéneket, lealacsonyít kisebbségi kultúrákat, leértékeli a művészi kreativitást, és diszkreditálja a valós demokratikus és politikai részvételt.”

Porter hangsúlyozza azt is, hogy a kvantifikáció vonzó a bürokraták számára, mert biztosítja a tisztesség és semlegesség látszatát. Hozzáteszi, hogy

az objektivitást mint a személytelenség mutatóját, gyakran egybeolvasztják az objektivitással, mint az igazság mutatójával.

Egy másik amerikai szerző (Kurt Danziger) is szoros kapcsolatot lát a bürokrácia és a kvantifikáció között. Rámutat, hogy a számokra és statisztikára való támaszkodás „kulturálisan elfogadható ok arra, hogy egyéneket úgy osztályozzanak, ahogy az megfelel a bürokrációnak”. Kevesebb és kényelmesebb munkát igényel, ha számok szerint sorolunk be embereket.

Csaba László, Szentés Tamás és Zalai Ernő akadémikusok szerint a tudományos teljesítmények értékelésénél: „újabbán világszerte eltolódás tapasztalható a mennyiségi szemlélet irányában”. [...] Ez ihlette az utóbbi időben népszerű angol (pontosabban inkább amerikai) *publish or perish* (publikálj vagy pusztulj) szólást. Számít, hogy milyen besorolású kiadványban (mondjuk a Web of Science szerinti M-21, M-23, M-24 vagy M-51, illetve a Scopus szerinti Q1, Q2 vagy Q3 folyóiratban) közölt valaki írást, és számít, hogy hol és hányszor idézték. Ezek persze nem értelmetlen mércék, és természetes, hogy helyet kapnak az értékelésnél. A kérdés az, hogy csak biztonságot vagy kockázatokat is hoznak-e.

A H-index (Hirsch-index) honlapján olvasom például, hogy hogyan alakul a H-index szerinti osztályozás: ha egy kutató nyolc munkája közül az egyik idézettségi száma 33, a következőké pedig 30, 20, 15, 7, 6, 5, illetve 4, akkor az illető személy Hirsch-indexe hatos. Ezt persze nem tudom úgy vitatni, hogy mondjuk felvetem, hogy a harmadik idézettségi szám el kellene, hogy érje a 25-öt. De arról mégis gondolkodni kellene, hogy mekkora szerepet kapjanak az ilyen mutatók a tudományos munkák és tudósok megítélésénél. A számok leegyszerűsítik a dolgokat. De ezen a ponton figyelembe kellene venni egy Einstein-gondolatot is. E szerint: „Mindent annyira egyszerűvé kell tenni, amennyire csak lehet, de ennél nem egyszerűbbé.”

Vannak nem állami rangsorolások is, jelesül a Web of Science, Scopus vagy a Google Scholar rangsorolásai. Vajon ezek teljesen mentesek minden személyes befolyástól?

Csaba László és szerzőtársai rámutatnak, hogy rangos folyóiratokban „...a lektorok többnyire a folyóirat szerkesztőségének álláspontjához, illetve elvárásához igazodva írják meg véleményüket, és utasítják el az olyan írásokat, amelyek nem igazodnak a »főáramlat« által képviselt felfogáshoz, illetve divathullámhoz”.

Elképzelhető mondjuk az is, hogy egy kitűnő tudós valamilyen fontos munkáját nem egy magasan rangsorolt folyóiratnak adja, hanem egy olyan folyóiratnak, mely iránt lojalitást érez. (Teszem fel az egyetem folyóiratának, melyen tanít, vagy egy folyóiratnak, melyet az az egyetem ad ki, melyen

tanulmányait végezte.) Egy ilyen döntésből nem következhet, hogy alacsonyabb minőségű a közölt tanulmány. Aztán vannak tanulmányok, melyek rangsorolásokon kívül eső tanulmánykötetekben jelennek meg (például egy *Liber Amicorum*-ban). Csaba László és szerzőtársai rámutatnak arra is, hogy (a könyvekhez viszonyítva) a folyóiratok és a folyóiratokban megjelenő hivatkozások túlértékelésének vagyunk tanúi.

Az idézettség kétségtelenül logikus mutató. [...] A hivatkozások és idézések száma olyan mérce, melynek nincsen kötődése a hivatkozások és idézések indokához. [...] [A]z idézést leggyakrabban elismerés ihleti – de nem mindig. Néha szidás. És a szidás mellett lehetnek más, elismeréstől független mozgatói az idézésnek. Például a barátság. Mivel köztudott, hogy minden idézés növeli az idézett személy tudományos tőkét, néha baráti ajándék is lehet egy-egy idézés. Vagy összefogás: te idézel engem, én idézlek téged. És vannak más ösztönzések is. Mint az illendőség. Akik feltörekvőben vannak a tudóspiacon, tudják, hogy vannak munkák, amelyeket illik idézni. És ezt nem is mulasztják el. Néha akkor sem, ha nem is olvasták el az idézett művet. Aztán létezik egy motiváció, mely arra vezet, hogy idézzünk minél több művet – mert így komolyabb munkának látszik majd, amit mi írtunk.

Aztán itt van, amit Máté-hatásnak neveznek. [...] [A] nagyobb reputációval bíró tudósoknak jut a szakértőtársi elismerés (peer recognition) java része, míg ugyanezek a szakértőtársak csökkentik vagy egyszerűen visszavonják az elismerést azoktól, akik még nem váltak ismertté.

Vannak más tényezők is, melyek elválaszthatják az idézetek számát az írás értékétől. Például az, hogy milyen nyelven közzélték az írást. A tudomány világában ma kétségtelen tény (elfogadottan vagy megtúrten) az angol nyelv dominanciája. Ennek objektív kapcsolata is van a publikációk értékével. Keményebb versenyben kell fennmaradnunk, ha egy elismert angol nyelvű folyóiratban akarunk valamit közölni. És persze sokkal több esély van nemzetközi idézettségre, ha egy munkát angol nyelven közzétünk. Tehát lehet valamilyen tényleges összefüggés is a közlés nyelve és az írás értéke között. Viszont valamennyi teret mégis hagyni kellene annak a lehetőségnek, hogy egy magyar, szerb, lengyel, cseh, vagy mondjuk svéd nyelven írt tanulmány is magas szintű tudományos munkaként legyen besorolva.

Ha csak a számokhoz tartjuk magunkat, az sem látható, hogy egy idézés/hivatkozás mögött elismerés vagy szidás áll, és hogy tárgyilagos értékelés vagy divatkövetés, vagy esetleg baráti kapcsolat áll a közlés jóváhagyása mögött.

Felmerül a kérdés, hogy a trust in numbers nem hasonló veszélyforrás-e, mint a szubjektivitás. És persze kérdés az is, hogy lehet-e mindig az objektív-szubjektív ellentétpárból levezetni az igazságot.

A mércék nyilvánvalóan kihatnak a magatartásokra. Ez vonatkozik a hivatalos és a nem hivatalos mércékre is. Ha tudvalevő, hogy a párttagság segít abban, hogy valaki hivatali tisztséget nyerjen, akkor sokan lesznek párttagok. (Vélhetően többen, mint azok, akik a disszidens magatartást választják.) A mércék persze pozitív magatartást is serkentenek. Sokan lesznek, akik megtanulnak egy idegen nyelvet, ha tudják, hogy e nyelv ismerete munkafeltétel.

Néha vitatható, hogy helyes vagy helytelen irányba, és milyen alkalmazkodás felé vezetnek a mércék. Ha számok kerülnek előtérbe, és számokon múlik, hogy valakit felvesznek-e egyetemi tanárnak, hogy mekkora lesz a fizetése, és mekkora lesz az elismertsége, akkor természetes, hogy emberi magatartások is számokhoz igazodnak. Ha valóban ez a legfontosabb, ha egy tanári pozíció – vagy mondjuk akadémiai tagság – elnyerése számokon dől el, akkor logikus, hogy a számokat veszik célba a jelöltek. Aztán versenyen kívül is megszokottá válnak ilyen magatartások. Az utóbbi években többször előfordult, hogy levelet kaptam valamelyik kollégámtól vagy volt diákomtól, aki büszkén közli, hogy sikerült megjelentetnie egy írást egy M-21 rangsorolású folyóiratban – és nincsen hozzátéve, hogy miről írt és mit írt. Embereket is módosít a számokhoz való igazodás.

Amerikában tanítva láttam az utóbbi évtizedekben a learning outcome megfogalmazásait. Arról van szó, hogy egy kar, tanszék vagy tanár megfogalmazza, hogy mik lennének az oktatás hozadékai, milyen tanulmányi eredmények lettek célba véve. A learning outcome-okat ezután egyetemi vagy más oktatási hatóságok vizsgálják. Oktatási tervek jóváhagyása is ettől függhet. A pénzelés is. Ez a gyakorlat már Európában is teret nyert. Idemácsolok néhány megfogalmazott learning outcome-ot azokról az egyetemekről, melyeken tanítottam: kritikai gondolkodásra való képesség; arra való képesség, hogy a hallgató tájékozott és megalapozott döntéseket hozzon; arra való képesség, hogy valaki egy szakmán kívül és belül logikusan gondolkozzon. [...] A kérdés az, hogy ilyen megfogalmazásokkal valójában azt mondtuk-e el, hogy milyen célokat tűztünk ki, vagy csak elszavaltuk, hogy jó célt tűztünk ki – és így a bürokratáknak sem kell tovább töprengeniük.

Egyszer egy kollégám így fogalmazta meg a helyzetet: „Azt hiszik a számok, hogy most már csak ők vannak, de mi, emberek is itt vagyunk még.”

Több tanulmányban olvasom, hogy rossz irányba is mozdulhatnak a statisztikai mutatók által készített törekvések. Ügyészek között felmerül az a kísértés, hogy ne azzal vádolják a tettet, amit elkövetett, hanem azzal, amiért vélhetően el is fogják ítélni. Így jobb statisztikai mutatók alakulnak.

[K]örülbelül száz évvel ezelőtt József Attila meglebegtette azt a veszélyt, hogy számok felé igazodjanak, sőt számokkal azonosuljanak az emberek.

A számokról című vers első sorai szerint: „Tanultátok-e a számokat? / Bizony számok az emberek is”. Prózában úgy folytathatnánk, hogy mi észre sem vesszük, hogy számok kezdik helyettünk az emberéleket folytatni, miközben statisztikai mutatókhoz igazodnak az életpályák és életvitelek is.

[N]e csak alkalmazkodásban, ügyeskedésben, és ne a számok világán belül keressünk valami emberi menedéket. Ha innen kilépve, előítéletek nélkül igyekszünk gondolkodni statisztikáról, számokról és mérhetőségről, sikerülhet egy szabad életteret alakítani. És talán akkor tudnánk tényleg hasznosítani a számokban kifejezhető, kétségtelenül fontos objektív mércéket, ha az alkalmazhatóságuk határait is észrevennénk.

Balázs Géza

egyetemi tanár

ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszék

Partiumi Keresztény Egyetem

Nyelv- és Irodalomtudományi Tanszék

Színház- és Filmművészeti Egyetem

E-mail: balazs.geza@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0003-3440-2959>

Abstract

”THE AIM OF THE MINORITY POLICY IS TO MAINTAIN LANGUAGE AND CULTURE”

BALÁZS GÉZA ASKS PROFESSOR OF LAW VÁRADY TIBOR

Várady Tibor (Nagybecskerek, 1939) jurist, lawyer and writer of Hungarian descent from Vojvodina. He is one of the founders and editors of the avantgarde magazine *Új Symposion* in Novi Sad. He received the title of Doctor of Legal Sciences from Harvard University. He was a visiting professor at Cornell University and the University of Berkeley, a tenured professor at Emory University in Atlanta. As of July 1992 for six months he was Yugoslavia’s Minister of Justice in Milan Panić’s short-lived government. He is a professor emeritus at Emory University in Atlanta and at the Central European University. He was the chairman of the committee of language use for more than ten years after the establishment of the Hungarian National Council in Serbia.

Keywords: Várady Tibor, international – national – group rights, minority language use, science metrics

ADAMIKNÉ JÁSZÓ ANNA

**A VÉRES KÖNYV ÉS A LEPLEZŐ NYELV
JÓKAI TÖRÖK TÉMÁJÚ NOVELLÁI AZ 1850-ES ÉVEKBEN**

Kivonat

A Bach-korszakban, azaz az 1850-es években írt török témájú Jókai-novellákat a törökök iránti rokonszenv és az oroszok iránti ellenszenv jellemzi. Jókai a cenzúra miatt nem írhatott nyíltan a szabadságharcról, de burkolt utalásokat bőven alkalmazott más témájú – klasszikus, egzotikus, erdélyi, magyar őstörténeti, történelmi és jelenkori – novelláiban is. A török témájú novellák két csoportra oszthatók: egyrészt a történetmesélés jellemzi őket, másrészt könnyedebb anekdoták. A történeteket gyakran fennkölt stílus jellemzi, az anekdotikus novellákat humor, olykor irónia.

Az irodalomtörténet-írás kevésbé foglalkozott Jókai novelláival. A Véres könyv orszellenessége nyilvánvalóan nem lehetett téma a szovjet korszak negyven éve alatt, nem írtak róla, ezért hiánypótló lehet a jelen elemzés. Tanulmányom folytatása a Jókai Mór novellisztikájának retorikájáról szóló sorozatomnak (Adamikné 2021a). A tanulmány két részből áll: első részében ismertetem a Bach-korszakban írt török témájú novellákat, majd a második rész tartalmazza egy novella nyelvi-retorikai elemzését, s ez a novella jó példa a leplező nyelv használatára.

Kulcsszavak: Jókai Mór, török téma, orszellenesség, Véres könyv, stílus és érvelés, leplező nyelv, A sérthetetlen. Egy orosz katona meséjéből

1. A török témájú novellák

A törökökkel szembeni ellenséges viszony a 19. században megváltozott: a törököt testvérnépnek tartottuk, elsősorban azért, mert testvérként viselkedett a szabadságharc után: nem adta ki a menekülteket Ausztria kérésére.

Jókai a szabadságharc előtt nem írt török témájú műveket, 1850-ben indította el sorozatukat; első darabja *A nikomédiai kövek az Egy bujdosó naplója* című novelláskötetben. Szinnye Ferenc mesenovellának tartja, s ebben van némi igazság. Azonban sokkal több annál: parabola, példázat a harcok hiábavalóságáról, így is elemeztem (2021c). Első önálló – köteten kívüli – török témájú novellája a *Szolimán álma* (1851). Ezután születtek török tárgyú regényei: *Béldi Pál*, *Erdély aranykora* (1851), *Törökvilág Magyarországon* (1852–1853), *A fehér rózsza* (1854).

1854-ben két további török tárgyú regényt jelentetett meg: a *Halil Patronát* és *A janicsárok végnapjait*; velük kapcsolatban írja Zsigmond Ferenc:

„Semmi sem érhetőbb, mint az efféle tárgyak kapossága Jókai számára a Bach-korszakban. Itthon minduntalan a cenzúra korlátaiba ütközött a költői képzelet, szívesen menekült hát olyan mezőkre, ahol szabadon csaponghat, ahol nemcsak a cenzor, de még a kritikus is nehezen tudja ellenőrizni. Írónk játékos képzelete számára kimeríthetetlen tárház a török faj világa, Európának ez a kuriózuma, mely szinte minden tekintetben (nyelv, vallás, öltözet, írás) elüt a nyugati államoktól. [...] Jókai említett két regénye a janicsárság intézményének elfajulását és véres eltörlését beszéli el, nagy kedvvel merülve bele a Kelet színes világába s nem titkolva a szerző és általában a magyarság rokonszenvét a török nemzet iránt, mely nemrég nagylelkűen bánt kimenekült honfitársainkkal s melynek a muszka még halálosabb ellensége, mint nekünk. [...] Még alkalomszerűbb téma lett a török nép a következő évben (1855), a krími háború kapcsán. Jókai egész kötetnyi (az első kiadásban három kötet) elbeszélésgyűjteményt (*Véres könyv*) szentelt e fontos világeseménynek, az orosz zsarnokság rovására, ápolva benne a török–magyar barátság eszméjét” (Zsigmond 1924: 36–7).

Jegyezzük meg, hogy Jókai török témájú műveinek fontos forrása Decsy Sámuel háromkötetes könyve (*Osmanografia, azaz: A török birodalom természeti, erkölcsi, egyházi, polgári s hadi állapotjának, és a magyar királyok ellen viselt nevezetesebb hadakozásainak summás leírása*, Bécs, 1788–1789).

Az alábbiakban röviden ismertetem a török témájú novellákat. (Jókai *Dekameron* című, háromkötetes novellagyűjteményéből idézem őket, Nemzeti Könyvtár XI–XIII.)

Néhány török témájú novella

Szolimán álma, 1851 – Szolimán álmában ölik meg Ibrahimot, a túlságosan nagy hatalmú nagyvezért; így Szolimán nem szegi meg esküjét, amit a nagyvezér feleségének, azaz saját lányának tett. A Korán szerint ugyanis, aki alszik, az nem él. Színes rajza a török világnak, ám a merész jelenet itt sem hiányzik: reggel tálcán mutatják meg a levágott fejet a szultánnak. Szinnyei szerint ez mesenovella, de a mai török filmsorozatban, a *Szulejmán*ban is így történt, nem mese, hanem történelmi tény. „Érdekes, hogy a szelídlelkű Jókai mennyire szeret vérben gázolni, éppen úgy, mint francia mesterei” – jegyzi meg Szinnyei (i. m. 226).

A pruthi csata – A törökök elfogják Nagy Péter cárt, de a nagyvezér szabadon engedi azzal az indokkal, hogy ki kormányozza akkor az országot. Aktualitását az adta, hogy az orosz–török háború kezdetén írta (*A fehér rózsa* c. regénye írása közben).

Dzsem herceg – A hontalanná lett szultánfi kalandos életét meséli el. Szinnyei gyenge elbeszélésnek tartja.

Az áruló gyűrű, Török rege – (*Dekameron* 1, 33). Mese arról, hogy a „pom-pás” Szolimán leleplez egy csalót, és mozsárban összetöreti. Szinnyei Salamon Ferencet idézi: „a mozsárba-törés részletes leírásából kitűnő kéj érzetében aligha osztozik az olvasó.” Valóban meglehetősen szadista a kivégzés leírása. Az előzmények: egy ékszerkereskedőnek meghal szép felesége. Álmodást lát, melyben egy öreg azt tanácsolja, hogy menjen Mekkába, ott felleli feleségét. A probléma a következő: a kereskedő kincseit a törvénytudós Ali Hodzsára bízta, de az letagadja, amikor a kereskedő visszatér. Az ügy a szultán elé kerül, s a nagy Szolimán kivégezteti a márványból faragott nagy mozsárban. A gyűrűnek a csaló leleplezésében van szerepe: Szolimán nyíllövés közben az ellopott gyűrűt viseli hüvelykujján, amit a kereskedő felismer.

A bizebán – állítólag török szó, siketnémát jelent (*Dekameron* 2, 4). A novella anekdota III. Musztafa siketnémájáról. Titokban megtanítják olvasni, jelekkel beszélni, így a nagyvezér megtudja a szultán titkait. A szultán ugyanis minden este naplót ír, a naplót a bizebánnal együtt éjszakára bezárják egy kis szobába. A bizebán egy kis ablakon kézjelekkel mindig közli a napló tartalmát, ezt mindig megtudja a nagyvezér, az okos Raghíb. Végül azt is megtudja, hogy a szultán meg akarja öletni, de elébe megy az ítéletnek, végez magával. A bizebán ezentúl nem ad jeleket.

Jordaki feje – (*Dekameron* 1, 26). Szinnyei szerint a török novellák között ez a legjobb, 1857-ben írta. A 19. század elején a moldvai harcok helyszínén járunk. Harminckét oláh harcos bemenekül egy kolostorba, Jordaki a vezérük. A törökök ostromolják őket. Az egyik harcos megadja magát a törököknek, azt hazudja, hogy ő Jordaki. Ezt Jordaki és az emberei nem tudják, a harcost árulónak tartják. Jordaki felrobbantja a kolostort, mindenki elpusztul, de később kiderül, hogy Jordakit élve megtalálják a törökök, nem ismerik fel, meggyógyítják; azután mint rokkant koldus tengeti életét. Így látja meg a várkapura kítűzve „Jordaki” fejét. Csattanóra épül a novella: Jordaki fejét kítűzik a konstantinápolyi piacon, s közben Jordaki a tömegből nézi. Az árulónak tartott görög áldozta fel magát.

(*Abu József* – [*Dekameron* 1, 38], Harun al Rashid idejében törvénytudós, ügyesen sok pénzt keres tanácsaival. Rövid anekdota. Szinnyei nem említi, ezért tettem zárójelbe.)

A Véres könyv

A Véres könyv. Csataképek a keleti háborúból 1855-ben jelent meg. Jókai a *Forradalmi és csataképek* mintájára összegyűjtötte az orosz–török hábo-

rúról szóló novelláit. A *Csataképek* „mintája” másképpen is megvalósult: az orosz–török történetek előtérben is egyéni ember sorsok állnak. Az egyéni sorsok ábrázolása ősi és örök érvényű követelmény. Az ókori eposzok csatajeleneteiben is egyéni küzdelmekkel találkozunk, de a mai művekben is, például 1956 harcait és következményeit egyéni sorsokon keresztül ábrázolják.

A novellagyűjtemény méltó a címére: valóban tele van véres ütközetekkel, halottakkal, levágott fejekkel, csaták szakszerű részletezésével. Honnan volt Jókainak ismerete stratégiáról, taktikáról, hadi ismeretekről? Minden bizonnyal sok tapasztalatot gyűjtött a szabadságharc idején, hiszen végig kíséerte a kormányt, mindenről értesülhetett. A novellák tehát tele vannak csataleírásokkal, egyet idézek közülük (a jelenet mindenkinek ismerős lehet egy későbbi regényből):

„Dargó vára előtt áll meg az ellenség; Samyl előtte húzódik mindenütt. A várat megostromolják; benne csak maroknyi férfi had áll, de a cserkeszek feleségei vannak ott; már rést lőtt az ellen dörgő ágyúival, a szuronyok tömegei a letört falaknak indulnak, de ím a cserkesz nők állnak a réseken, kard van kezeikben, férfiak fegyvere, kebleikben férfi szív dobog s ott harcolnak bátran, ott esnek el hősien férjeik oldalán, s olyan mérges sebet ad az asszonykéz is, mint a férfiaké. Kőszikla hull, égő szurok ömlik az ostromlók fejére alá; gyermekek, leányok olajat forralnak, köveket hengerítenek, azokkal küzdenek golyózápor között s dühödttusa után vissza kell fordulni a vívó ellenek; nem emberek azok, akikkel itt harcolt, hanem ördögök és tündérek! a szűz falakon diadalmasan lobognak cserkesz asszonyok tarka fátyolai...”
(*A fegyvertelen*).

Összegyűjthetett számos negatív tapasztalatot is, többször ír árulásról. *A sértetetlen* ezzel a mondattal zárul: „Őrizzen az Isten minden jó nemzetet saját fiai fegyverétől.” A kaukázusi népekről ír, de a kortársak magukra is érthették szavait: „Ha lett volna egyetértés a nép között, hajh milyen siralmas vége lett volna ott a moszkónak; de ősi viszálykodásból hagyták megnőni a közös ellenséget; az egyik faj örült, hogy a másik faj pusztul s nem gondolt rá, hogy majd rá is kerül a sor. Azután mindig is akadt közöttük az ellenségnek barátja, aki elmondta a többinek, hogy a moszkók milyen jó emberek: ezüsttel fizetnek mindenért, megcsinálják az utakat, bekerítik a városokat, vigyáznak rendre, békességre, isszák az áldott pálinkát s tele a zsebük szent képekkel”
(*A fegyvertelen*).

A történelmi háttér meglehetősen bonyolult. A kortársak bizonyára eligazodtak a krími háború eseményeiben, de a mai ember nem sokat tud róluk,

éppen ezért megemlítek néhány történést. A Krím félszigetet a törökökkel szövetségben lévő tatár kánok uralták, az oroszok II. Katalin cárnő idejében foglalták el. A Krím stratégiai fontosságú félsziget: aki uralja a Krímet, uralja a Fekete-tengert. A krími háború 1853-ban tört ki, és 1856-ig tartott az Orosz Birodalom és a már gyengülő Oszmán Birodalom között. A törököket támogatták a brit, a piemonti és a francia szövetséges erők, azaz a Brit Birodalom, a Francia Császárság („Francia vitézek, angol hősök, igaz hitű muzulmánok követik a zászlót” – *A rossz hely*), és csatlakoztak hozzájuk különféle önkéntes csapatok, közöttük kaukázusi népek is. Az oroszok bevonultak Moldovába és Havasalföldre is, ezért szerepel ez a terület és a Duna is a novellákban.

Három nevezetes csatáról tudunk. Nevezetes csata volt a sinopi tengeri ütközet, Sinop (Szinope) hadikikötőt a krími háború elején, 1853. november 30-án támadták meg az oroszok, az egész török hajóhadat elsüllyesztették. A másik nevezetes csata a szevasztopoli. A franciák átkeltek az Alma folyón, s megindultak az oroszok által birtokolt Szevasztopol felé. Szevasztopol ostroma 1854. szeptember 25-től 1855. szeptember 8-ig, csaknem egy évig tartott, 9-én a védők elhagyták a várost. Kolerajárvány is pusztította a seregeket. Szilisztria a Duna jobb partján lévő város Dél-Dobruzsza régióban (ma Bulgáriához tartozik). Török fennhatóság alatt volt a 19. században, a krími háborúban az oroszok megostromolták 1854 májusában, sikertelenül. A krími háború után a cár birodalma meggyengült. Ezek az események olvashatók a novellák háttérében: Szinope, Szevasztopol, Szilisztria.

Jókai kimutatta a törökök iránti rokonszenvét és az oroszok iránti ellen-szenvét, sőt hazafias érzelmeit is, hiszen a krími háborút akkoriban figyelték hazánk fiai, és sorsunk jobbra fordulását várták tőle (gondoljunk Vörösmarty-nak *A vén cigány* c. költeményére: „Lesz még egyszer ünnep a világon”). Aktuális téma volt akkoriban. Jókai oroszellenessége legjobban *A rossz hely* című novellában nyilvánul meg:

„Régen történt, nagyon régen; talán már nem is emlékezik rá senki: hol és mi-kor? hogy Oroszországnak nagy hadjárata volt egy kicsiny kis nemzet ellen. / Oroszországnak szoktak ilyen dicsőségteljes harcai lenni; ahol százan egy ellen küzdenek ágyúkkal pisztolyok ellen [...]”

Oroszellenessége a névadásban is megmutatkozik, az orosz tábornokok nevei: Karvajoff, Dulakoff. Az oroszokat moszkó néven említi, a moszkó bizonytalán a moszkovita szó rövidítése (Jókai orosz témájú novel-láiban Moszkovát ír, nem Moszkvát). A törökök iránti rokonszenvnek nem-

csak az oroszellenesség az oka, hanem az a tény, hogy akkoriban befogadták a magyar emigránsokat, s nem adták ki őket a Habsburgok kérésére, nyilván az 1815-ös orosz–porosz–osztrák „szent” szövetség ellen foglaltak állást.

Az oroszellenességre és a törökök iránti rokonszenvre utal a novellagyűjteményről szóló tanulmányában Szilágyi Márton is. Tulajdonképpen a retorikai szituációt elemzi – bár nem használja ezt a terminust –, azaz a novellák problematikáját: az orosz–török harcokat. Kiemeli a cserkesznek és egyéb kaukázusi népeknek hősie, rokonszenvünkkel kísért harcát az oroszok ellen: „bennük valamiféle östörténeti magyarázat, a magyarsággal rokon múlt és közös mentalitás alapján olyan erények voltak fölfedezhetők, amelyek a magyarság önkarakterológiájának némely elemeit egy az egyben megjeleníthették” (i. m. 172). Az *akh-tiári fogoly* problematikája szerinte más: az orosz despotizmus saját népét is elnyomja, de a nép tűr és nem lázad (Szilágyi 2018). Szerintem nem különül el ez a novella a többitől: figyelmeztetés, példázat. Az önfeladás megsemmisítő veszélyére figyelmeztet, s a novellák lezárásának nagyon is megfelel, megvan a funkciója. Jókai komponálásában semmi sem véletlen.

A Bach-korszak szigorú cenzúrája miatt Jókai nem írhatott nyíltan helyzetünkről, de számos utalást, célzást olvashatunk a jelenkori állapotokra, az 1850-es évek hangulatára:

„Az egész világot elfoglalhatja a moszkó, nyakára hághat minden nemzetnek, de ez a hely, az egyik bükkfától a másikig soha sem lesz az övé. [...] – Oh, ez nekünk is kedves eszme, sóhajta fel Miriám; csak egy pont ez, de olyan pont, aminél nekik mindig meg kell állniok s ahonnét mi mindig újra kezdhetjük. – Hogyne esnék az jól, mondá az örmény, összeérő szemöldeit még összébb húzva, hogy egy helyet találhatunk, akármilyen kicsikét, amiről elmondhatjuk: ez még a mi régi országunkból való! Ahol a régi templomban megtaláljuk a régi oltárt, a muzulmán a maga mecsetjét, és a római hitű a maga evangéliumát, mint ahogy volt Sahahin idejében” (*A khámok utóda*).

Másutt: „s nem gondoltak vele, hogy ez a kis fakó halacska idő jártával majd egy nagy orosz csuka lesz, mely őket mind elnyelheti.” Talán ezek miatt az utalások miatt hallgatták el ezeket a novellákat 1945 után (például nem ír róluk Nagy Miklós *A magyar irodalom története* vaskos 4. kötetében, az egyetemen sem hallottunk róluk), amikor negyven évre elnyelődött bennünket is a nagy orosz csuka.

A retorikai szituáció. A novellákban a retorikai szituáció, azaz a megoldandó probléma mindig az oroszok és a törökök, avarok, cserkeszek közötti feszültség, amelyet harccal próbálnak megoldani. De az események előteré-

ben – mint már említettem – mindig egyéni probléma áll, mindig egyéni sors és egyéni harc. (Szinyei sorrendjét követem a novellák ismertetésében.)

A fegyvertelen az első novella a kötet első kiadásában (eredetileg *Az avar vezér* címen jelent meg 1854 októberében-novemberében), tizenegy fejezetre oszlik, kilencven oldal, szinte kisregény. A cserkeszeket, az avarokat a magyarok testvérnépének tartja Jókai, lelkesen ír szabadságszeretetükről. A novella hőse az avar Balkár bég, aki fegyvertelenül is csodákat művel az oroszok (moszkók) elleni harcokban, az ő sorsáról szól a novella. Az előzmények: dacolt az orosz hódítókkal, ezért elvitték egy szibériai ólombányába, itt tizennyolc évet töltött. Megszökött, de faluját már a moszkók uralják, itt is elárulják; megöli az elfogására küldött kozákokat, s megmenekül. Sok harc után ismét orosz fogságba kerül. Az oroszokhoz pártolt Gyáma nevű testvére, aki megesketi, hogy soha többé nem fog fegyvert az oroszok ellen. Tulajdonképpen fogolycserével szabadul, s Daniel bey seregébe kerül. Daniel bey Samyl harcostársa, így Samyl, a híres cserkesz vezér is szerepel a történetben. Balkár bég hozzá csatlakozik, s csak egy fűzfavessző van a kezében, úgy harcol. Elfogták és kivégezték az áruló testvért, Gyámát, a fejét egy kosárában illatos füvek közt elküldték nejeének, Gyöngyilének. Balkár bég végül egy bekerített falu ostromakor hal meg, utolsó kiáltása: Miénk a diadal!

A bojár leány szintén fejezetekre oszlik, de csak háromra. A húszas években, a török–görög háború idején játszódik. Neszte bosszútörténete. Neszte amazon harcos, hat fiútestvérével harcol a törökök ellen. Az oroszokkal szövetkeznek, Neszte felajánlja, hogy kémnek áll, s a törökök közé megy. Közel kerül a leleplezéshez, elmenekül: átúszik a Dunán. Otthona elpusztult, egy vita miatt az oroszok megölik apját és testvéreit. Ekkor a törököket uszítja az oroszokra, akik halomra lövik az oroszokat. Végül megtébolyodik, és egy kolostorba kerül, ahol öntudatlanul imádkozik.

A bajadére egy táncosnő, Nahelim. Szaif, a szerelme eladja egy kurd harcos amazonnak, hogy lovat és harci felszerelést vegyen, mivel egy csatában mindene elpusztult. Később ki akarja váltani szerelmét, de harminc orosz fejet kell érte „fizetnie” a kurd harcos amazonnak. A harminc fej megszerzéséről szól a fordulatos, véres történet. Végül mindketten meghalnak az utolsó három fej megszerzésekor. A hosszú novella tizenegy fejezetre oszlik, huszonöt oldalas.

A khámok utóda a leghosszabb, kilencvenoldalas történet, tíz, alcímekkel ellátott fejezetre oszlik, ez is inkább kisregény. A novella témája Mirza Kobul tatár khám harca az oroszok ellen. Végül elpusztítja az oroszokat, Karvajoff tábornok is elesik. Sorsuk bizonytalan: „A jövő titka, hogy elpusztulnak-e

egészen, vagy tovább élük kis nemzeti életüket” – célzás Magyarországra. Szinnyei nagyon dicséri (i. m. 231).

Az akhtiári fogoly egy a Katalin cárnő által kegyetlenül megbüntetett hercegnő fia. Hosszú raboskodás után Szebasztopolban (Jókai így írja) szolgálja a cárnőt mint mérnök, ágyúöntő. Az ágyúhoz láncolva él, golyó nem éri. Bármilyen kegyetlen is a sorsa, a cárt mindig dicséri: „A cár igazságos, a cár szent”; „A cár akarata volt, a cár szent” – mondogatja. Az orosz világnak, a feltétlen, vak engedelmességnek a rajza. (Szinnyei véleménye negatív, rémtörténetnek tartja.) A befejező mondat összegező: „És így hálnak meg a minden oroszok birodalmában milliók és milliók és minden évben új milliók születnek helyettük, kik ugyanazt a sorsot élük végig és kiknek eszükbe se jut, hogy miért nem jobb az élet?” (A mérnök sorsáról Szolzsenyicin regénye, *A pokol első köre* jut az ember eszébe, ebben szinte rabokként dolgoznak a tudósok.) A megdöbbenő utolsó mondat nemcsak a novellának, hanem egyben az egész kötetnek a lezárása: figyelmeztetés! Az önfeladás, az agyomosás kilátástalan helyzetbe, végzetes rabságba dönti a népet.

Szinope – rémtörténet a szinopei tengeri csatáról. Elpusztult az egész török hajóhad, utoljára a Sárkány nevű hajójuk. A rövid novella utolsó mondata: „És ez volt azon esemény, mely minden hüvelyében nyugvó kardot kivont Oroszország ellen.”

A gyerkőc „szín-francia romantika” Szinnyei szerint. A Szebasztopol előtti angol táborban játszódik. Egy lányos kinézetű angol tisztcske csodattetteiről szól. Egy orosz tiszt megöli a gyerkőcot, Egerton ezredes pedig az oroszot öli meg, majd az ezredes is meghal.

A sérthetetlen. Egy vén orosz katona meséjéből. Egy orosz tábornok a sérthetetlen, végül egy orosz golyó öli meg: egy apa így bosszulta meg a fiát, egyszer ugyanis a sérthetetlen kiverte a fia szemét, mert elaludt az ágyú mellett. Ezután az apa öngyilkos lett. A záró mondat: „Őrizzen az Isten minden jó nemzetet saját fia fegyverétől.” Egy vén orosz katona meséli el, ez teszi művészivé, stílusa hasonló a Bem apóról szóló történethez (*A kis szürke ember*) a *Forradalmi és csataképek*ben.

A rossz hely – Dulakoff orosz tábornok (beszélő név) feldúl egy várost. Egy anya elveszett leányát kéri számon rajta. Azután Szebasztopolban szolgál, vereséget szenved, elveszti feleségét és leányát. A *Forradalmi és csataképek* eposzi-lírai hangján írta Jókai, oroszgyűlölete ebben a legerősebb.

A romantikus elbeszélések között van néhány csattanóra épülő, adomaszerű:

A tábornok és az asztrálszellem – 1853 elején jött divatba az asztaltáncoltatás, a szellemekkel való beszélgetés. „Kétségtelen, hogy Jókai hajlott a ba-

bonára, s az ötvenes évek elején, amikor az országot járványként árasztotta el az asztaltáncoltatás, csak megerősödhetek ilyenfajta vonásai” (Nagy 1968: 108). Az orosz tábornoknak megtetszik az asztaltáncoltatás, fokozatosan beleszeret, mániákus örült lesz. Szilisztria ostromát is a szellem tanácsai szerint intézi, visszaverik, meghal. Az orosz fanatizmusról szól ez a novella is.

A veszélyes sakkjáték török–görög háborús adoma, nincs kapcsolatban a krími háborúval. Ahmanzádé Mehemed nagy fegyelmet tart katonái között. Nyolc török katona elalszik a bortól, az életükért sakkoznak. Ketten maradnak végül, két barát. Serif szándékosan veszít, mert Maruf barátjának nagy családja van; de Maruf, felismerve barátja szándékos rossz lépését, megtébolyodik.

Alma – az álmai (álmai – valóban az *alma* szó a folyó neve, nemzetközi vándorszó) csata leírása: nyolcezer angol győzött háromszor annyi ellenség fölött. Egy apa elveszíti fiát, majd ő is meghal: „Csak egy katonával kevesebb!” – mondják a vezérek. Nem számít az emberélet a nagy játszmákban. Nagyon rövid, háromoldalas novella.

Drága föld – Szép birtoka volt Spatár Leo görög kereskedőnek egy Szilisztria melletti szigeten. Mussza basa megveszi a szép kertet, s nyomában a törökök megveszik a környező földeket. Ezzel demoralizálják az oroszokat: félgőzzel ostromolnak, végül elvonulnak. 1854-ben ostromolták az oroszok Szilisztriát.

A kertész a csatatéren – Egy szelíd francia katona története. A csatatéren is virágokat nevel. Végül ott temetik el a bajtársak a virágai között.

Az amazon – Egy francia katona (a kis Dumas) és egy úri hölgy szerelme, aki kalandornő, s az oroszokkal harcol. Pompás humorát dicséri Szinnyei (*Torlatievna* az előbbi címe). Angol és francia katonák iszogatnak, egyikük, a kis Dumas meséli el a találkozásait a szép hölgygel, tehát keretes elbeszélés.

A basi-bozuk (örült fejűek) – Mese, a humora teszi élvezhetővé. Főhőse, a hihetetlenül lusta Khaleb Rizlán meghallja, hogy Sztambulba megtámadták a hitetlenek. Fellázad, sereget toboroz, de népe fegyelmezetlen, ezért katonáit lelövik.

Eddig a *Véres könyv*.

Van még öt kisebb novellája 1855-ből és 1856-ból, az orosz–török háborúról szólnak, de a *Véres könyvből* kiszorultak.

Idealis és practikus – Anekdota, kacagtató a humora. Sztambulban katonákat toboroz egy pénzes angol lord és egy pénztelen öreg lengyel. A lengyelhez mennek az oroszgyűlölők, és sikeresen harcolnak.

Különös életírások – Keserűen gúnyos írás egy angol lordról és egy léha magyar mágnásról.

Török poézis cím alatt két apróság olvasható: *Az örök harc*, *Az első hangzó Sztambulban*. Ékes nyelven meséli el, mintha török ember mesélné.

Kincses Abdul és gyáva Izmál – Mese a gyávából lett hősről, a szerelem teszi hőssé. „Kitűnő humora miatt ma is kedves olvasmány” – írja Szinnyei.

Szerkezet. Érdemes megfigyelnünk az 1905-ös Nemzeti Kiadás (XIX. kötet) sorrendjét: *A khámok utóda*, *A tábornok és az asztrálszellem*, *Szinope*, *A basi-bozuk*, *A bajadére*, *A gyerkőc*, *Drága föld*, *A veszélyes sakkjáték*, *Álma*, *A kertész a csatatéren*, *A sérthetetlen*, *A rossz hely*, *Az amazon*, *A fegyvertelen*, *A bojár leány*, *Az akhtiári fogoly*. Középen kaptak helyet az anekdotaszerű, könnyedebb novellák, közrefogják őket a tragikusak, fontos mondanivalójukkal. Ez az elrendezés a memória működését követi: az események elejére és végére jobban emlékezünk. Ezt a modern pszicholingvisztikai kísérletek bizonyítják, de tapasztalatból mindig tudhatták az emberek, főleg a retorikusok. Ezért fontos a bevezetés és a befejezés, az érvelésben is a súlyos érvek közrefogják a gyengébbeket. Jókai minden bizonnyal tudatosan rendezte el így a kötet novelláit.

A *Véres könyv* novelláit nem jellemzi olyan szerkezeti változatosság, mint a *Forradalmi és csataképeket* vagy az *Egy bujdosó naplóját*. A legtöbb novella lineáris menetű, s harmadik személyben van elbeszélve. Van közöttük nagyon hosszú, kisregény méretű, fejezetekre tagolt novella, ilyen *A khámok utóda*, *A bajadére*; s nagyon rövid, néhány oldalas, ilyen az *Álma*, a *Drága föld*, *A tábornok és az asztrálszellem*.

Keretes szerkezetű *Az amazon*. „Három francia és egy angol tiszt ültek együtt a szebasztopoli tranchéeknál” (lövészárkognál), s iszogattak, beszélgettek. Megkéri a „kicsi Dumas”-t, hogy mesélje el az amazon történetét. A novella lezárása visszatér a csatatéri helyzethez.

Mozaikos szerkezetű *A sérthetetlen*, más szempontból is különleges: egy orosz katona meséli az emlékeit, ahogy eszébe jutnak.

Lírai novella több is van: *A rossz hely*, *Álma*, *A kertész a csatatéren*; ezek rövidiek.

Szávai János kategorizálását követem, kilenc novellafajtát állapít meg: 1. (tartalmi szempont) informatív novella (életünk fontos eseményeiről), két alcsoportja van: az anekdotikus-informatív és a naturalisztikus novella; 2. (terjedelmi szempont) határesetek (hosszú novellák), egypercesek (meghökkenésre épülnek: a fabula, vagyis a kauzális-lineáris sor és a szüzsé, a szabad motívumokból összeálló hálózatrendszer bonyolult együttese); 3. anekdotikus novella; 4. kétdimenziós realista novella (megőrzi az anekdotikus novella szerkezetét, de másként valósítja meg a narrátor és a történet viszonyát); 5. doku-

mentum-novella; 6. vízió-novella; 7. kihagyásos és kirakós típus (idősíkok felbontása, kihagyásos szerkesztés, szétszórt motívumok); 8. verbális novel-latípus (nyelvezete a meghatározó); 9. leíró típus (Szávai 1981).

Érvelés. Elsősorban a körülményekből, azaz a személyekből és a dolgokból vett érveket olvashatjuk, azaz leírásokat, jellemzéseket, az általános érvforrások negyedik, nem logikai csoportját.

(Emlékeztetőül: az általános érvforrásoknak vagy toposzoknak négy nagy csoportjuk van. Az első három csoportot a logikai alapú érvek alkotják, ezek: a definíció és a rá épülő érvek; az összehasonlítás és a kapcsolódó érvek; a viszonyok, például az ok-okozati érvek, az ellentétek és az ellentmondások. A negyedik csoportot a körülményekből, azaz a személyekből és a dolgokból vett érvek alkotják.)

Ezekre a novellákra is jellemzők a nagyszerű leírások. Híres *A khámok utóda* bevezetése. Itt is – mint oly gyakran – az általánosból indul ki a leírás: jellemzi a tatárok „építkezését”, majd leírja kívül-belül a tatár csárdát:

„Megásnak egy gödröt négy lábnyi mélyen, két ölnyi szélesre s tetszés szerinti hosszúságra; az elejére és végére állítanak egy-egy izmos ágast, azokra végigfektetnek keresztbe egy szálás gerendát, a gerendához kétfelől támasztanak egyenes ágakat, azokat beterítik bivaly- és ökörbőrrel: ebből áll az építészet. Egyszerű és szép.

Több rendbeli előnye közül okvetlenül első helyen áll az, hogy igen hamar el lehet vele készülni, azonkívül tekintetbe veendő az egész építkezés olcsósága, nemes egyszerűsége; emellett a tűzkármentesítés egészen nélkülözhetővé válik s lehetőségek esetére az ablak-adótóli félelem is fölöslegessé van téve. A regényes oldalakat, mint amelyek nem ide tartoznak, egészen mellőzöm.

Semmi sem könnyebb, mint ez építkezési rendszer mellett az évszakok különböző viszontagságaival dacolni. A téli zivatarok ellen illatos gyeppek és zöld pázsittal terítik be a piramid alakú tetőt, ugyanazt nyáron ékes földi tökkel s más díszes növényekkel futtatják be; mint az édes aranykorban, melyet a pogány poéták olyan szépen megénekeltek, amidőn minden ember háziúr volt.

Ez a ház, ami éppen előttünk fekszik, valamivel nagyobb a szokottnál, mert ez csárda; amit félig-meddig gyanítani enged a madzagra kötött eltört üveg nyaka, mely az első ágason himbálózik. Az egyébiránt az első és utolsó üveg nyaka, amit ezen a környéken láttak, mert itt még most is tömlőben és kobakban hordják az italt.”

Igaza van Szinnyeinek, hogy humorosnak tartja ezt a leírást. Humorát az ellentétek adják: a népi miliő leírásába korabeli hivatalos szavakat és toldalé-

kolást kever (*ablak-adótóli*: a *-tóli* végződés a hivatalos nyelvre volt jellemző, szabálytalan, ugyanis ragra nem szokás képzőt illeszteni); a modern kor üvege és a tömlő meg a kobak is ellentétes, de az üveg el van törve, mégis becsben tartják, mint ritka különlegességet. Humoros a szerző „kiszólása” a szövegből: itt mellőzi a regényes oldalakat. A bemutatás folytatása is humoros: ahogy haladunk lefelé, fokozatosan felfedezzük a csárda belsejét és a csárdában alvó embereket.

Idézzünk egy híres személyleírást is, mégpedig a furcsa kisasszonyét ugyanabból a novellából, „pézsmakacszerű tipegésével”:

„Ez meglepő alak.

Alig magasabb négy és fél lábnál, mintha valami gonosz kéz a fejére nyomva összelapította volna az egész alakot; feje szélesebb, mint hosszú, szája szélesen elvonul húsos, kemény ábrázatján, s a rövid homloktól a szájig alig marad annyi helye a tompa pisze orrnak, hogy magát vastag cimpáival elhelyezhesse, bár a sandító szemek egyikének nem látszik egyéb hivatása lenni, mint hogy őrt álljon a nevezetes orr felett, kárpótlásul a másik viszont a háta mögött levő fülre leskelődik.

Nyaka nem látszik lenni e furcsa lénynek: a két válla mindjárt a fejből nőtt kis kezdetét képezi két módtalan kurta karnak, melyek széles ujjú tenyerekben végződnek, miknek alsó ízeibe veszélyesen bele van növe egy-egy lószórból font karikagyűrű s mely tenyerek, dacára a kivehetetlen rövidségü deréknak, még sem érnek soha csipőn alul.

A furcsa külsejű alakot még különösebbé teszi az a pézsmakacszerű tipegés, s emeli sajátágait a messzire hallható szuszogás, melyet nem bír magától megtagadni” (*A khámok utóda*).

Feltűnő a novellákban a sok levágott fej, valamint különleges szállításuk:

„Balkár bég ünnepélyesen temetteté el meghalt testvérét, mert ő avar fejedelmi vér volt, kit megillet a kürtszó és gyászravatal, midőn sírba teszik. / Levágott fejét pedig egy díszes kosárkába zárta illatos levelek közé; nem szólt senkinek arról a két könnyecsepről, mely szeméből kihullt, midőn a levágott főre nézett; csak előhivatott egy orosz foglyot, s rábízta kegyesen, hogy ha szabadságát meg akarja nyerni, vigye el azt a kosarat Kizliárba Gyáma bég feleségének, mondja neki, hogy azt férje küldi” (*A fegyvertelen*).

Szaif begyűjtötte az utolsó három fejet, majd ezt mondja lovászának:

„Fogj, édes fiam, Ali, egy nagy olajos tömlőt, töltsd meg azt legfinomabb olajjal, tégy rózsza és nárdus levelet közé eleget, hogy jó illatja legyen. Ekkor emeld le lovamról azt a hímzett erszényt, melyben nagyon három ispaháni

dinnye, édes, zamatos és érett, s bocsásd bele a tömlőbe, pecsételd le azt ólommal erősen.”

Így küldi el a Krímben harcoló kurd amazonnak az utolsó három fejet (a harmincből; *A bajadére*). Neszte hosszú históriás éneket ad elő, melynek a vége: „S künn a síkon puszta vérmezőben | Két fejetlen test feküdt a földön, | Átöelve egymást karjaikkal, | Szív a szíven, csendes mind a kettő: | Távol, távol suttog két halálfő ... (*A bojár leány*). A többi törökös novellában is vannak böven levágott fejek: a *Szolimán álma* ekképp végződik: a szultán felébredt, „Az ulema feltakarta a szőnyeget; az ezüst tálról egy véres, halavány fő bámult holt szemekkel a szultánra. – Ibrahim! – hörgé eliszonyodva Szolimán, s visszarogyott fekhelyére.” *A bizebán* történetében Musztafa szultán nem tudta megöletni nagyvezérét, kárpótlásul: „Hanem rövid időn egymás után látta három nagyvezér levágott fejét a szeráj kapujában ezüst tálcára kitéve.” Kosárban, olajos tömlőben, ezüst tálcán – vagy csak egyszerűen kitűzve a kapura: ez történt „Jordaki fejével”.

Ha az elrettentés volt a célja, a sok levágott fejjel mindenesetre elérte Jókai, bár mindig van ezekben a rémségekben némi ironikus távolságtartás – illatos füvek, olajok, ezüsttálca formájában.

Stílus és érvelés. A stílus is érvel. Perelman például *A retorika birodalmában* nem is választja szét az érvelés és a stílus tárgyalását. Jókai stílusát elsősorban az alakzatok változatos használata jellemzi.

Egy jellemző – alakzatokkal teli – bekezdést idézek. Felkiáltással (*exclamatio*) kezdődik; Jókai gyakori stíluseszközével, egy olyan hármas felsorolással folytatódik, amelynek szavai egyre hosszabbak (Cicero-féle növekvő tagok törvénye); ironikus megjegyzéssel, majd ellentétet (*antithesisz*) tartalmazó három összetett mondattal (*trikólon*) fejeződik be:

„Ilyen két hónap alatt hogy átváltozik egyszerre a táj alakja! Nincs a terem-tőnek olyan jégesője, árvice és földindulása, mint ez a bölcs emberi faj, ha megindul mezőket elgázolni, városokat felfogatni! | Nyomtató szerű támad ott ma, hol tegnap zöld vetés hullámozott, | erdők feküsznek le, mintha zivatar járt volna rajtuk keresztül, | dombok múlnak el itt, s amott emelkedik helyettök új hegy, halom” (*Drága föld*).

Ez az általános kép, ezután következik a konkrét esemény, Szilisztria ostroma (1854-ben az oroszok közelednek a városhoz). Enthümémával van dolgunk. A képlet a következő: Az emberi faj nagy pusztításokra képes (nagy premisz-sza). Hozzágondoljuk: az orosz is az emberi fajhoz tartozik (kis premissza,

az egyedi eset). Következésképpen az orosz is pusztítani fog (konklúzió). Nem mondjuk ki ezt a láncolatot, de gondolhatjuk. Ez az enthüméma egyik tulajdonsága (görög: *en thümo* 'ami a gondolatban van', Arisztotelész írta le *Rétorikájában*). A másik tulajdonsága az, hogy gondolkodásunk valószínű; nem cáfolhatatlan, de nagy lehet a valószínűsége. (A formális logikában a nagy premisszának cáfolhatatlannak kell lennie, az enthümémában cáfolható.) Jókai sokszor tesz olyan általános kijelentéseket, amelyeket továbbgondolhatunk, s amelyeknek nagy a valószínűségük; gyakran alkalmazza az enthümémát, azaz gyakran követi az emberek általános gondolkodását.

Még egy példa az enthümémára:

„E született orosz főnemesek előtt a tatár Mirianoff mindvégig gyanús jellem maradt; az emberi szív jobb érzelmei közé tartozik az, hogy az árulónak, a szökevénynek soha sem hisznek egészen s ez a gyanús göcs legjobban meg lesz oldva így: ha hű volt Miriám, akkor elesik Oroszországért, de dicsően esik el; ha pedig hűtlen volt, akkor dicsően vész el, de mégis csak elvész. / A syllogismus mind a két oldalról erős s becsületére válik annak, aki feltalálta”
(*A khámok utóda*).

Az aláhúzott rész az általános igazság, a nagy premissza; a tatár az egyedi eset, a szökevény; tehát nem hisznek neki. Igen ám, de az érvelés nem ilyen egyszerű: ha hű, akkor is elesik, ha hűtlen, akkor is elesik, mindenképpen meghal. Ez a dilemma logikája: bármelyik lehetőséget választjuk, az eredmény ugyanaz.

Az enthüméma sokszor a mű elején áll, s maga a mű képezi kifejtését. Ezt a szerkesztést gyakran alkalmazza Jókai. Enthümémával kezdődik *A sérthetetlen*. *Egy vén orosz katona meséjéből*:

„[...] Engedjete csak rá visszaemlékezni [...] Hadd képzeljem magam elé újra, úgy, amint gyermek volt s velem együtt játszott a porban; úgy, amidőn először kezébe adták a fegyvert és mondták neki: előre! és úgy, amint megvénült velem együtt és elhagyott messze maga mögött: ő tábornok volt és én közkatona.”

Ez az általános tétel, utána következik a részletezés, vagyis az események elbeszélése. Az enthüméma tehát szövegszervező funkcióval is rendelkezik. Jókai gyakran alkalmazza ezt a szövegszerkesztési technikát.

Különleges szó kevés van ezekben a novellákban, pl. „Jó reggel van fiaim, gyermekeim! Monda az öreg, amint együtt ült velök a dózsasztalnál” (*A bojár leány*); „ártékony állatokat elveszteni”; „Én eltagadtam a sebész

előtt sérvemet, mert különben töből vágta volna le a karomat” (*A sérthetetlen*). A törökökre jellemző szavak vagy katonai terminusok csak akkor fordulnak elő, ha szükségesek.

Egyszerű, középső és fennkölt stílust különböztet meg a retorika; valamint négy stíluserényt vagy stíluskövetelményt, ezek: nyelvhelyesség, világosság, illőség, ékesség. Az irányító követelmény az illőség: magasztos témához fennkölt stílus illik, mely főleg alakzatokkal díszít; köznapi témához egyszerű stílus, mely kedveli a humort és az iróniát. A fennkölt stílus tehát a nagyszerű eseményekhez illik, s Jókai mindig illő helyen alkalmazza.

A fennkölt stílust az alakzatok bravúros alkalmazása jellemzi. Az alakzatok mindig funkcióban vannak, nem fellengzősek, nem fölöslegesek – ahogy sokszor emlegetik, komoly irodalomtudósok is. Idézzünk néhány példát!

Bravúros felsorolások (*enumeratio*):

„Jött a végeláthatatlan menet; elől a csatákból megtért katonaság, mindenemű fantasztikus fegyverzeteikkel; itt fényesre csiszolt pajzsok, középen kiálló törhegygel, gömbölyű sisakok, szeges buzogányok, amott turbános nép, lengő kócsagtollal, gyöngyökkel rakott forgók, bogláros övek, görbe kardok; majd cirkasz-lovasság pikkely-páncélokban, tegezzel, puzdrával, hosszú, villogó hegyű dárdákkal s tekenős pajzssal, arany szegekkel kiverve; ismét puskás hadak, nehéz ezüsttel vert hosszú lőfegyverekkel, fejükön vörös fez, hosszú kék cafranggal; majd a testőr szpáhik, selyemmel hímzett keleties öltönyükben, arab méneiken, fegyvereik markolatja smaragd- és rubintól ragyog; utánok a tábori zenészek, csodás alakzatú rézkürtjeikkel, dobjaikkal, csengettyűikkel s mind e tarka csoport között a felülhengő koszorúzott lófarkak, félholdak és színes lobogók” (*Szolimán álma*, a szultán vonulása a mecsetbe; a nép kiáltozása közben nemcsak az ő neve, hanem Ibrahimé is hallatszik, s ez előrevetíti a tragédiát).

Sorjázó kérdések (*interrogatio*):

„Miért történt? hogyan történt? senki sem tudná azt megmondani; légben volt-e? vízben volt-e? a föld párologta-e fel? eljött az idő, melyben az emberek imádkoztak a háborúért” (*A rossz hely*). „Ki ne ismerné őt? ki ne látta volna őt véletlenül, hívatlanul megjelenni, valahányszor nagy veszély fenyegette ügyeiket? ki ne látta volna őt bátran harcolni éjszakai támadások alatt? Ki ne tudná, hogy a legcsodásabb vállalatokat ő vezette mindig, soha rajta nem vesztett, soha társait veszélybe nem vite és rendesen oly véletlenül tűnt el, mint megjelent” (*A khámok utóda*).

Indulatos, lendületes mondatok:

„Nem tudjuk elhinni, hogy oly hosszú szenvedés, nyomor és kényszer eltipporta benne utolsó csíráját is az emberi önértetnek, hogy egy élő, gondolkozó

lényt meg lehet fosztani lelkétől úgy, hogy az ne legyen különb egy házi állatnál, mely kinzó gazdáját szolgálja az utolsó leheletig a láncon, a járomban, a rúd mellett, az ostor alatt, s ha eleresztik is, megint visszatér hozzá” (*Az akhtiári fogoly*).

Mondatsorozat (nem körmondat, nem tiráda):

„Hogy mulatják ők magukat (ti. a szellemek) rajtunk, apró árnyékokon, kiknek legnagyobb eszméi olyan semmik, mint a szivárvány támadó színe, kik élünk, küzdünk, harcolunk és meghalunk oly csodadolgokért, amikre gondolni nevetség, kik azt hisszük, hogy nagy dolgokat követtünk el, hogy tetteink átkísérnek bennünket a síron, és nevetség elnézni onnan felülről, hogy dül-fül, iparkodik ez a kis morzsányi furcsa ázalék épít nagy törekedéssel halmot halomra és nevezi azt bekerített várnak, mi nem egyéb, mint egy-egy hangyafészek, és megteszi egymást nagynak, hatalmasnak és maga sem egyéb, mint egy piciny féreg, ami beszélni tud, és elnevezi magát a világ urának, midőn egész csillagzata alig látszik el a legközelebbi napig kölcsön kapott fényével és azt kérdi nagy fennyen: ki van még a világon rajtunk kívül? miként a sajtpondró, mely azt hiszi, hogy ez a világ csupán sajtból áll és abban ő a teremtés remeke” (*A tábornok és az asztrálszellem*).

A mondatsorozat terminust magam alkottam a *Jókai és a retorika* című könyvemben (2016, 205).

Hármas tagolás (*trikólon, iszokólon*):

„Akinék nemzete annyit szenvedett, olyan szerencsétlen, az nem árulhatja el ezt a szenvedő hazáját egy gyűlölt idegen kegyéért; | akire annyi dicsőség várt mint honfira, az nem árulhatja el halhatatlan hírnevét egy szolgálta dicsvágyáért, mely megpirít, midőn kielégített; | és akit úgy szeretett a nő, oly híven, oly igazán, nem lehet az árulója a mennybéli szerelemnek” (*A khámok utóda*). „Nyomatató szérú támad ott ma, hol tegnap zöld vetés hullámozott, | erdők feküsznek le. mintha zivatar járt volna rajtuk keresztül, | dombok múlnak el itt, s amott emelkedik helyettök új hegy, halom” (*Drága föld*).

Az olvasó megszólítása, bevonása a cselekménybe (*narratív metalépszisz* – Gerard Genette terminusa):

„Gondolj reá, te ki olvasod e sorokat, ruganyos ágyadon fekvé, enyhe takaród alatt, könnyű éji öltönyben, takart lámpa világánál, hogy egészen más dolog az: lefeküdni a fagyos iszapba, átázott nehéz öltözetben, a hideg télszaki szél dühödte ordítása mellett, a fáradt fejet lehajta-

ni egy darab kőre, mely a sáncépítésből fennmaradt, és azután hallgatni a bombák füttyülését, a gránát rekedt bűgását, s felébredni egy szétpattanó bomba csatájára, a riadót verő dob pörgésére, az éjjeli cseletámadások nyugtalanító zajára, néhány pillanatra hallgatni, hol ölt meg a bomba valakit a szomszédok közül? húzódik-e közelebb a riadó? S azután újra kezdeni ismét: »Miatyánk ki vagy a mennyekben« egyik kéz a szíven, a másik a kardon, s újra elaludni a távozó dob robaja mellett és álmodni csendes kandallós szobáról, ahol gyermekek, leánykák ülnek körül az agg vitézt, ki beszél nekik rémdolgokról, amik sok-sok év előtt történtek vele Szebasztropol ostrománál...» (A *gyerkőc*).

Gyakori a szövegben elbújtatott irónia:

„Az éj eltakarta a nappal rombolását. Zöld mezők és véres mezők, eleven emberek és halottak szépen elfekettek az éjben; a koronként megdördülő ágyú világa csak egy percig tart, az nem háborítja az éjszakát” (A *gyerkőc*). „A jeles üzér tehát benn maradt az ostromlott várban s valóban elég bátorsága volt akárhányszor körüllovagolni a bástyákon a török főtisztek kíséretében, kikkel mind igen jó barátágban volt s ilyenkor elég alkalma lehetett az emeltebb bástyatornyokból letekinteni pompás kertjére odaát a szigetben, s szomorúan elnézhetni, milyen szép gazdálkodást követ ott el a jámbor ostromló sereg” (Drága föld). „Itt-amott még vonaglott egy haldokló tetem, a legtöbb olyan szépen meg volt halva, hogy meg sem mozdult; egy-egy elszakított kar, egy-egy legördült fő hevert ottan mellettem” (A *sérthetetlen*).

Az egyszerű stílus a dialógusokban jelentkezik, mindegyik más, mindegyik a szereplőket jellemzi.

Fiatalemberek, katonák humora jellemzi *Az amazon* c. novellát. A katonák puncsot iszogatnak bádogserlegből, egyikük a „milyennek találd” kérdésre válaszol:

- „– Rossz, de izsom, mert nincs jobb.
- Mi baja? mi nem jó benne? kiált egyszerre mind a három sértett bajtárs, kik éppúgy érintve érezhetik magukat a meggyalázott nemzeti puncs által, mint az angol tiszt az »avis timides« hírhedett kifejezésében.
- Először is nem elég erős.
- Azaz finom!
- Másodszor kozmás.
- Az haut gout.
- Harmadszor kevés volt; töltsetek még egy pohárral.”

A „kis Dumas” a katonák kérésére elmeséli szerelmi kalandját, szövege tele van stílusteréssel (azért hívják Dumas-nak, mert ugyanolyan kondor haja van, mint a nagy regényírónak):

„– Tehát Isten önnel, szólt susogva s egészen nő volt, midőn kezét nyújtá felém. Isten önnek, szólt és megszorítá kezemet. Ah, ekkor tértem magamhoz. Ekkor tekinték szívébe.

– Torlatievna! Mondék lelkesülve, ön távozik, de nem örökre, tőlem. Ön elviszi most magával szívem, de én érte fogok menni. Mi bevesszük Szebasztopolt s akkor én önt fölkeresem; adja ide az adresztét, mely utcában lakik és sub micsoda numero?”

Egy másik példa az egyszerű párbeszédre (*A sérthetetlen*):

„– Tudod-e már, hova kell lőnöd? kérdé a tábornok.

– Tudom, felelt a tengerész.

– Jól céloztál-e?

– Jól céloztam.

– No hát tüzelj.

Egy lobbánás történt parancsára; de az nem ágyú, hanem pisztolylövés volt.”

Ez a példa átvezet az elemzéshez.

2. Retorikai elemzés és a leplező nyelv

A nyelv – nagyon egyszerűen megfogalmazva – gondolataink kifejezésének eszköze: „én olyan szép, kifejezésekben gazdag, mondataiban tökéletes, a gondolatokhoz odataláló nyelvet nem ismerek, mint a magyar” – írja Jókai (*A látható Isten*). „A gondolatokhoz odataláló nyelv” – ennél ötletesebb megfogalmazás nincs. Ám az ellenkezője is igaz: a gondolatokat leplező nyelv is létezik. Péter Mihály könyvet is írt erről *A leplező nyelv. Álcázás és ámitás a nyelvhasználatában* címen. Azt állapítja meg, hogy a nyelvhasználatban két-féle leplezés fordul elő: „az objektív valóság valamely részének, tényállásának leplezése”, valamint „a beszélő szándékának vagy értékelésének leplezése” (i. m. 65). Egy disszertációból idézi az eufemizmusok három csoportját, ezek: tabujelenségek helyettesítése; „társadalmilag veszélyes vagy kellemtelen jelenségek kendőzése”, közönséges tartalmak kendőzése (i. m. 76). Péter Mihály sokféle lehetőséget sorol fel, eufemizmusokat, propagandát, reklámokat stb., de megjegyzi, hogy felsorolása nem teljes, bizonyára egyéb

lehetőségek is léteznek. Efféle egyéb lehetőség lehet az álcázott mesélés, s erre példa „a sérthetetlen” története. S az álcázás oka is kiderül: ez nem más, mint a téma veszélyessége, úgyhogy mind a kétféle leplezés érvényesül a novellában: a valóságot is leplezni kell, de a beszélő szándékát is.

A sérthetetlen. Egy vén orosz katona meséjéből

A novella címe alapján arra gondolhatunk, hogy egy hősről, egy csodálatos katonáról mesél a vén katona. Valóban isteníti a „sérthetlent”, de valahogy az érzelmek ellenkezőjükre fordulnak – ezért érdekes ez a novella.

A **retorikai szituáció** tehát a sérthetetlen dicsérete, a fiatal hallgatóság meggyőzése a híres katona érényeiről. A szövegből kiderül, hogy a vén katona fiatal társainak mesél, ahogy ez általában így szokott lenni.

Érdekes a novella **szerkezete**. Egy összefoglalással kezdődik:

„...Engedjete csak rá visszaemlékezni... Hadd képzeljem magam elé újra, úgy, amint gyermek volt s velem együtt játszott a parkban; úgy, amidőn először kezébe adták a fegyvert és azt mondták neki: előre! és úgy, amint megvénült velem együtt és elhagyott messze maga mögött: ő tábornok volt és én közkatona. / Nem volt olyan katonája az orosz seregnek soha több, nem is lesz több; soká elemlegethetik őt, amíg egy másik támad, aki az ő nevét kitörli az emlékezetből.”

Maga a novella ennek az összegezésnek a kifejtése, tehát egy általános tételből indulunk ki, részletezzük – és azután levonhatjuk a következtetést: Valóban nagyszerű volt ez a tábornok? Valóban feltétlenül tiszteli a vén közkatona? Általános – egyedi – következtetés: ez az enthüméma logikája, vagyis az általános emberi gondolkodás sémája. Az általános tétel az igazolás. Az a kérdés tehát, hogy ez az általános tétel valóban igazolás-e, igaz-e.

Azért is érdekes a novella szerkezete, mert mozaikos, vagyis nem hagyományosan lineáris, csattanóval, hanem három epizódra épül, három epizódot mond el a vén közkatona. A három epizód a tábornokot jellemzi, ez az érvelés: annak a megokolása, hogy miért tartották sérthetetlennek. (A vén katona neve Péter, a tábornokot Pálnak nevezi: „az én Pálom”). A felvezető mondat hármas tagolása megfelel a novella hármas szerkezetének (jelöltem az aláhúzásokkal).

A vén katona kb. harminc év történetét meséli el úgy, hogy kiemel három eseményt.

Ifjú legények voltak, amikor Muravjov (Murawieff – az akkori átírásban) „támadása elmúlt”. Nem mondja a vén katona, de járványról, lelki betegség-

ről, egyenlőségi eszmékről beszél, majd kivégzésekről, szibériai száműzetésről. Csakis az 1825. december 26-ai dekabrista felkelésre gondolhatunk, melynek egyik szervezője volt Mihail Muravjov gróf. A két fiatal besorozták egy büntetőezredbe, elszigetelték őket, s mindig jelentettek róluk Szentpétervárba. Mindezt meglehetősen áttételesen, virágnyelven meséli el a vén katona (nyilvánvalóan olyan korban vagyunk, amikor a felkelésről nem lehet nyíltan beszélni).

A száműzött ezredet azután délre vezényelték, egészen a Dunáig. „A Duna partján pedig feküdt egy vár; csillagszegletes bástyákkal, nagy, vörös tornyokkal, amikről olyan szép csendesen néztek le reánk a sorba rakott ágyúk.” Pontos adatokkal nem szolgál a katona, de sejthető, hogy Szilisztria ostromáról van szó. A vár ellen vezénylik a katonákat, halomra lövik őket, csak a két fiatalember marad életben. Pál tartja a zászlót, folyamatosan lövik, de nem találják el. Itt kapta a sérthetetlen nevet.

Ezután Pál ezredes, majd tábornok lett, s mindig magával vitte gyermekkori barátját. Szevasztopolhoz vezényelték őket (ezt megnevezi a mesélő). A tábornok a restekhez, a lustákhoz kegyetlen tudott lenni. Itt történt, hogy egy fiatal katona elaludt az ágyú mellett, mert már négy éjszaka nem aludt. A tábornok olyan kegyetlenül ütötte meg a revolverével, hogy kiverte egyik szemét. A tábornok továbbment, s nem vette észre, hogy a fiatal egy vén tengerészhez tántorgott, aki az apja volt. Az apa lelőtte a tábornokot, majd öngyilkos lett. Mégsem volt sérthetetlen.

Az **érvelés** vizsgálatakor azokat a mozzanatokat érdemes kiemelni, amelyek ellenkezőjére fordítják véleményünket.

A dekabrista mozgalomról úgy beszél a vén katona, mint járványról, olyan betegségről, amelyben azt akarták, hogy minden ember legyen egyenlő. „Őrizzen meg az ég benneteket ezen veszélyes nyavalyától” – mondja. „Minket is meglepett ez a járvány; minket is kigyógyítottak belőle könnyen, nagyon könnyen.” Ez a „könnyen, nagyon könnyen” minősítés tulajdonképpen az ellenkezőjét jelenti. Kiderül, hogy kivégzések voltak, bebörtönzések, száműzetések az „az Obi tenger jeges partjai mellé”, „a hús Kamcsatkába”. „Én és az én Pálom egy századba voltunk rendelve, együtt álltunk gyakran őrt az ólombányák előtt...” „Ilyen veszedelmes ragálytól meglepett ezredet bajos volt tartani az országnak.” Kiderül a meséből, hogy mindenütt elkülönítették, s mindig megfigyelés alatt tartották őket, mindig jelentették még a káromkodásukat és a sóhajtásukat is.

Pál apja patriarcha volt, s az áldozókehelyben megmaradt borral megmosta az újszülött testét. „És ettől a hatalmas kenettől azon csoda származott, hogy Pál testén soha semmi ellenséges fegyver nem fogott.” A második epizódban mindez bebizonyosodik. A száműzött ezredet a Duna partjára

vezénylik, mert „háború van a pogány törökkel”. Nagy becsületben részesülnek, mert egy nagy úr beszélt hozzájuk, és még nagyobb becsület volt az ékes beszéd. A „Fiaim!” megszólítás meghatotta az „elvetett, eltaszított árvákat”, a felséges cár feléjük fordította kegyelmét, ami azt jelentette, hogy mehettek a biztos halálba. A szépen előadott beszéd, az ünnepélyes mise után ezt olvassuk: „Azután lassankint eltisztult a porfelleg, a föld nem adott több port a vér miatt, az ágyúk is elhallgattak és amint akkor körülnéztem, ott feküdt a téren az egész óráni ezred, abban a szép rendben, amelyben kiindult; mint mikor a szépen nőtt erdőt levágják; egyik fa jobbra, a másik balra, de egyik sem messze a másiktól. Itt-amott még vonaglott egy haldokló teteme, a legtöbb olyan szépen meg volt halva, hogy meg sem mozdult; egy-egy elszakított kar, egy-egy legördült fő hevert ottan mellettem, ami nem tudom, honnan jöhetett oda?” Minden a visszájára fordult: szép szavak – kegyetlen pusztulás: „Több nem hiányzott közülök; egy rakáson voltak.”

A harmadik epizódban azt hangsúlyozza a mesélő, hogy mindenki tisztelte a sérthetlent, de kiderül, hogy kegyetlen, még barátját is megbüntette ötven botütésre. „De nagyon jól cselekedte. Mert megérdemlettem azt” – mondja a vén katona. Kegyetlen akkor is, amikor az elpusztult ágyúk helyére újakat rendel, sok katona meghal a művelet közben. Parancsol a vén tengerésznek, hogy célozzon, de az a tábornokra céloz. Ellenséges golyó nem tudta megölni, de az orosz fegyver megölte. Elérte a büntetés a kegyetlensége miatt.

A novella **stílusa** egyszerű, mesélő stílus. Első mondata: „Engedjete csak rá visszaemlékezmem”. Az emlékezésnek is megvan a jellegzetessége: bizonyos fokig szépít. Ezért a mesélő szépen akarja visszaadni az emlékeket, de a szép szavak mögött mindig átsüt a kegyetlen valóság. Ez a kettősség jellemzi a novella stílusát. „Amidőn e kór kiütött az országban, olyan veszedelmes idők voltak, hogy egy hónap alatt minden tartományban elterjedt az, mert minden ragálnál sebesebben repül, s ha az ország bölcs vezetői nem gondoskodnak róla, talán magával ragadja az egész birodalmat. De bölcsen és hatalmasan ellenállottak annak: akiket már nagyon megvesztett e járvány, azokat rögtön levágták fegyverrel, vassal, akik még gyógyíthatók voltak, azokat olyan falak közé tették, ahonnan lehelletük másokra nem ragadhat, akik pedig csak meg voltak még lepve általa, de még nyilvánosan nem ütött még ki rajtuk a baj, azokat egy csoportba szedték, s különálló ezredet alkotva belőlök, elküldték Oránba és még feljebb Asztakhánba, és fel az Obi tenger jeges partjai mellé, és a hűs Kamcsatkába. És midőn e hideg országokban meghordozták őket, akkor megtapinták ütereiket, ha most is oly rendetlenül vernek-e még? / Többnyire lehiggadt a vére mindnyájának.”

Az emlékezés valóban szépít, de itt másról is szó van. Despotikus légkörben nem lehet bírálni, nem lehet élesen fogalmazni. Az emberek megtanulják

a behódolást, legalábbis szavakban, bölcs vezetésről zengedeznek a felületen, de azért – szép szavakba burkolva – elmondják a tényeket. Ez a kettős, leplező beszédmód jellemzi a mesélőt – s valószínűleg nemcsak az orosz despotizmusban volt jellemző, hanem a hazai abszolutizmus légkörében is. A korabeli olvasók bizonyára felismerték ezt a kettősséget, feltehetően a vén katona fiatal hallgatói is „vették a lapot”. (Mi is átéltünk egy ilyen korszakot: dicsőíteni kellett pártunk és kormányunk bölcs vezetőit és a nagy Szovjetuniót, azután magunkban gondoltunk egyéb dolgokra: a kivégzett, a bebörtönzött, a kitelepített emberekre. Iskolai ünnepségeken a kórus gyakran énekelte a Sztálin-kantátát: Mert szívünk kitárul nagy Sztálin szavára, és boldog az ember, ki róla dalol.” Persze.)

Még egy nagyon fontos következtetés ide kívánkozik. A „sérthetetlen” eleinte forradalmár, le is buktatják, száműzik, büntető ezredbe sorolják. Azután őrnagy, ezredes, tábornok lesz – tehát renegát, átáll. Nincs kimondva, de másképp nem lehet. Az átállók, az árulók mindig túlbuzgók, ezért kegyetlen. Persze azért is sérthetetlen, mert félnek tőle. De az igazságszolgáltatás úgy is működik, hogy van, aki nem fél tőle: s bosszút áll.

Tulajdonképpen kettős lélekrajzzal van dolgunk: a mesélőével és a renegátéval.

A sérthetetlen című Jókai-novella zseniális, örökké modern, s alkalmas arra, hogy eloszlassuk a Jókai művészetéről terjesztett sok badarságot (fel-lengzős, nem tud szerkeszteni, nincs lélekrajz a műveiben).

Összefoglalás

A Bach-korszakban, azaz az 1850-es években írt török témájú Jókai-novellákat a törökök iránti rokonszenv és az oroszok iránti ellenszenv jellemzi. Az oroszok legyőztek bennünket a szabadságharcban, a törökök befogadták a menekülőket. Jókai a cenzúra miatt nem írhatott nyíltan a szabadságharról, de burkolt utalásokat bőven alkalmazott más témájú – klasszikus, egzotikus, erdélyi, magyar őstörténeti, történelmi és jelenkori – novelláiban is.

„Kifogyhatatlan volt a rejtett hazafias célzásokban” – írja Szinnyei (i. m. 252), s felsorol jó néhányat: „Emilnek hirtelen távoznia kell atyjával – még nem tudják, hová” (*A hold*, kivándorlásról van szó); „Te pedig, magyar nemzet, élsz, és lélekben, gondolatban egészebb vagy, mint valaha voltál. Haladsz csendesesen, de biztos nyomon. [...] Emeld fel szívedet [...]” (*Az utolsó budai basa*); „Az úr Isten oltalmazza meg a magyarokat ezután is!” (*Fulkó lovag*). Hazafias célzásokat találunk több magyar tárgyú történeti elbeszélésében: *Sajó, Másik haza, Mahizeth, A varchoniták, Egy bukott angyal, A mennyei parittyakövek*; valamint zsarnokellenes harcokról szóló külföldi tárgyú no-

velláiban: *Carinus, Kelet királynéja, Tsong-Nu, A megölt ország, Valdivia, Bolívar*, orosz tárgyú novellákban és a *Véres könyv* novelláiban.

A török témájú novellák két csoportra oszthatók: egyrészt a történetmesélés jellemzi őket, másrészt könnyedebb anekdoták. A történeteket gyakran fennkölt stílus jellemzi, az anekdotikus novellákat humor, olykor irónia.

Az irodalomtörténet-írás kevésbé foglalkozott Jókai novelláival, elegendő feladatot jelentett a sok regény elemzése. A *Véres könyv* oroszellenessége nyilvánvalóan nem lehetett téma a szovjet korszak negyven éve alatt, nem írtak róla, ezért hiánypótló lehet a jelen elemzés. Talán befolyásolhatta a törökös novellák vizsgálatát Szinnyeji negatív véleménye, szerinte „ezek francia romantikus elbeszélések tárgyaiknál, alakjaiknál, indítékaiknál és elbeszélő módjuknál fogva.” Kalandok, sokféle meglepetés, borzalmak, teljesülő jóslatok, jósálmok, titkok, nemes lelkű „természetes” emberek, hősök, múltba vágyás. A francia romantika stílusbeli dagályossága, de a franciás könnyedség is, gúnyos vagy humoros elmésség (i. m. 234). Ezzel a sommás ítélettel semmiképpen sem érthetünk egyet, bizonyítékkal szolgálhat a renegről szóló novella elemzése.

Említettem, hogy az utolsó novellának, *Az akhtiári fogolynak* megvan az önfeladásról szóló figyelmeztető funkciója, méltó lezárása a kötetnek. De lezárás más szempontból is: figyelmeztetés egy eljövendő korról, veszélyesebb háborúkról:

„A háború hajdan igen szép költői tárgy volt.” [...] „Szegény Homér! Milyen rosszul járnának égi alakjaid, ha ez új Iliászba akarnák magukat ártani; ha Trója ostrománál a had istene egy lándzsától találva, akkorát ordított, mint tízezer ember, mit mondana most egy százhatvan fontos bombához, mely goromba süvöltéssel ront az egeken keresztül s nem kérdi, hogy van-e ott valaki? Az emberek különb mennykövet találtak fel, mint Jupiteréi; a találmányok százada megbuktatta a költők korszakát; a háború nem költészet tárgy többé, aki jobban ki tudja számítani a hajlott vonalakat, miket a golyó tesz, aki célszerűbb alakot tud adni a bombának, aki jobb számító, és végtére, aki tovább győzi pénzzel, az a győztes.

Szegény, szegény hősök.”

Szakirodalom

Adamikné Jászó Anna 2021a. Jókai első, a szabadságharc előtti novellái. Retorikai-nyelvi elemzés. *Magyar Nyelvőr* 134–58. <https://doi.org/10.38143/Nyr.2021.2.134>

Adamikné Jászó Anna 2021b. Forradalmi és csataképek. *Anyanyelv-pedagógia* 5–22.

Adamikné Jászó Anna 2021c. Egy bujdosó naplója. *Filológia* 4–21.

- Adamikné Jászó Anna 2021d. Egy novella retorikai elemzése. Jókai: A fehér angyal. In: Lózsai Tamás – Tóth M. Zsombor (szerk.): *A jövődő tükre. Retorika a gyakorlatban – Gyakorlat a retorikában*. Magyar Nyelv és Kultúra Nemzetközi Társasága, ELTE Tanító- és Óvóképző Kara. Budapest. 63–80.
- Arisztotelész 1999. *Rétorika*. Ford. Adamik Tamás. Telosz Kiadó. Budapest.
- Fried István 2018. Jókai Mór novellatípusaihoz. In: Hansági Ágnes – Hermann Zoltán (szerk.): *A kispróza nagymestere. Tanulmányok Jókai Mór novellisztikájáról*. Tempevölgyi könyvek 25. MTA–KIK. 92–113.
- Hansági Ágnes 2018. Műfajttörténet, poétika és narráció. In: Hansági Ágnes – Hermann Zoltán (szerk.): *A kispróza nagymestere. Tanulmányok Jókai Mór novellisztikájáról*. Tempevölgyi könyvek 25. MTA–KIK. 17–48.
- Nagy Miklós 1957. (Sőtér István és Barta János korábbi jegyzeteinek felhasználásával) *Jókai Mór* (Magyar Irodalomtörténet 1849–1905). Kézirat. Felsőoktatási Jegyzetellátó Vállalat. Budapest.
- Nagy Miklós 1968. *Jókai. A regényíró útja 1868-ig*. Szépirodalmi Könyvkiadó. Budapest.
- Nagy Miklós 1999. *Jókai Mór*. Korona Kiadó. Budapest.
- Perelman, Chaïm 2018. *A retorika birodalma. Retorika és érvelés*. Ford. Major Hajnalka. Tinta Könyvkiadó. Budapest.
- Péter Mihály 2012. *A leplező nyelv. Álcázás és ámitás a nyelv használatában*. Tinta Könyvkiadó. Budapest.
- Sőtér István é. n. (1941) *Jókai Mór*. Franklin Társulat. Budapest.
- Szajbély Mihály 2010. *Jókai Mór (1825–1904)*. Kalligram. Pozsony.
- Szávai János 1981. Novellatípusok a magyar irodalomban. *Irodalomtörténet* 611–37.
- Szávai János (szerk.) 1983. *Boccacciótól Salingerig. Novellaértelmezések*. Tankönyvkiadó. Budapest.
- Szilágyi Márton 2018. Egy megkomponált novelláskötet a háborúról és az oroszokról – s még sok minden másról. In: Hansági Ágnes – Hermann Zoltán (szerk.): *A kispróza nagymestere. Tanulmányok Jókai Mór novellisztikájáról*. MTA–KIK. 171–83.
- Szinnyei Ferenc 1939. *Novella- és regényirodalmunk a Bach-korszakban*. I. kötet. Magyar Tudományos Akadémia. Budapest.
- Szinnyei Ferenc 1941. *Novella- és regényirodalmunk a Bach-korszakban*. II. kötet. Magyar Tudományos Akadémia. Budapest.
- Zsigmond Ferenc 1924. *Jókai*. Magyar Tudományos Akadémia. Budapest.
- Zsigmond Ferenc 1924. *Jókai Mór élete és művei*. Bethlen Gábor Irodalmi és Nyomdai Rt. Budapest.

Adamikné Jászó Anna

professor emeritus

ELTE Mai Magyar Nyelvi Tanszék

E-mail: adamiktamasne@t-online.hu

<https://orcid.org/0000-0003-4590-2772>

Abstract

ADAMIKNÉ JÁSZÓ, ANNA

**THE *VÉRES KÖNYV* AND THE UNVEILING LANGUAGE. JÓKAI'S SHORT STORIES
BASED ON TURKISH THEMES IN THE 1850S**

Jókai's short stories based on Turkish theme in the Bach era, i.e. in the 1850s, are characterised by sympathy for the Turks and antipathy for the Russians. Due to censorship Jókai could not write overtly about the War of Independence and the struggle, but he used plenty of covert references in his short stories on other topics – classical, exotic, Transylvanian, Hungarian prehistoric, historical and contemporary – as well. The short stories on the subject of the Turkish era can be divided into two groups: on the one hand they are characterised by storytelling, and on the other hand they are more facile anecdotes. The stories are frequently characterised by an elevated style, the anecdotal short stories by humour, occasionally irony.

The research of literary history was less concerned with Jókai's short stories. The anti-Russian aspect of the *Véres könyv* could not be a topic for obvious reasons during the forty years of the Soviet era, writers did not deal with it, so the current analysis can have a gap-filling function. The present paper is part of my series on the rhetoric of Jókai Mór's short stories (Adamikné 2021a). The study consists of two parts: in the first part I describe short stories on Turkish themes written in the Bach period, then the second part contains a linguistic-rhetorical analysis of a short story and this short story is a clear instance of the use of unveiling language.

Keywords: Jókai Mór, Turkish theme, anti-Russianism, *Véres könyv*, style and argumentation, unveiling language, *A sérthetetlen. Egy orosz katona meséjéből*

DALLAMHANGSÚLY A MAGYAR VERSBEN¹

Kivonat

Miért van szükség a hangsúlyok, a hangsúlyozás újragondolására a verstanban és a verselés valamennyi gyakorlati részében? Erre ad részletes választ és kidolgozott megoldást Deák-Sárosi László a Magyar Naplónál hamarosan megjelenő verstani monográfiája és a hozzá tartozó Példatár. A verses ritmika legnagyobb problémája az, hogy mintegy két évszázada az énekelt vers műfajából kivált, önállósult, és szinte egyeduralkodóvá vált a szövegvers, ami már nem tudta összehétközíteni az értelmi és a pusztán metrikai hangsúlyokat. A megoldás a dallamhangsúly-elmélet, ami a vers úgynevezett recitált (nem énekelt) megszólaltatásában a hangerő mellett az emelkedő és az ereszkedő (magasabb és mélyebb ejtés) nyomatóképző hatását is alkalmazza. A szerző továbbfejlesztette László Zsigmond 1961-ban közzétett dallamhangsúly-elméletét és a nyomatékok rendszerét a dallamemelkedő után a dallamereszkedővel. Az újítás a verstan teljes újragondolásához vezetett, ami a monográfiában és a Példatárban lesz olvasható, összesen több mint száz teljes vers vagy hosszabb versrészlet metrikai elemzésével.

Kulcsszavak: dallamhangsúly-elmélet, recitált vers, ütemező hangsúly, értelmi hangsúly, csak metrikai hangsúly, hangerő (dinamikus hangerőhangsúly), dallamemelkedő, dallamereszkedő

A magyar verselés és verstan központi, mindmáig megoldatlan kérdése a versszöveg ritmikus megszólaltatása, még hozzá anélkül, hogy az az értelmi tagolás rovására menne. Másképp mondva a tét az értelmi és a pusztán metrikai hangsúlyok érvényre juttatása rossz prozódiai tagolás nélkül.

Hogy nem született ezidáig életképes megoldási javaslat, azt a legújabb verstani szakkikkek és szakkönyvek megállapításai is megerősítik, hiszen

¹ Részletek Deák-Sárosi László A háromszólamú vers. Új magyar verstan című, a közeljövőben, a Magyar Napló Kiadónál megjelenő könyvéből. Az elmélet ilusztrálásához a szerző a következő hangfelvételek meghallgatását javasolja. Klasszikus magyar versek, recitálja Deák-Sárosi László: <https://soundcloud.com/deak-sarosi-laszlo/vorosmarty-mihaly-zalan-futasa-reszlet-dallamhangsulyokkal>; <https://soundcloud.com/deak-sarosi-laszlo/arany-janos-szondi-ket-aprodjarezlet-dallamhangsulyokkal>; <https://soundcloud.com/deak-sarosi-laszlo/csanadygyorgy-szekely-himnusz-dallamhangsulyokkal>; <https://soundcloud.com/deak-sarosi-laszlo/petofi-sandor-szeptember-vegen-dallamhangsulyokkal>

szerzőik a 20. és 21. század fordulóján is csak két rossz megoldás közül tartották lehetségesnek a választást: vagy az értelmi tagolást teszik kizárólagossá, de ebben az esetben a ritmikus tagolás elvész; vagy a nyomatékkapcsoló skandálást választják, de az olyan szótagokon is hangsúlyt szólaltat meg, amelyek a magyar nyelvben nem hangsúlyosak. Csak az egyértelműség kedvéért: a magyar nyelvben a hangsúly minden esetben a szavak első szótagjára esik, a többi szótag hangsúlytalan, illetve hangsúlytalanok a nem önálló jelentéssel bíró szavak első és további szótagjai is, mint a névelőké, névutóké, kötőszavaké, egyes névmásoké. Tar Ibolya a *Latin metrikában* (Tar 1998: 5), Papp Tibor az *Avantgárd szemmel* (Papp 2004: 8), illetve Horváth Kornélia a *Verselméleti tradíció és a modern magyar líra* (Horváth 2012: 22) című könyvében egyaránt rossz prozódijának tartja a szövegen következetesen végigvitt metrikus megszólaltatást, a skandálást, amit mindhárman elvetendőnek vélnék.

A szakirodalom tétovasága és tájékozatlansága ellenére történt egy jelentős előrelépés a megoldás irányába, és nem is a legutóbbi évtizedekben, hanem még 1961-ben. Ekkor jelentette meg László Zsigmond a *Ritmus és dallam* című könyvét, amelyben gyakorlati megoldást nyújt az olyan értelmi hangsúlyok kiemelésére, amelyek az ütemező megszólaltatás gyenge ízére esnek. Ezt ő „**áthidaló dallamemelkedő**”-nek nevezte (László 1961: 43–4). Ennek a lényege abban áll, hogy azokat a szótagokat, amelyek a természetes nyelvi prozódia szerint hangsúlyosak, de az ütemezésben nem esnek hangsúlyos helyre, egyszerűen az alaphanghordozásnál valamivel **magasabban** kell ejteni. A **magasabb** ejtés is egyfajta hangsúly, **értelmi** kiemelést eredményez, de ha nem társul dinamikus hangerőtöbblettel, akkor nem szabja át a vers alaplétketését.

László egyik fő példája Vörösmarty Mihály *Zalán futása* című eposzának az első sora: „Régi **di-** | *csősé-* | *günk hol* | késel az | éji **ho-** | *mályban?*” A **félkövérrrel** jelölt szótagokat kell magasabban ejteni, a *dölteket* pedig László szerint nagyobb hangerővel.

László dallamhangsúly-elmélete vegyes fogadtatásban részesült. Több neves verstanzakértő méltatta vagy épp bírálta. Közülük a legértékesebb visszajelzést Vargyas Lajos írta, aki észrevette a dallamhangsúly-elmélet erényeit, és az addig kifejtett változatának a hibáit is (Vargyas 1962). Vargyas üdvözölte az elméletileg is megindokolt dallamemelkedő újítását, de joggal kifogásolta, hogy „az erőre marad az ütemhatár éreztetése” (uő. 307). Vagyis a skandálást, nyomatékkapcsolást, és azáltal a rossz hangsúlyozást az „**áthidaló dallamemelkedő**” nem függeszti fel, a szó belsejében található szótagokat továbbra is a hangerő emeli ki: „*cső*”, „*günk*”, „*mály*”. László az ütemező hangsúlyt

valóban hangerővel képzelte el, és a kérdéses szótagokat *dőlten* emelte ki. László Vargyas kritikájára nem tudott érdemben válaszolni – bár írt egy válszcikket –, elmélete a következő (posztumusz) verstani könyvében érdemi változtatás, fejlesztés nélkül jelent meg (László 1985).

Jómagam, e sorok írója áttanulmányozva a dallamhangsúly-elméletet, annak előzményeit és mindmáig elmaradt következményeit, ennek az elméletnek a folytatására és a gyakorlatba ültetésére vállalkoztam. Három fontos összetevővel bővítettem az 1961-ben útjára bocsájtott koncepciót. Egyrészt a dallamhangsúlyt kiterjesztettem a *dallamereszkedőre*, ami megfigyelésem szerint a magyar nyelvben úgy képez *pusztán metrikai* hangsúlyt, hogy az nem lesz egyben értelmi hangsúly is, csak szókezdő szótag esetén. Másrészt a dallamhangsúlyok meglétét a magyar nyelvben példák és mérések eredményeinek értékelésével is igazoltam. Harmadrészt az új koncepció alapján a teljes verstan újragondolásába fogtam, a ritmuselvek és versrendszerek alapjainak újrafogalmazásával, elemzésekkel, illetve a végén, terveim szerint hangzó példatárral. Egy elmélet értéke ugyanis szerintem úgy mérhető, ha a gyakorlatban is kiállja a próbát. „A vers az, amit mondani kell” – idézem a Kányádi Sándor által szintén idézett meglátást. A verset, a ritmikus verset valóban mondani vagy inkább előadni, **recitálni** kell, mert úgy jut érvényre a legjobban.

A dallamhangsúly jelensége, az elmélet és a példák jobb megértéséhez ugorjunk vissza az időben! Az első fő kérdés, ami felmerülhet, az az, hogy a verselés története több száz, sőt a számunkra közvetlenül nem ismert előzményeket is figyelembe véve több ezer éves, így vajon miért nem fejlődött párhuzamosan kellő mértékben a vers elmélete? A válasz az, hogy verstani írások mindig voltak – felénk ha nem is jöttek létre vagy elvesztek, akkor is tény, hogy például a görögöknél, rómaiaknál kétezer éves elméletek maradtak fenn. Ezekben a régebbi korokban és utána felénk is egészen a 18. század végéig a verset énekelték vagy recitálták. Balassi Bálint (1554–1594) az összes versét különböző dallamokra írta, de Pálóczi Horváth Ádám (1760–1820) is még énekes költő volt, és Csokonai Vitéz Mihály (1793–1805) majd minden verse énekelhető. A vers és a zene szoros összetartozása biztosította a megszólaltató számára a hangok/szótagok emelkedését vagy ereszkedését az előtte és utána lévőkhöz képest, vagyis dallamhangsúlyokat, dallamnyomatékokat képezhetett. Ezeket a költő és az előadó – legyenek bár külön személyek – többnyire intuitíve kezelték, használták, és éltek velük jól vagy rosszul. Lehet, hogy a dallamhangsúly elméletét nem írták meg a 20–21. század előtt, de a gyakorlatban alkalmazták az énekelt verselésben.

A nyomtatás és a néma olvasás elterjedésével azonban a hangzó, énekelt vagy recitált vers visszaszorult, és a helyét az írásképből közvetlenül befogadott szövegvers vette át. Felénk épp e változás elterjedése után, a 18–19.

század fordulójától keletkezett verselméleti írások is visszahatottak a költői gyakorlatra. Az egyes szerzők, mint Földi János, Pálóczi Horváth Ádám még emlegetik az énekes előadás fontosságát, de elméleteik már nem térnek ki az énekelt szöveg prozódijára, hangsúlyaira. Amit a költők egy része még ösztönösen tudott, arról az elméletírók megfeledkeztek. Annak ellenére feledkeztek meg, hogy a szerzők egyre nagyobb tudatossággal és tudományossággal, nyelvészeti és irodalomtörténeti alapon láttak hozzá a magyar verstan megalkotásához. Négyesy László, akit az első magyar tudományos alaposságú verstan kidolgozójának tartanak, ezt írta 1886-ban: „A zenének éppen a csontvázát, a ritmusát tartotta meg a költemény” (Négyesy 1886: 17). A zenével együtt valami lényegi veszett el a ritmikus versből, csak sokáig nem tudták azonosítani, hogy pontosan mi.

A megoldás előttük hevert, mert az egyre inkább képzett, idegen nyelvű szakirodalomban is tájékozott szerzők azonosították a magyar nyelvnek a verstan szempontjából legfontosabb ritmikai összetevőit. Ponori Thewrewk Emil, a jeles klasszika-filológus, műfordító és költő 1896-ban a hang négy fő tulajdonságát azonosította: „a hangerőt, a hanghuzamot, a hangfokot és hangszínt” (idézi Kecskés 1991: 268). Ugyanakkor Ponori Thewrewk a hangnak, illetve a szótagnak, ami a verstan alapvető elméleti szintje, csak két tulajdonságát veszi figyelembe: „a magyar ritmusban két tényezővel kell számolni: a *hangerővel* és a *hanghuzammal*” (uo., kiemelés az eredetiben). Közel egy évszázaddal később Kecskés András nagy, összegző verselméleti munkájában ugyanezt a négy nyomatékot különbözteti meg a fizikai jellemzők alapján: „1. hangsúlyozás, hangerősség; 2. hanglejtés, hangmagasság; 3. időtartam, hosszúság; 4. fonémarendszer, hangminőség” (Kecskés 1984: 39). A 20–21. század egyik legelismertebb verstani kutatója ugyanúgy csupán a hangerőt és az időtartamot tartja rendszeralkotó tényezőnek, bár tesz kísérletet a verssor hanglejtésének lejegyzésére. Pedig a kulcs a harmadik nyomaték, a „hanglejtés” és a „hangmagasság” szerepének megértésében van, hiszen László 1961-es könyvében az **emelkedő** már rendszeralkotó. Az ő elméletét kiegészítve az én megközelítésemben a **dallamemelkedő** vagy a *dallamereszkedő* minden egyes szótagot érint akár hangsúlyos, akár időmértékes verselési rendszerben.

Mielőtt a dallamhangsúlyok részletezésére térnék, meg kell említenem, hogy a negyedik nyomaték, a hangszín is lehet rendszeralkotó. A hangszín mint jellemző a hangok és hangcsoportok szabályszerű vagy statisztikailag mérhető ismétlődése alapján ritmusalkotó tényező. A rímnek minden fajtája valamilyen ismétlődés, a szótagoknál kisebb vagy nagyobb nyelvi és verstani szinteken. Tagolást, ritmust képeznek a betűrímek (alliterációk), a belső rímek és a végrímek, illetve hangulaterősítők az adott versben statisztikailag

nagyobb számban előforduló hangzók (Fónagy 1989: 240–54). A vers tehát a negyedik nyomatékka, a hangszínnel már négyszólamú, azonban mivel nem minden verstípus rímelő, ezért a negyedik szólam csak a rímelő versekre érvényes, és abban is különböző mértékben. Azonban minden vers akár rímelő, akár nem rímelő, ha következetes, akkor annak megszólaltatója minden szótagján rendszerszerűen alkalmazza a **dallamemelkedőt** és *dallamereszkedőt*. Vagyis a vers legalább háromszólamú. Háromszólamú a háromtípusú hangsúly miatt is, mert a **dallamemelkedő** és a *dallamereszkedő* mellett továbbra is szerepet kap a dinamikus hangerőhangsúly, legalábbis az ütemező előadásmódban.

A versből a 18–19. századtól kimaradt a dallam és az ösztönösen alkalmazott dallamhangsúly, ezért jogos Négyesy csontvázmetaforája (1886: 17). Azért is találó a csontvázmetafora, mert a hangerőhangsúly – a továbbiakban dinamikus hangerőhangsúlynak nevezem, az indoklását később közlöm – önmagában darabossá teszi a vers megszólaltatását. Mivel a levegő a hangerő közvetlen, nyers képzése esetén az ember tüdejéből gyorsan, impulzívan tör ki, befolyásolja az adott szótag és az azt követő szótagok időtartamát, egyeseket megrövidít, másokat megnyújt. Az *i* és az *í* hangsúlyos helyzetben megnyúlik, de az *é* és az *á* megrövidül (Gósy 2004: 110). Egy nagy lendülettel képzett szótag kiejtése után nem könnyű lelassulni, kicsengeni, akár megállni, ezért ezek a rövidebbet követő, hosszabb szavakból álló ütempárok kizökkentenek a ritmusból. Vargyas Lajos e jelenségnek a megérezése alapján állított fel olyan szabályt, hogy nem lehet ilyen ütempárokat ritmikusan tagolni a legtöbb verstípusban 2+3, 2+4, 3+4 szótag-összeállítású szavakkal: pl. „Édes | versével” (Vargyas 1952: 153–5). Szerintem lehet, csak a hajlékonyabb dallamhangsúllyal.

A költők és a verstanszerzők nem figyeltek fel a dallamhangsúlyra, pedig azt egy kiváló nyelvtudós, jogász, zeneszerző, néprajzkutató megcsillantotta 1861-ben, másfél évtizeddel Négyesy, illetve épp száz évvel László Zsigmond előtt. Fogarasi János a *Hangsúly a magyar nyelvben* című prozódiai és verstani értekezésében megkülönbözteti egymástól a csupán „fölemelt hangot” jelentő *hangsúlyt* (Betonung), valamint a „fölemelést és a lenyomást” egyaránt jelentő *nyomatékot* (tonus, accentus)” (Fogarasi idézi Kecskés 1991: 246). A nyelvész-zeneszerző Fogarasi azonban a katedra és irodaasztal mögé vonult elméleti szakértők nem értették, ahogy száz évvel később szintén a zenét tudományos szinten értő és a prozódia kutató László Zsigmondot sem. Kettejükben közös a zenei képzettségen kívül az is, hogy német nyelvészeti munkák alapján merült fel bennük a dallamlejtéses hangsúly lehetősége. Különbség viszont, hogy a versírást László a gyakorlatban nem művelte, így talán az ilyen irányú tapasztalat hiányzott neki a továbblépéshez.

A dallamhangsúlyok alapja a magyar nyelvben

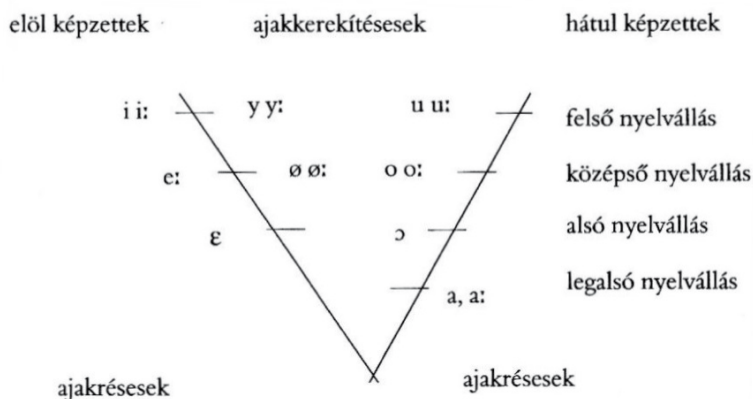
Bárkiben felmerülhet a kétely, hogy természetes jelenség-e a magyar nyelvben a dallamhangsúllyal, **emelkedővel** és **ereszkezővel** való hangsúlyozás, ha a hangsúlyt jóformán mindenki – a verstan szakértőket is beleértve – a dinamikus hangerőhangsúllyal azonosítja? A magyar nyelvben megvannak a dallamhangsúlyozás alapjai és a gyakorlata, ezt közismert nyelvhasználati szokások és fonetikai mérések is igazolják. Bizonyára mindenkinek ismerős az éneklő jellegű beszéd, amelynek során a megszólaló a mondatokat, a szószerkezeteket, sőt a szavakat is **emelkedővel** és **ereszkezővel** íveli, tagolja. Majdnem éneklőnek nevezhető egyes áruházi és médiabemondók megszólalási gyakorlata, ami kifejezetten a hangsúlyozás miatt olyan hullámzó. Aki ezt modorosnak véli – és túlzott, nagyobb íveket alkalmazó változata kétségkívül az –, akkor figyelje meg egyes nyelvjárások hanghordozását, ami teljesen hasonló. Magam ezt a saját, székelyföldi szülőfalumban megfigyeltem, és ez a jelenség rám köszönt a népmesék adatközlőinek megszólaltatása során is.

A dallamhangsúlyt fonetikusok megfigyelték a spontán beszédben is: egy kísérletsorozatban a mondatokban 46,6%-ban észlelték a főhangsúlyt csak a dallamcsúcs alapján, az intenzitás (dinamikus hangerőhangsúly) növelése után ez csak 65%-ra növekedett (Gósy 2004: 224). A dallamcsúcs, az emelkedő azonban megfigyelhető szószerkezetek és szavak hangsúlyának érzékeltetése szintjén is. A dallamhangsúlynak, ahogy a hangsúlynak általában, a magyar nyelvben nincs jelentésmegkülönböztető szerepe, mint egyes afrikai és távol-keleti nyelvekben, de épp ezért szabadon, az értelmi és a metrikai tagolásnak megfelelően alkalmazható kiemelésre, nyomatékosításra a nyelv és a vers ritmusának megfelelően.

A dallamhangsúly jelenléte a magyar nyelvben azonban még ennél is kézzelfoghatóbban tetten érhető. Mivel a nyelvünk a többi ismert, hozzánk közelebbi, nagyobb beszélt nyelvhez képest gazdag a hangzóiban, így a szótagok ejtési magasságát meghatározó magánhangzóiban – mi 15 magánhangzót használunk, míg az arabok csak 6-ot –, ezért egy tetszőlegesen kiválasztott, akár prózai szöveg részlete is dallamosnak hat. A magánhangzók áttekintéséhez vegyük alapul a fonetikusok által kialakított szemléletes grafikai elrendezést (Gósy 2004: 69), ahol látszik, hogy egy magánhangzó képzését három fő tényező (formáns) határozza meg: a nyelv vízszintes és függőleges mozgása és az ajkak helyzete. Minden magánhangzónak van egy, a hangképzés átlagához mérhető alaprezgésszáma, és annak felhangjai. A szájüreg térfogata határozza meg, hogy milyen magasan szólal meg az adott magánhangzó. Nincs két teljesen azonos magasságon képzett magánhangzó, de legalább a felhangjai különböznek. Ahol nagyon közel állnak egymáshoz, és mondjuk csak az ajkak-

kerekítés megléte vagy hiánya a különbség, mint az e és az ö esetén, ott valamelyiket lehet kissé magasabban ejteni, és az lesz az nagyobb hangsúlyú.

A magyar magánhangzók hangszíneinek áttekintéséhez nézzünk egy háromszög-elrendezést (Gósy 2004: 69):



A magyar magánhangzók – már egyezményes, közismert jelöléssel – magassági sorrendje a következő: á, a, o, ó, u, ú, ö, ő, ü, ű, e, é, i, í. Megközelítés szerint lehet ezt a sort kissé másképp is alakítani, mert egyes hangzók csak a felhangokban különböznek, de nem is szükséges egy abszolút, minden méréssel alátámasztott sorrend, hiszen mindig csak két szomszédos hang viszonya számít, és egyik mindenképp egy kicsit magasabb vagy mélyebb, illetve magasabban vagy mélyebben ejthető, és az lesz a kettő közül az értelmileg hangsúlyosabb. Ebből az következik, hogy a magánhangzók különböző rezgésszámai spontán értelmi hangsúlyokat képezhetnek, amelyek vagy segítik a hangsúlyok természetes eloszlását, de ellenükben is hathatnak. Ha például Berzsenyi Dániel *A közelítő tél* című versének első sorában kiemeljük a magánhangzókat, a következő sort kapjuk: „*Hervad már ligetünk, s díszei hullanak*”, e a á i e ü í e i u a a. A „hervad”, a „díszei” és a „ligetünk” esetén mindig a magasabb magánhangzó van a szó elején, és megerősíti annak első szótagján az értelmi hangsúlyt. Ugyan a „díszei” után a „hullanak” következik, és az u mélyebb, mint az i, de az u hangsúlytalan szótag után következik, és a magassága is növelhető az előző hanghoz, hangokhoz képest.

Léteznek olyan verstani és egyben prozódiai helyzetek, amikor a természetes dallamhangsúlyok nagyon erősen megváltoztatják, akár a tagolás kárára a hangsúlyok hierarchiáját. Nézzünk egy sokat idézett példát, két sort Czuczor Gergely *A boros vándor* című népies, felező nyolcasban írt verséből!

„Bort ittam én, | boros vagyok,
Haza mennék, | de nem tudok”

A szöveg összefüggéseiből nyilvánvalóan kiderül, hogy a „bort ittam” szó-szerkezetben a „bort” a hangsúlyosabb szó, nem az ittam, „mert” az a közlés lényege, hogy mit ivott, nem pusztán az ivás ténye. Ha nem avatkozunk bele erőteljesen a sor tagolásába a hangsúlyozással, akkor az „ittam” mégis elveszi az értelmi hangsúlyt a „bort” elől. Miért? Mert az i magasabb hang, mint az o, és spontán dallamhangsúlyt képez. Mit lehet ilyenkor tenni? A „bort” nagyon hangsúlyt kell kapjon, és akkor az lesz a kiemelt, nem az „ittam”. Csakhogy a hangsúlyt döntően és szinte kizárólagosan a dinamikus hangerőhangsúlylyal azonosítják. Ahhoz pedig, hogy a „bort” o hangja legyőzze az „ittam” i hangját, a „bort” szót és szótagot nagyon meg kell tolni erővel. Ha csupán erővel hangsúlyozzuk a „bort”, akkor aránytalanul nagy erőt kell kifejteni, és ez teszi darabossá a verset, pontosabban annak megszólaltatását. Ha valami nem kellemes a magyar hangsúlyos típusú vers hangzásában, akkor az épp a dinamikus hangerővel való kizárólagos hangsúlyozás.

Ezt a darabosságot úgy lehet oldani, hogy a „bort” o hangját az alapintonációhoz képest kissé magasabban ejtjük: „**bort**”. A „**bort**” „o” hangja kap egy emelkedő dallamhangsúlyt, ami értelmi kiemelésként hat, és „legyőzi” az „ittam” „i” hangját. Itt azért van két megjegyzésem. Egyik az, hogy ezt az o hangot nem kell sokkal magasabban ejteni, mint azt az alapintonáció szerint ejtettük volna. Elég egy egyhangnyi vagy akár félhangnyi (zenei) emelkedő, és azzal létrejön a **dallamemelkedő értelmi** hangsúlya. Még egy egyoktávnnyi emelkedő se változtatná meg teljesen az o hangszínét, tehát nem lenne belőle például u. Nem szükséges tehát a túl dallamos, nagy ugrásokkal és ívekkel szőtt éneklő beszéd, mert az értelmi hangsúly kis **emelkedővel** is létrejön. A másik megjegyzésem pedig az, hogy a **dallamemelkedővel** együtt egy kis dinamikus hangerőhangsúly is érvényesíthető, csak nincs szükség akkora lendületre, impulzusra, mint a dallamemelkedő nélkül. Ha a verset ütemező módon szólaltatjuk meg, akkor az „ütést”, az ütemhatárt enyhén a dinamikus hangerővel is lehet érzékeltetni. Amikor az ütemezés rossz felállást eredményez, mint a már említett 2+3, 2+4, 3+4 szó- és ütempárokat, akkor a dinamikus hangerőhangsúlyt csökkenteni kell, de teljesen el is lehet hagyni.

Létezik tehát az **emelkedő dallamhangsúly**, ami spontán módon vagy kisebb beavatkozással **értelmi** kiemelést eredményez. Ennek az a magyarázata, hogy az **emelkedés** is jár némi hangerőtöbblettel, hiszen szűkebb résen kell kipréselődnie ugyanannak a mennyiségű levegőnek. Ez a vékonyabb légoszlop jobban hasít, tehát kisebb különbséggel is jelzi a fölényét a mélyebb vagy a vi-

szonylagosan mélyebben ejtett hangzóhoz képest. Az ütemben nem hangsúlyos helyen kiemelkedő értelmi hangsúlyok csak dallamhangsúlyosan képzendők, így nem válnak ütemező tényezővé. Az ütem hangsúlyos helyein található hangokat és szótagokat viszont meg lehet segíteni dinamikus hangerőhangsúllyal is, így az ütemezés is érvényesíthető, ha ütemező versről van szó.

Most pedig az a kérdés, mi történik az *ereszkedővel*? A *dallamereszkedő*, a *mélyebb ejtés* szintén képez egyfajta nyomatékot, hangsúlyt, mert a *mélyebb* hang nagyobb keresztmetszetű résen áramlik ki, ahol nem a dörzsölés, az éresség fokozódik, hanem nagyobb légtömeg áramlik ki. A nagyobb légtömeg is kér magának tekintélyt, ha nem is olyat és akkorát, mint a magasabb, az élesebb hang. A magasabb és a mélyebb hangok különbségéhez és szerepeihez képzeljünk el egy fúvószenekart! Milyen hangok és hangszerek emelkednek ki egy fúvószenekarban? A nagyon magasak és a nagyon mélyek. A fuvola és a pikoló viszi a prímét, azok legyőzik az éles hangjaikkal a nagyobb tömegű levegőt megmozgató, testesebb hangszereket is, mint a trombita és a klarinét. Ugyanígy a nagyon mély hangok, amelyek például a basszuskürtön és basszusztabán képződnek, szintén dominálnak a tömegükkel, az erejükkel, de nem annyira, mint a fuvola és a pikoló. A basszushangszerek az alapritmust adják, és alulról támasztják meg az adott zeneművet. Hozzájuk képest lesz érzékletesebb a fuvola és a pikoló hangjának szabadabb ívelése is.

A fúvószenekarhoz hasonlít tehát egy vers metrikus megszólaltatása. **Főnt** vágnak finomabban vagy erősebben az éles, **értelmi** hangsúlyok, *lent* pedig a *mélyebb* hangok képezik az *alaplüktetést*. Hogy miért érvényesül *pusztán metrikai* és nem értelmi hangsúlyként egy *mélyebben* ejtett hang és szótag, az a (magyar) nyelv jellegéből is adódik. A magyar nyelv *ereszkedő* lejtésű a szavak, a szószerkezetek és a mondatok szintjén is – a szószerkezetek és a mondatok szintjén az alapszórendben legalábbis, de a szavak mind *ereszkedek*. A viszonylagos *mélyebb* ejtés tehát mindig valami *lecsengést*, *lezárást* érzékeltet. Kiválik a sorból, de enyhébben, mint az emelkedő.

A verstanban az **emelkedő** és az *ereszkedő* hangsúlyok olyanok, mint a fizikában a vektorok. Az erőnek nem csupán mértéke van, hanem iránya is, mert nem mindegy, milyen irányban hat. A verstanban, a versmondásban a lejtésirány határozza meg a hangsúly jellegét, hogy **értelmiről** vagy *csupán metrikairól* van szó. A lejtés két hang viszonyára értendő, vagyis egyik magasabb rezgésszámú, mint a másik, ezért van emelkedő és *ereszkedő* hanglejtés. A lejtés, tehát a magasságbeli különbség hiányában a hangsúlyképzés egysíkú és nehéz. Lejtésirány nélkül még egy közepes, ötven- vagy huszonöt százalékos erősségű dinamikus hangerőhangsúly is értelmi hangsúlyt képez. Az *ereszkedő* lejtés azonban az irányával megadja a lezártág érzetét, az ér-

telmi hangsúlytól való eltérést. Vagy épp értelmet képez a nem fizikai értelmi hangsúly és a dinamikus hangerőhangsúly segítségével.

	Magasabb ejtés	<i>Mélyebb ejtés</i>	<u>Dinamikus hangerőhangsúly</u>
Csak értelmileg hangsúlyos szótag	X	∅	∅
<i>Csak metrikailag hangsúlyos szótag</i>	∅	X	X
Értelmileg és metrikailag is hangsúlyos szótag	X	∅	(X)
<i>Értelmileg és metrikailag is hangsúlytalan szótag</i>	∅	X	∅
Két <i>szomszédos</i> értelmi hangsúly (ereszkedő)	1.: X, 2.: ∅	1.: ∅, 2.: X	1.: (X), 2.: (X)
<i>Két szomszédos értelmi hangsúly (emelkedő)</i>	1.: ∅, 2.: X	1.: X, 2.: ∅	1.: (X), 2.: (X)

A hangsúlynyomatékok lehetséges elosztását a fenti táblázat foglalja össze. A csak értelmileg hangsúlyos szótagot elég kissé **magasabban** ejteni, nem kell hozzá dinamikus hangerőhangsúly is. A *csak metrikailag* hangsúlyos szótagot (sor, félsor, ütem elején) *mélyebben* kell ejteni, de kis *dinamikus hangerőhangsúllyal* is meg kell toldani, hogy meg lehessen különböztetni egy másiktól, ami *értelmileg és metrikailag hangsúlytalan* szótag, ezek lényegében az *átmenőhangok*. Az **értelmileg és metrikailag** egyaránt hangsúlyos szótagot mindenképpen **magasabban** kell ejteni, kivéve ha az eleve magasabban ejtett magánhangzót tartalmaz a következőhöz képest. Az **értelmileg és metrikailag** egyaránt hangsúlyos szótag esetén lehetséges, de nem mindig kötelező a dinamikus hangerőhangsúly is. Ütemező vers esetén többnyire szükséges, de egy karakteres, határozott magasabb ejtés a dinamikus hangerőhangsúlyt is kiválthatja. Nem ütemező megszólaltatás esetén tilos a dinamikus hangerőhangsúly, mert a dallamhangsúly biztosíthatja a kiejtés hajlékonyságát olyan esetben, amikor a nekifutással képzett hangsúllyal nem lehetne leállni („Édes | **versével**”), vagy amikor a torlódó rövid szótagokat nem lehet az ütem hosszához nyújtani, mint például József Attila *A Dunánál* című verse első sorának elején, az első verslábban: „A rakodó part alsó kővén ültem”.

Az *értelmileg és metrikailag hangsúlytalan* szótagot már említettem, az ilyen *átmenőhangokat* elegendő csak *mélyebben* ejteni. Előfordul még egy sajátos helyzet, amikor két értelmileg hangsúlyos szó és egyben szótag kerül

egymás mellé. Léteznek ugyanis egy szótagos, hangsúlyos szavak is. Mindkettőt nem lehet **emelkedővel** kiemelni, mert dallamcsúcs két szomszédos szótag viszonylatában csak egy létezik. Ilyenkor két eset lehetséges. A magyar nyelv ereszkedő, tehát az esetek döntő többségében az első szótag a hangsúlyosabb, mert például a jelző általában megelőzi a jelzett szót: „**kék ég**”, „**nagy király**”. Ilyenkor az első szótag **dallamemelkedővel** hangsúlyozandó, a második szó/szótag *ereszkedővel* és egyben kis *dinamikus hangerőtöbblettel*, az utóbbi opcionális. Az esés jelzi a hierarchiát a két szó/szótag között, de a dinamikus hangerőhangsúly kellő mértékben ki is emel. Az *ereszkedőre* ráhelyezett *dinamikus hangerőhangsúly* akkor szükséges mindenképp, ha az egyben metrikailag is hangsúlyos kell legyen (az ütemben elfoglalt pozíciója miatt), de más esetben létezik egy nem fizikai értelmi nyomaték, ami elkülöníti az átmenő hangoktól. A spontán beszéd kutatásában ugyanis kimutatták, hogy sok esetben a beszélő nem tesz fizikai erőfeszítést a hangsúlyok, a lejtés megformálásáért, mert a hallható a tagolatlan hangcsoportokat is könnyen felismeri (Gósy 1898). Amikor viszont valamilyen fordított szórend miatt hangsúlyosabb szó, például a jelző kerül a jelzett szó mögé a hátravetett jelző esetén („*ég, kék*”), akkor az első *mélyebben* és többnyire *dinamikus hangerőhangsúllyal* ejtendő, a második pedig **emelkedővel**.

A vers megszólaltatása közben a lüktetést tehát a három fő fizikai nyomaték váltakozása határozza meg: 1. a hosszúság (minden szótag prozódiailag, illetve verstani egyezmény alapján) vagy hosszú, vagy rövid; 2. a *dinamikus hangerőhangsúly*: ha ütemező a vers, illetve ha hangsúlyos, egy szótagos szavak kerülnek egymás mellé; 3. **emelkedő (értelmi)** és *ereszkedő* (többnyire pusztán *metrikai*) hangsúlyok esetén.

Azért háromszólamú tehát a vers, mert minden egyes szótag esetén releváns e három nyomaték megléte vagy hiánya. Hangsúlyból pedig háromfajta van, és mindháromnak más szerepe van a versszöveg megszólaltatásában.

Itt még két fontos megjegyzést tennem kell. A szótagok hosszai, mértékei egyezményesen rögzítettek, tehát vagy rövidek, vagy hosszúak. Így a vers megszólaltatójának már nincs lehetősége mérlegelni, hogy valamit hosszsan vagy röviden ejt, kivéve bizonyos közös szótaghelyeket, mint az utolsó szótag vagy a dramaturgiai kitéréseket, a szándékos „szabálytalanságokat”. Ezért a hangsúlyok megválasztása a metrikus és a megszólaltató lényegi feladata. Igaz, a hangsúlyok is javarészt meghatározottak a szöveg által, de néhány szabályos eltérés lehetséges. A másik észrevételem pedig az, hogy az időmérték gyenge nyomaték, önállóan alig vagy egyáltalán nem érvényesül, mert a hangsúlyok elnyomják. Az ütem hangsúlyos helyeit hangsúlyoknak kell megtámasztaniuk: **értelmi (emelkedő)** vagy pusztán *metrikai (ereszke-*

dő) lejtéssel. Magyar nyelven és magyar verselésben biztosan, de amennyire ismerem a többi európai nyelvet, azokban is.

A tökéletes időmértékes jambust nyomatékkapcsolóként azonosították a latin metrikák, vagyis minden hosszú szótag egyben hangsúlyos, és minden hangsúlyos szótag hosszú is. Catullus 4. carmenjének első két sora:

Pha-	sē-	lus	il-	le,	quem	vi-	dē-	tis,	hos-	pi-	tēs,
∪	–	∪	–	∪	–	∪	–	∪	–	∪	–
	x		x		x		x		x		
a-	it	fu-	is-	se	nā-	vi-	um-	ce-	ler-	ri	mus
∪	–	∪	–	∪	–	∪	–	∪	–	∪	∪
x			x		x				x		

A hosszú, vízszintes ékezetek (ē) a hosszú magánhangzókat jelölik, a félkövérek pedig a hangsúlyosokat. Amint látható, az első sor végig nyomatékkapcsoló, a második első két ütemében van egy fordított felállás, vagyis nyomatékmegoszlás. A második sorban a cezúra utáni első szótag azonban nyomatékkapcsoló, de a ritmikát döntően meghatározó utolsó előtti versláb/ütem hangsúlyos/hosszú szótagja is. Az első sor 6. és a második 4., illetve 6. ütemében/verslábjában nincs hangsúly a hosszú szótagon, de ezek lecsengő ütemek, és tagolásnak elég a hibátlan időmérték.

Ezt a nem magyar nyelvű példát azért is idézem, mert ha egy rövid kitérő erejéig akár el szeretném oszlatni azt a tévhitet, hogy a latinban, mint a klasszikus magyar időmértékes verselés közvetlen mintájául szolgáló nyelvben nincs nyomatékkapcsolás. Mint a két idézett sorból kiderül, van, és az a fő tendencia, hogy legyen, amikor lehet, és a többi pedig áthidalás, amit a **dallamemelkedők** és a *dallamereszkedők* oldanak meg. De nem csupán a verselésben, hanem magában nyelvben is van nyomatékkapcsolás. A latinban a hangsúly alapvetően a szó utolsó előtti szótagjára esik (lehet az elsón, ha egy vagy két szótagos), illetve egy szótaggal előrébb kerül ez a hangsúly, ha az utolsó előtti magánhangzó rövid: a „**hospitēs**”, a „**nāvium**” és a „**celerrimus**” esetén ez történik. A szótaghosszúság bizonyos helyzetekben befolyásolja a hangsúly helyét. A „**Phasēlus**”, a „**vidētis**”, a „**fuisse**” és a „**celerrimus**” szemléltetik azt is, hogy a latinban léteznek emelkedő és kupolás lejtésű szavak, míg a magyarban nincsenek. Magyarban emelkedő és kupolás hangsúlyos lejtés csak szószerkezetek szintjén létezik, amelyeknek lejtése könnyen megfordulhat, például egy ütemelőzővel (felütéssel). Ezért természetes a latinban az emelkedő hangsúlyos lejtés (is), míg a magyarban nem, csak legfeljebb rövidebb ritmusjátékok szintjén, de amelyek egy ütemelőzővel meg is fordulhatnak.

Még annyit meg kell jegyezni, hogy az ógörögben, amelyben az időmértekes vers kialakult, háromtípusú (tonális) hangsúly létezik, és ezek mindegyike az utolsó három szótag valamelyikére esik, de itt most nem tartom szükségesnek a görög prozódia részletezését.

Néhány példa a dallamhangsúlyos ejtésre és annak jelölésére

„**Régi di-** | *csőse-* | *günk hol* | *késel az* | **éji ho-** | *mályban?*” (Vörösmarty Mihály: *Zalán futása*)

Kiegészítem tehát a László Zsigmond által közölt példát a dallamereszkedővel. Az **emelkedőt**, ahogy a korábbi példából is kiderült, **félkövérrel**, az *ereszkedőt* pedig *dőlttel* jelöltem. A dinamikus hangerőhangsúlyt itt nem jelöltem, amelyet aláhúzással javaslok egyébként, de itt az ütemvonalak jelzik, hogy hol szükséges pluszban valamennyi dinamikus hangerőhangsúly. Az ütem gyenge ízére eső szótagok átmenő hangok, így mélyebben, de nem hangsúlyosabban ejtendők: „*gi*”, „*se*”, „*sel az*”, „*ji*”, „*ban*”. Itt, ebben a hexameterben nincs példa a két egy szótagos hangsúlyos szó/szótag találkozására, aminek a feloldása: „**kék ég**”, „**nagy király**”. Fordított felállásban sem, például hátravetett jelző esetén: „*ég, kék*”.

Régi di-	<i>csőse-</i>	<i>günk, hol</i>	<i>késel az</i>	éji ho-	<i>mályban</i>
= ∪∪	-- --	-- =	- ∪∪	= ∪∪	-- --

Három megjegyzésem van a példához. Csak alapvető tipográfiai jelöléseket érdemes használni, amelyek minden szövegszerkesztőben elérhetők, és könnyen azonosíthatók. Így vettem át László Zsigmondtól a **dallamemelkedő** jelölésére a **félkövért**, a **vastagítást**; az *ereszkedőre* pedig magam a *dőlt* szedést javaslom. A három alapkiemelés közül a legproblematisabb az aláhúzás, ami a leginkább zavarja a nyomtatási képet, hiszen egyes betűket, mint a g, az y, elvág. A három kiemelés típus közül ez a legritkábban használatos, hiszen az ütemvonalak amúgy is jelzik a metrikai hangsúlyokat, az ütemek első szótagját.

A második megjegyzés szintén a jelöléssel kapcsolatos. Nem áll szándékomban a jelölést túlbonyolítani, ezért nem jelzem az **emelkedő** és az *ereszkedő* mértékét, illetve a dallamcsúcsok egymáshoz viszonyított hierarchiáját. A két kiemelés, a **félkövér** és a *dőlt* csak az irányt jelzi, a dallamhangsúly vektoriális irányát, de a pontos mértékét a sor dallamíve és a megszólaló határozza meg. Két vagy *több egymásutáni dőlt* szótag *ereszkedő* sort jelöl, ahol

a következő szótag mindig mélyebben ejtendő az előzőhöz képest. A dallamcsúcsok pedig meghatároznak egy ívet, és az értelmezőnek kell eldöntenie, hogy melyiket emeli ki a legmagasabb emelkedővel. A „**rég**it”, a „**dics**őségünket”, a „**hol**”-t, az „**é**ji”-t vagy a „**hom**ályban”-t? Itt értelmileg talán a „**hol**” a lehangsúlyosabb, de a „**régi**” is kiemelhető legfontosabb hangsúlyként.

A harmadik megjegyzés a szótagok időmértékes hosszára vonatkozik. A szótaghosszúságot nem lehet a túlsúlyoltság, a bonyolultság elkerülése nélkül jelölni magán a szövegen, ezért külön sorban kell, a verssor alá vagy mellé. Mivel törekszem az egyszerűsége és az átláthatóságra, ezért a rövid, egymorás jel (◡), és a hosszú, kétmorás jel (–) fölé vagy alá nem teszek mellékjeleket, hanem azokat is tipográfiai jelleggel módosítom. A rövid jelnél megfelelő betűtípus és betűméret esetén látszik a félkövér (◡), és a dőlt (◡), de a hosszú jelnél nem, így az emelkedő hosszú szótagot az egyenlőségjellel jelölöm (=), az ereszkedőt pedig két kis kötőjellel (--). Így megőrződik a rövid és a hosszú szótag jelölésének alapja, csak kissé módosul.

Az alábbi sorban mutatok egy lehetőséget a hosszúság jelölésére magán a szövegen. A hosszú szótagokat kiskapitálissal emeltem ki, a rövidek maradnak normál méretűek, formázásúak. Magam ezt a plusz jelölést nem vagy csak ritkán alkalmazom, mert a kiskapitális egyrészt nem mutatja eléggé szemléletesen a hosszúságot, az íráskép már túlterhelte válik, illetve fölösleges is, mert a legtöbb esetben elég a mintasor alapképletét megadni, és az ütemen belül egyébként is könnyen elkülöníthető a szótagok jellege, viszonya.

Régi di-	CSŐSÉ-	GÜNK, HOL	KÉsel az	Éji ho-	MÁLYban
-----------------	---------------	------------------	-----------------	----------------	----------------

„**Bort** ittam én, | **boros** vagyok,

Haza mennék, | **de nem tudok**” (Czuczor Gergely: *A boros vándor*)

A dallamhangsúly a hangsúlyos verselés megszólaltatására is alkalmas, ezért idéztem két sort a már említett versből. Most az egyszerűség kedvéért csak a felező nyolcas metszetét jelölöm egy ütemvonallal (|), az ütemhatárokat nem.

Itt a dallamhangsúlynak két fő szerepe van. Egyrészt megoldja a „**bort**” hangsúlyozását az „*ittam*”-hoz képest, másrészt megoldja a második sorban a metszeteltolódást. A *de* mélyebben ejtendő, és ha nem jelölné az ütemvonal (|) a metszethatárt, akkor *alá is kellene húzni*, mert az ütemezés miatt igényel egy adag dinamikus hangerőhangsúlyt is. Arany János erre az esetre javasolta, hogy a „*de*” kötőszót hangsúlytalanul, teljesen nyomatéktalanul kell ejteni, és nyomatékosítani a következő, a „*nem*” szótagot hangerővel

(Arany 1884: 282). Ez azonban csak részleges megoldás, mert csak eltolja a metszetet, és nincs metrikai hangsúly a sor ötödik szótagján, vagyis helyileg felfüggesztődik az ütemezés.

A dallamhangsúly erősebb ritmikai kitérőket is képes áthidalni, olyat is, ahol a metszet szót szel ketté, és ahol a sorban például két szó szerkezeti hangsúly helyett három lenne.

„Zsigmond a ki- || rály a császár”

„A dicső Hu- || nyadi János”. (Arany János *Szibinyáni Jank*)

Ebben a hosszú, 88 soros költeményben mindössze két sorban nincs felező metszet, vagyis szókezdet az ötödik szótagon, ezért ezeket át kell hidalni. E két sort maga a szerző hibásnak ítélte a verselméleti tanulmányában (Arany 1884: 278), de egyik se menthetetlen. *Dallamereszkedővel* és egyben *dinamikus hangerőhangsúllyal* kiemelhető az ötödik, a metszet utáni első szótag metrikai hangsúlya, és a hajlékony dallamhangsúlyok enyhítik a hármas tagolást, és visszakapcsolják azt a felező nyolcshoz. A jelölésben nem mindig szükséges *dőltsel* jelölni egy-egy mélyebb szótagot (pl. „mond”, „szár”, „cső”, „nos”), hiszen az irányt az előtte és az utána következő szótagok is kijelölik.

Végszó

Ennyit állt szándékomban bemutatni első körben ebben a tanulmányban az általam kibővített dallamhangsúly-elméletéről és a háromszólamú magyar versről. Felvázoltam az elméleti alapozást, és példák segítségével bemutattam a dallamhangsúly, az emelkedő és az ereszkedő legfontosabb szerepeit és lehetőségeit. További eseteket az egyes versrendszerek bemutatásánál és a változatos példák elemzésénél fogok részletezni.

Szakirodalom

- Arany János 1886. A magyar nemzeti versidomról. In: *Arany János prózai dolgozatai* 5. (2. kiadás) Ráth Mór. Budapest. 271–325.
- Fogarasi János 1860–1861. *Hangsúly a magyar nyelvben*. Pest.
- Fónagy Iván 1989. *A költői nyelv hangtanából*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Gósy Mária 1989. *Beszédészlelés*. MTA Nyelvtudományi Intézet. Budapest.
- Gósy Mária 2004. *Fonetika, a beszéd tudománya*. Osiris Kiadó. Budapest.
- Horváth Kornélia 2012. *Verselméleti tradíció és a modern magyar líra. Ritmus és interpretáció kérdéseiről*. Ráció Kiadó. Budapest.

- Kecskés András 1984. *A magyar vers hangzás szerkezete*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Kecskés András 1991. *A magyar verselméleti gondolkodás története a kezdetektől 1898-ig*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- László Zsigmond 1961. *Ritmus és dallam – A magyar vers és ének prozódíája*. Zeneműkiadó. Budapest.
- László Zsigmond 1985. *Költészet és zeneiség*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Dr. Négyesy László 1887. *Magyar vers. Általános verstani elemek. A magyar vers szerkezete*. Különny. az egri kath. főgymnasium 1886. 87. évi Értesítőjéből. Eger.
- Papp Tibor 2004. *Avantgárd szemmel – költészetről, irodalomról*. Magyar Műhely Kiadó. <https://mek.oszk.hu/11900/11937/>
- Tar Ibolya 1998. *Latin metrika*. JATEPress. Szeged.
- Vargyas Lajos 1952. *A magyar nyelv ritmusa*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Vargyas Lajos 1962. László Zsigmond: Ritmus és dallam. In: *Magyar Zene* 300–7.

A példaszövegek forrásai

- Arany János: Szibinyáni Jank. In: *Arany János összes költeményei*. Magyar Elektronikus Könyvtár (MEK): <http://mek.oszk.hu/00500/00597/html/vs185303.htm>
- Czuczor Gergely: A boros vándor. In: *Czuczor Gergely válogatott művei*. Válogatta: Dr. Németh Imre, Magyar Elektronikus Könyvtár (MEK): <https://mek.oszk.hu/04700/04768/04768.htm#43>
- Vörösmarty Mihály: Zalán futása. In: *Vörösmarty Mihály összes költeményei*. Magyar Elektronikus Könyvtár (MEK): <http://mek.oszk.hu/01100/01122/html/zalan01.htm>

Deák-Sárosi László PhD
alkalmazott nyelvész, költő,
az Országos Széchényi Könyvtár
és a Magyarságkutató Intézet
tudományos munkatársa
E-mail: deakslx@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0003-0509-5953>

Abstract

DEÁK-SÁROSI, LÁSZLÓ

MELODY STRESS IN HUNGARIAN POETRY

Why is it necessary to rethink stress in prosody and in all the practical aspects of prosody? The unity of a detailed answer and an elaborate solution is provided by Deák-Sárosi László's monograph and the accompanying list of samples that will be released soon at Hungarian Napló. The greatest problem of the poetic rhythm is that it got separated from the genre of the poem chanted two centuries ago, it became independent and the poem based on text became dominant, which could no longer reconcile the intellectual and the purely metrical stress. The solution is the theory of melody stress, which beside the volume also uses the effect of rising and falling (higher and deeper drop) stress to generate momentum in the so-called recited (not sung) performance of the poem. The author further developed László Zsigmond's theory of melody stress published in 1961 and the system of stress with the melodic descender after the melodic ascender. The innovation led to a complete rethinking of verse theory, which will be read in the monograph and the list of samples with the metrical analysis of more than a hundred complete poems or longer poem fragments.

Keywords: theory of melody stress, poem recited, rhythmic stress, intellectual stress, solely metrical stress, volume (dynamic volume tone), melodic ascender, melodic descender

H. TOMESZ TÍMEA – JÁNK ISTVÁN

**A KÖZÖSSÉGVÁLLALÁS RÍTUSAI A SPORTBAN
ESETTANULMÁNY A 2021-ES LABDARÚGÓ-EURÓPA-BAJNOKSÁGON
TÖRTÉNT SZÍVLEÁLLÁS KAPCSÁN**

Kivonat

A sport kultúrákat kapcsol össze vagy éppen választ szét, hiszen az egyes sporteseményeken megfigyelhető társas cselekvések, rítusok egyrészt kulturális univerzálék, másrészt – identitáskifejező szerepük által – a kulturális különbségek megvilágítására is alkalmasak. Esettanulmányunk célja annak feltárása, hogy a sporteseményekhez kapcsolódó, együttérzést kifejező rítusok miként alkalmasak a közösségvállalás és fair play kifejezésére, emberek, csapatok, nemzetek összekapcsolására. Munkánkban a kommunikáció rituális elméletéből kiindulva a 2021-es labdarúgó-Európa-bajnokság (Euro 2020) egyik megrendítő eseményét, a dán labdarúgó, Christian Eriksen szívleállását követő, arra reflektáló, ahhoz kapcsolódó, konkrét rituális megnyilvánulások kvalitatív elemzésére vállalkoztunk.

Kulcsszavak: kommunikációs rítusok, sportesemény, közösségvállalás, Euro 2020

1. Bevezetés

A különböző sportesemények napjainkban a társas érintkezés meghatározó formáinak számítanak, azzal együtt a szórakozás és szórakoztatás egyik legfőbb forrásává váltak. (Egy korábbi tanulmányunkban Super Bowl reklámjait vizsgáltuk: H. Tomesz 2021.) A sport kultúrákat kapcsol össze vagy éppen választ szét, hiszen az egyes sporteseményeken megfigyelhető társas cselekvések, rítusok egyrészt kulturális univerzálék, másrészt – identitáskifejező szerepük által – a kulturális különbségek megvilágítására is alkalmasak. Esettanulmányunk célja annak feltárása, hogy a sporteseményekhez kapcsolódó, együttérzést kifejező rítusok miként alkalmasak a közösségvállalás és a fair play kifejezésére, emberek, csapatok, nemzetek összekapcsolására. Munkánkban a kommunikáció rituális elméletéből kiindulva a 2021-es labdarúgó-Európa-bajnokság (Euro 2020) egyik megrendítő eseményét, a dán labdarúgó, Christian Eriksen szívleállását követő, arra reflektáló, ahhoz kapcsolódó, konkrét rituális megnyilvánulások kvalitatív elemzésére vállalkozunk.

Az elemzés a labdarúgó-Európa-bajnokság azon szakaszának vizsgálataára szorítkozik, amely a dán válogatott első csoportmérkőzésétől (melyen

Christian Eriksen szíve leállt) az ebben a sorozatban játszott utolsó, elődöntő-mérkőzéséig tartott. Elsősorban arra keresi a választ, hogy egy nyilvános, nagy érdeklődésre számot tartó sportesemény váratlan, előre nem látható történése miként alakítja át a mérkőzés rituális rendjét, milyen új, rituálisnak tekinthető cselekvések megjelenését idézheti elő. Kíváncsi továbbá arra is, hogy ezek a rituális cselekvések miként alkalmasak az egymást követő mérkőzések összekapcsolására. Emellett arra is igyekszik rávilágítani, hogy egy-egy sportesemény szimbolikus cselekvései képesek szemléltetni a társadalom működését is meghatározó erkölcsi normákat.

A tanulmány a bevezetést követően (1.) röviden bemutatja az elemzés során használt fogalmakat, az elméleti háttérrel (2.), majd kifejti a vizsgált esemény sajátosságait és a feldolgozásának módját (3.). Ezt követően megvizsgálja a váratlan eseményt tartalmazó mérkőzés rituális rendjének átalakulását (3.1.), a csoportmérkőzések azon rítusait, amelyek visszautalnak a játékos szívéleállítására (3.2.), valamint a nyolcad-, a negyed- és az elődöntő mérkőzéseinek szimbolikus cselekvéseit (3.3.). Végül az összegzésben (4.) áttekinti a kutatás eredményeit, és kijelöli a további vizsgálati lehetőségeket.

2. Elméleti háttér

A rítusok fontos összetartói és tudáshordozói az emberi társadalmaknak. Kötődéseket hoznak létre, fokozzák a kapcsolat intenzitását a résztvevők, a szimbolikus tartalmak és a közösség tagjai között. A társas viselkedés sajátos formái, melyeket elsősorban szimbolikus jelentéstöbbletük különböztet meg más közösségi cselekvésektől. A viselkedési mintázatok, a felhasznált szimbólumok gazdagsága és egymással történő összefonódása egy aktív, dinamikus rendszer, amely a benne foglalt ismeretek és hiedelmek újbóli érzelmi elfogadását és memorizálását is lehetővé teszi (Csányi 2000: 147).

A rituális szertartás szokatlan és figyelemfelkeltő, különbözik a mindennapi gyakorlattól. Olyan tevékenység, amely szervezett rendben, előírások szerint zajlik, megszabott kezdéssel és befejezéssel. Bármilyen sportversenyről, mérkőzésről, de akár edzésről legyen szó, előre rögzített, a résztvevők által ismert és elfogadott rendben, forgatókönyv szerint zajlik. A rituáléban megjelenik a közösségi dimenzió, amely a csoport számára jelentéssel bíró társadalmi üzenetet rejt magában. A szurkolókat például a csapattal, illetve az általa reprezentált értékrendszerrel való azonosulás a közös szurkolói kollektív tudat mentén a nagyobb csoporttal egyesíti (Péter 2014).

A rítus valamilyen alkalomnak, tartalomnak, formának vagy ezek kombinációinak az ismétlése. A futball-Európa-bajnokság egy-egy mérkőzésének

kezdetre például az alkalom, a tartalom és forma kombinációjának ismétlése, hiszen ismétlődnek a mérkőzések kezdő ceremóniái (alkalom), az, ahogyan a csapatok játékosai a pályára vonulnak, üdvözlik egymást, majd eldöntik a kezdőrúgás jogát (forma), de az is, hogy eléneklik a himnuszt, vagy bemutatják a játékosokat (tartalom).

A rítusok tehát a kommunikáció ismétlődő és leegyszerűsített epizódjai (Alexander 2009: 26). Amikor a kommunikációra rítusként tekintünk, akkor a cél nem az üzenetek térben való továbbítása, hanem a társadalom időbeli összetartása, nem az információközlés, hanem a közös meggyőződések reprezentációja. A tartalomnál sokkal hangsúlyosabb a forma, a „mit”-nél a „hogyan”. A kommunikációnak elsősorban a társadalmi vonatkozásaira fókuszál, nem a hatásra vagy a funkcióra, hanem a bevonódásra, ami összecseng a kognitív-funkcionalista kommunikációértelmezési kerettel. Ebben a kommunikáció a közösségi természetű jelenség, azaz közösségben létrejövő és abban értelmezhető. Egy-egy beszélőközösség konvenciókat, nyelvhasználati és kommunikációs normákat, szokásokat, egyes esetekben rítusokat követel meg a beszélőközösség tagjaitól, ezáltal pedig a közösségi identitás (is) kifejezésre kerül (vö. Jánk 2021; Tolcsvai Nagy 2006).

A kommunikációt rítusként felfogó elmélet foglalkozik a szerkezettel, a szabályozással, a szerepekkel, normákkal, orientációkkal, értékekkel, jelenségekkel, mindezt pedig a szimbólumhasználaton keresztül teszi. „Az vizsgálja, miként működnek a szimbolikus formák, hogyan szabályoznak, miként hoznak létre jelentést, értékeket” (Andok 2017: 19). Ebben az értelemben a kommunikáció tehát szimbolikus folyamat, sematikus és konvencionizált nyelvi és nem nyelvi cselekvések együttese, amely a valóság kialakítását és fenntartását szolgálja, és összetett módon befolyásolja a társas viszonyokat (Carey 2003, Kádár 2013).

2.1. Rítusok a sportban

A különböző sportesemények a tradicionális és modern társadalmak rítusainak tekinthetők (vö. Hoppál 1982: 334; Péter 2010). Olyan történelmi tapasztalatokon és normákon alapuló játékos és szimbolikus cselekvésformákról van szó, amelyek emocionális töltettel rendelkeznek, értékközvetítő, identitáserősítő és identitást reprezentáló funkcióval bírnak. A sportban megtaláljuk a sajátos cselekvési logikát, a kialakult formális szerveződések, az állandósult szerepeket, a belső normák rendszerét, amelyek révén láthatóvá válik, hogy milyen is, hogyan működik az adott társadalom (Laczkó 2015: 17). Ceremoniális jellegénél fogva szemléltetni tudja például a társadalmi

viszonyok történeti alakulását (Hadas–Karády 1995), a modern férfi születését (Hadas, 2003), a globalizációt (Foer 2005) vagy éppen a társadalmi erőszakot (Dunning–Murphy–Williams–Maguire 1984).

A sportesemények mint rítusok tehát a szimbolikus jelentés-létrehozást szolgálják, formalizáltak, nyilvánosan megfigyelhető és felismerhető társas cselekvési mintázatok (Andok 2017: 10). A szimbólumok a sportban is az identitás kialakítói, megerősítői és őrzői, értéket hoznak létre, rítusokat alakítanak (Pedersen 2016: 197). Szimbólumként működnek például a történetek, azok a narratívák, amelyek egy klub, sportág, de akár egy nemzet identitását is erősíthetik (pl. Puskás Öcsi története). De szimbolikusak a sport formalizált, ismétlődő eseményei (pl. a himnuszok eléneklése, kezdőrúgás, az olimpia megnyitása), egy-egy sportág szaknyelve, egy csapat stratégiai jelzései vagy tárgyiasult szimbólumai (pl. olimpiai gyűrű, egy klub címere).

A rítusok csoportosításának számos módja lehetséges, ám jelen munka ezekre nem tér ki, inkább megelégszik azzal a kettős tagolással, amely elkülöníti: 1.) a formális rítusokat, szertartásokat, amelyeket különleges helyen és időben tartanak, különleges figyelmet vonzanak (például a különböző versenyek, csapatmérkőzések), valamint 2.) a formalizált hétköznapi tevékenységeket (mint a reggeli futás vagy a napi edzés).

2.2. A sportmérkőzések ritualizáltsága

Egy-egy sportmérkőzésen különböző csapatok rituális küzdelme folyik valamilyen hatalmi pozícióért. Mint rítusban egy kollektív identitás jelenik meg: a himnuszok (nemzeti és csapat), a zászlók, mezek, feliratok, koreográfiák lojalitást mutatnak. Ezek az ismétlődő, kívülről is felismerhető, megfigyelhető szimbolikus cselekvések kollektív tudatot és emlékezetet, erős érzelmeket generálnak. Ebből kiindulva Péter László a futballt vallási ceremóniákhoz hasonlítja (Péter 2014: 52).

A mérkőzések előre meghatározott rendben és mindenkire érvényes és mindenki által elfogadott szabályok szerint zajlanak. A csapat tagjai (de ide értve az edzőt, a masszőröket, az orvosi stábot is) előre meghatározott szerepek szerint cselekednek, kölcsönösen függenek egymástól. A mérkőzés kötött formátuma pedig ezt egyszerre kifejezi és megerősíti. Az esemény ceremóniális, hasonlóan a vallási rítusokhoz: a csapatok bevonulása, himnuszok, sípszó, kezdőrúgás, félidő, a gólok után felhangzó indulók, biztatások.

Minden szereplőnek előre kijelölt szerepe, helye van, működését formális testület felügyeli. Magas fokon szervezett és szabályozott a viselkedések köre, sorrendje, menete. Meghatározott rendet követ, rituális és egyfajta ha-

talmat reprezentáló a stadionban a szurkolói szektorok kialakítása is: a hazai és a vendégszurkolók aránya, helye.

„A rítusként megnyilvánuló meccset és az azt kísérő tevékenységeket övező vallásos jellegű érzelmi klíma kiemeli az összekötő és identitásadó és -kifejező szerepet: a csapattal és az általa reprezentált értékrendszerrel való szurkolói azonosulás – akik »élnek és halnak a csapatért« – gyakorlatilag az egyént a közös szurkolói kollektív tudat mentén a nagyobb csoporttal egyesíti” (Péter 2014).

Mindezek mellett vagy mindezeket tovább erősítve a labdarúgó-mérkőzések hasonló elemeket tartalmaznak minden téren, mint az emberiség történetét ősidők óta meghatározó háborúk, csaták. A csatamező pályaként, a katonák játékosokként, a hadvezérek edzőkként, az orvosi stáb tagjai szanitécokként realizálódnak ebben az analógiában. A cél mindkét esetben egyértelműen ugyanaz: megtalálni a csapathoz illő legjobb stratégiát, s ezáltal győzni vagy legalábbis a lehető legkedvezőbb eredményt elérni, amely támadások és védekezések folyamatos váltakozása által alakul ki. Ennek folyamán keletkeznek veszteségek (l. sérülések), történnek árulások (l. rivális csapathoz való átigazolás), teremtődnek hősök és legendák (l. világsztár-futballisták és a róluk szóló anekdoták). Nem mellesleg nemcsak maguk a játékosok, hanem a szurkolók is részesülnek a „harci lázból”, hasonlóképpen az olyan csatákhoz, amikor egy személyes párbaj döntötte el valamely fontos dolog (pl. terület, hadsereg) sorsát, és ahol az ebben érintettek nem mint aktív szereplők, hanem sokkal inkább mint szurkolók voltak jelen.

3. Sportrítusok Christian Eriksen szívleállása kapcsán

A 2021-es labdarúgó-Európa-bajnokság (Euro 2020) egyik – megrázó mi-volta miatt – leginkább emlékezetes eseménye a dán labdarúgó, Christian Eriksen szívleállása volt. A játékos az élőben közvetített Finnország–Dánia-csoportmérkőzés (B csoport) 43. percében esett össze egy bedobást követően a Telia Parken Stadion gyepén. Elsőként csapattársa, az AC Milan hátvédje, Simon Kjær fogta fel, hogy mi történt, s nagyon gyorsan reagálva a történetekre belekezdett Eriksen újraélesztésébe, majd az orvosi stáb segítségével sikeresen megmentették a dán labdarúgó életét.

Az említett esemény az Európa-bajnokság több szempontból is meghatározó jelene volt. A tanulmány a következőkben olyan további eseményekkel foglalkozik, amelyek az Eriksennel történetekre reagáltak, reflektáltak,

vagy ahhoz szorosan kapcsolódtak. Ezek közül a főbb kategóriák a következők: szurkolói reakciók, csapattársak reakciói, más csapatok játékosainak reflexiói, amelyek valamilyen szempontból rituálisnak számítanak.

Vizsgálatunk a 2021. június 12-től 2021 július 7-ig tartó időszakot öleli föl, vagyis a labdarúgó-Európa-bajnokság azon szakaszát, amely a dán válogatott első csoportmeccsétől (melyen Christian Eriksen szíve leállt) a dán válogatott utolsó, ebben a sorozatban játszott, elődöntő-mérkőzéséig tartott. Bár a szóban forgó esemény utóélete ezen időintervallumon túlmutat, a sportrítusok szempontjából mégis ez a leginkább releváns és tartalmas. Összességében tehát az alábbi mérkőzéseket elemeztük:

Időpont	Mérkőzés
2021. június 12.	Finnország–Dánia (csoportkör)
2021. június 12.	Belgium–Oroszország (csoportkör)
2021. június 13.	Ausztria–Észak-Macedónia (csoportkör)
2021. június 18.	Belgium–Dánia (csoportkör)
2021. június 21.	Dánia–Oroszország (csoportkör)
2021. június 26.	Dánia–Wales (nyolcaddöntő)
2021. július 03.	Dánia–Csehország (negyeddöntő)
2021. július 07.	Dánia–Anglia (elődöntő)

3.1. Rítusok a konkrét eset kapcsán a Finnország–Dánia-találkozóról

Eriksen összeesését követően a Finnország–Dánia-csoportmérkőzés több rituális elemet tartalmazott. Az összeesést követő első ilyen rituális mozzanat, amikor a csapattársak egymás karjába karolva körülállták a földön fekvő játékost. A játékosok arca kifelé nézett, a közönség irányába, kivéve a csapatkapitányét, Simon Kjærét (és még néha egy-két játékosét), akit később a média hőssé „avatott”. Ez a fajta „inverz” köralkotás ritka a labdarúgópályákon, ennek a fordítottja, az arccal befele néző körben állás a megszokott, például gólrömmöknél, taktikai megbeszéléseknél. A különbség egyértelműen a kör funkciójából adódik: a dánok körének a funkciója a társ védelme, újraélesztésének takarása, elrejtése, míg a hagyományos körök esetében a hagyományos kommunikációs funkciók és elemek hatékony működtetése, például az információközlés, figyelemirányítás megvalósítása. Végül megemlítendő még az eset kapcsán az a temetkezési szokás, amikor a halottat körülállják, és elbúcsúznak tőle: ennek a fordítottja történt az ominózus jelenetnél, ami szintén rituális szereppel bír.

A mérkőzés végül hosszas tanácskozás és várakozás után folytatódott, ez alatt a szurkolók – finnek és dánok – együtt, felváltva énekeltek. A finnek része a „Christian! Christian!” sor volt, a dánok erre „Eriksen! Eriksen!” éneksorral válaszoltak. Ez egy rendkívül ritka és erősen rituális jellegű cselekvés, hiszen a két ellenkező oldalon álló szurkolótábor közösen énekel, és nem egy közös rigmust, hanem felváltva, a játékos nevét skandálva. A nevek (vagy épp jelmondatok) skandálása ősi, háborús szokás, a tisztelet, együttérzés, összetartozás, buzdítás kifejezésére alkalmas, ami az említett események kapcsán szintén megállja a helyét. Általánosságban a skandalás mint rítus állandó kísérője a futballmeccseknek, a szurkolói támogatás, csapatösszetartozás és identitás kifejezője, azzal együtt nemritkán a másik csapattal és annak szurkolótáborával való szembehelyezkedés jelölője. Az Eriksen-eset kapcsán bekövetkező skandalás egy rendkívül speciális példája a jelenségnek, hiszen itt épp az említettek ellenkezője fejeződött ki: a két egymással szemben álló csapat azonosulása, a közösségvállalás, az egymás iránti tisztelet, a „fegyverszünet” (fair play) kifejezése.

A Finnország–Dánia-csoportmérkőzésen egyetlen gól esett, melyet a finnek szereztek a 60. percben Pohjanpalo fejesének köszönhetően. A finn gólöröm koreográfiája az inverz alakzata annak, amit a dánok Eriksen összeesését követően kialakítottak. A finnek szolid gólöröme egy összeölelkező köralkotás volt, a gólszerző pedig a kezével jelezte mind a csapattársak, mind a szurkolók irányába, hogy a túlzott ünneplés most nem lenne helyénvaló.

3.2. További csoportmeccsek

Az Finnország–Dánia-mérkőzés után törvényszerű volt, hogy más csoportmeccseken is előkerüljön valamilyen formában az Eriksennel történetekre való reflektálás. Ennek egyik leggyakoribb formája a gólöröm rituális erejének felhasználása. Rögtön a finn–dán-meccsnap estéjén a belga válogatott csatára, Romelu Lukaku ajánlotta az oroszok ellen szerzett gólját Eriksennek olyan formában, hogy a gólt követően a kamerába a következőt kiabálta: „Chris, Chris, I love you” (vagyis: Chris, Chris, szeretlek). Lukaku korábban együtt játszott Eriksennel az olasz Internazionale csapatában, így valamivel szorosabb volt a kapcsolata vele, ennek következtében érthető, ha az eset mélyen érintette.

Az osztrák csapat játékosa, Stefan Lainer bár sosem játszott együtt Eriksennel, az Észak-Macedónia elleni mérkőzésen az első gól után a gólöröme részeként felemelt egy mezt, amelyen „Eriksen stay strong” (Eriksen, maradj erős!) felirat szerepelt. Az osztrákok 3:1-re győztek a találkozón, ám a másik három gól esetében nem történt efféle rituális jellegű tevékenység (1. kép).



1. kép

Nem meglepő módon a dán csapattársak góljainak megünneplése is rendhagyó formában történt. A Dánia–Oroszország-találkozón, amely 4:1-es dán győzelemmel végződött, Andreas Christensen (79') és Joakim Maehle (82') is



2. kép

10-es számot formált az ujjából, ezzel egyértelműen Eriksenre utalva, rituálisan neki ajánlva a gólt. Erre ráerősített Christian Nørgaard a mérkőzés után tett nyilatkozatával, amiben



3. kép

elhangzik, hogy „no doubt this win was for him” (nem kétséges, a győzelem érte volt, neki szólt). Ugyanezt kommunikálta Martin Braithwaite is Twitter-posztjában: „What a night. This one is for you Christian Eriksen.” (Micsoda este. Ez miattad/érted történt, Christian Eriksen) (2. és 3. kép).

Ám nem csak gólörömk esetében valósult meg rituális megnyilvánulás az Eriksennel történtek kapcsán. A dánok következő mérkőzésén, melyen 2:1-es vereséget szenvedtek Belgiumtól, a játékosok és sporttársak megálltak a 43. percben, vagyis abban a percben, amikor a dán 10-es összeesett a pályán. Az egyperces félbeszakítás és megemlékezés közben a szurkolók folyamatosan tapsoltak, illetve megjelent a lelátón egy „Hele Danmark er med dig, Christian”, azaz „egész Dánia veled van, Christian” feliratú hatalmas molinó.

3.3. Rítusok a nyolcad-, a negyed- és az elődöntőről

A labdarúgó-Európa-bajnokság további részében a dán válogatott egészen az elődöntőig menetelt, ahol végül az angolok vetettek véget sikeres szereplésüknek. A Christian Eriksennel kapcsolatos rítusok és kommunikáció látszólag halványult, az idő előrehaladtával egyre kevésbé bírt hírértékkel az esemény, és egyre kevesebb szó esett róla. Mindazonáltal az ide kapcsolódó rítusok és gesztusok nem szűntek meg teljes egészében, csupán más formában kerültek kifejezésre.

A csoportmeccsek utáni kieséses szakaszban a gólörömk helyett már az ellenfél által aláírt nemzeti mezek uralták az Eriksenhez köthető rítusokat. Elsőként a Wales elleni nyolcaddöntőn (2021. 06. 26.) adtak át a walesiek egy, kifejezetten a dán középpályásnak címzett mezt. Ezen a „Bryisia wella” (Jobbulást!) felirat szerepelt az aláírások mellett (4. kép).



4. kép

Miután Wales ellen 4:0-s győzelemmel továbbjutott a dán csapat, a csehek ellen kellett bizonyítaniuk a 2021. július 3-án játszott negyedöntőn. A csehek hasonló gesztussal üzentek Eriksennek, az általuk átadott mezen a „brzy se uzdrav” (jobbulást neked) felirat szerepelt (5. kép).



5. kép



6. kép

A csehek elleni 2:1-es győzelem után Anglia válogatottja jelentette a végállomást a dán válogatott számára 2021. július 7-én. Az elődöntő 2:1-es angol sikerrel zárult, illetve az angolok által átnyújtott, minden játékos által aláírt angol nemzeti mez átadásával kezdődött, melyen Eriksen neve szerepelt. Mindemellett a meccs kezdetén a pálya gypére egy óriási Eriksen-mezt feszítettek ki (6. és 7. kép).



7. kép

Bár nem a labdarúgó-Európa-bajnoksághoz tartozik, de az eseményhez kapcsolódik és megemlítenő, hogy a világbajnoki selejtezőkön szintén megemlékeztek az esetről. A szívleállást követő (2021. 06. 13.) Dél-Korea–Libanon-találkozón a dél-koreaiak támadója, Son Heung-Min üzent a kamerán keresztül volt csapattársának (Tottenham Hotspurben játszottak együtt) a győztes gólja után ekképp: „Chris, stay strong. I love you” (Chris, maradj erős, szeretlek).

3.4. Eriksen visszatérése

Felépülését követően Eriksen nem folytathatta pályafutását a korábbi csapatában, miután Olaszországban nem léphet pályára szívritmus-szabályozóval játékos. Idén januárban az angol Premier League-ben szereplő Brentford csapata ajánlott neki szerződést. Első mérkőzését új csapatával februárban, 259 nappal a szívleállását követően játszotta a Newcastle ellen. Edzője a játékidő 52. percében küldte pályára, amit a teljes (mindkét szurkolótábort

magában foglaló) közönség az empátia szimbolikus megnyilvánulásaként tapssal ünnepelt, ahogyan valamivel később a játékos szögletrúgását is. „Ha eltekintünk az eredménytől, boldog ember vagyok. Csodálatos érzés átélni azt, amit átéltem” – nyilatkozta a mérkőzés után Eriksen.

Christian Eriksen március végén abban a stadionban tért vissza a dán válogatott játékosaként, amelyben előző nyáron megállt a szíve. Két perccel azután, hogy csereként beállt, gólt is rúgott. A labdarúgó köszöntésének rituális mozzanata volt, hogy a dán játékosok a pályán Eriksen óriás méretű mezét feszítették ki, amin a neve fölött a szívritmust megjelenítő szimbólum is volt. A lelátó közönsége szintén egyöntetű tapssal fejezte ki a felépülés, visszatérés örömét.

4. Összegzés

Munkánkban a 2021-es labdarúgó-Európa-bajnokság (Euro 2020) egyik váratlan, előre nem látható eseményének vizsgálatára, a dán labdarúgó, Christian Eriksen szívleállását követő, arra reflektáló, ahhoz kapcsolódó, konkrét rituális megnyilvánulások kvalitatív elemzésére vállalkoztunk. Célunk az volt, hogy ennek a konkrét esetnek a kapcsán bemutassuk, hogy a sporteseményekhez kapcsolódó, együttérzést kifejező rítusok miként alkalmasak a közösségvállalás és a fair play kifejezésére, emberek, csapatok, nemzetek összekapcsolására.

Az elemzés tanúsága szerint a rítusok nem csupán egy-egy mérkőzés rendjének kiszámíthatóságát, az értelmezés biztonságát adják, hanem képesek az egyes mérkőzések összekapcsolásával események hálózatát kialakítani, erkölcsi normákra rávilágítani, kultúrákat összekapcsolni. Megfigyelhető továbbá, hogy speciális esetben (amilyen a vizsgált kontextus is volt) a megszokott versengő attitűdöt is képesek mérsékelni, valamint a hagyományos formákkal szakítani, azokat felülírni.

Bár az említett rítusok természete azt diktálná, hogy jelentősebb változás ne következzen be önmagukban, hiszen az állandó, rutinszerű megvalósulás fontos jellemzőjük, ám az Eriksen-eset rávilágít arra, hogy egy ilyen traumatikus eseménynél mégis módosulhatnak. Erre utal többek között a vizsgált gólok ünneplése vagy a skandalás rítusa, melyek a hagyományos formáktól nagyban eltérnek, a történéshez adaptálva, alkalmazkodva jelennek meg.

Jelen kutatásnak nem volt célja a történetek médiareprezentációjának vizsgálata (bár maga az esemény is a média hozzájárulásával vált széles körben ismertté), de mindenképpen hasznos, érdekes folytatása lehetne jelen elem-

zésnek annak feltárása, hogy a média miként járul hozzá a közösségvállaláshoz, a napirendek rituális alakításához.

Szakirodalom

- Alexander, Jeffrey C. 2009. A társadalmi performansz kulturális pragmatikája: ritualitás és racionalitás között. Ford. Gagyai Ágnes. In: Horváth Kata – Deme János (szerk.): *Társadalmi performansz*. Káva Kulturális Műhely – AnBlok Egyesület. Budapest.
- Andok Mónika 2017. *A kommunikáció rituális elmélete*. Gondolat Kiadó. Budapest.
- Carey, James W. 2003. A kommunikáció kulturális megközelítése. In: Kondor Zsuzsa – Fábri György (szerk.): *Az információs társadalom és a kommunikációtechnológia elméletei és kulcsfogalmai*. Századvég Kiadó. Budapest. 252–70.
- Csányi Vilmos 2000. A kognitív funkciók fejlődése: rítus, szabály, idő. *Replika* 40/145–64.
- Dunning, Eric – Murphy, Patric – Williams, John – Maguire, Joseph 1984. Football Hooliganism Before the First World War. *International Review for the Sociology of Sport* 19/215–40.
- Foer, Franklin 2005. *How Soccer Explains the World. An (Unlikely) Theory of Globalization*. Harper Collins Perennial. New York.
- Jánk István 2021. Linguistic discrimination in pedagogical evaluation. A study of teachers of Hungarian language and literature in Slovakia, Ukraine, Romania and Hungary. *L1-Educational Studies in Language and Literature* 21/1–29. <https://doi.org/10.172369/L1ESLL-2021.21.01.09>
- Hadas Miklós – Karády Viktor 1995. Futball és társadalmi identitás. *Replika* 17–18/89–120.
- Hoppál Mihály 1982. „Parttalan folklór?” *Korunk* 330–6.
- Kádár Zoltán Dániel 2013. *Relational Rituals and Communication*. Palgrave Macmillan. Basingstoke. <https://doi.org/10.1057/9780230393059>
- Laczkó Tamás – Rétsági Erzsébet (szerk.) 2015. *A sport társadalmi aspektusai*. PTE. Pécs.
- Pedersen, Paul M. – Laucella, Pamela – Kian, Edward – Andrea, Geurin (eds.) 2016. *Strategic Sport Communication*. (Second Edition). Human Kinetics. Champaign.
- Péter László 2010. „Ha kell, akkor meghalunk a pályán”. A foci mint jelenség: a mai román labdarúgás mint szimbólum és társadalmi rítus. *Erdélyi Társadalom* I–II/9–28.
- Péter László 2014. Labdarúgás és vallás. Néhány elméleti szempont. *Keresztény Magvető* 1/49–64.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2006. A hangos beszéd és a nyelvi norma. *Acta Academiae Paedagogicae Agriensis. Sectio Linguistica Hungarica* 33/21–7.

- H. Tomesz Tímea 2021. Verbális és vizuális alakzatok a 2019-es Super Bowl reklámjaiban. *Magyar Nyelvőr* 145. 190–201. <https://doi.org/10.38143/Nyr.2021.2.190>
- H. Tomesz Tímea 2021. *Bevezetés a sportkommunikációba*. Liceum Kiadó. Eger.

Képek forrása

1. kép. <https://www.thesun.co.uk/wp-content/uploads/2021/06/4e4634a0-7c3d-444e-b5fd-b7d1ee471984.jpg>
2. kép. https://i.guim.co.uk/img/media/ed1b5e8d7c83da842b41a94225a542087776d9c0/0_0_3378_2027/master/3378.jpg?width=620&quality=85&auto=format&fit=max&s=d48d7d93ce1b7c46c3334ba4e7590cc7
3. kép. <https://football-italia.net/wp-content/uploads/2021/06/machle-denmark-2106-euro2020-10-epa.jpg>
4. kép. <https://tnimage.s3.hicloud.net.tw/photos/2021/AP/20210627/2ff627cdf67f45cdb1bbc658632463d5.jpg>
5. kép. https://pbs.twimg.com/media/E5t_bFIXEAA2W-9.jpg
6. kép. <https://pbs.twimg.com/media/E5twxmtXIAMh7Ea?format=jpg&name=900x900>
7. kép. <https://tnimage.s3.hicloud.net.tw/photos/2021/AP/20210708/93758199953f4314b332f50c3c6c61de.jpg>

H. Tomesz Tímea

egyetemi docens

Eszterházy Károly Katolikus Egyetem

Film- és Médiatudományi Tanszék

E-mail: tomesz.timea@uni-eszterhazy.hu

<https://orcid.org/0000-0001-6152-6266>

Jánk István

egyetemi adjunktus

Eszterházy Károly Katolikus Egyetem

Magyar Nyelvészeti Tanszék

E-mail: jank.istvan@uni-eszterhazy.hu

<https://orcid.org/0000-0003-1327-6412>

Abstract

H. TOMESZ, TÍMEA – JÁNK, ISTVÁN

**THE RITUALS OF COMMUNITY COMMITMENT IN SPORT
A CASE STUDY ON THE CARDIAC ARREST AT THE 2021 EUROPEAN FOOTBALL
CHAMPIONSHIP**

Sport connects or even separates cultures since the social actions and rituals observed at individual sporting events are cultural universals on the one hand, and they are also suitable for highlighting cultural differences on the other hand due to their role in expressing identity.

The purpose of the case study is to reveal how the rituals expressing sympathy associated with sports events are suitable for expressing community commitment and fair play in order to connect people, teams and nations.

In the study, setting out from the ritual theory of communication, we undertook a qualitative analysis of the specific ritual manifestations that reflected one of the shocking events of the 2021 European Football Championship (Euro 2020), namely, the cardiac arrest of the Danish football player Christian Eriksen.

Keywords: rituals of communication, sporting events, community commitment, Euro 2020

RÁDICS RÉKA

**A SZERETET POÉTIKAI TERMÉSZETRAJZA A *PORTUGÁL SZONETTEK*
CÍMŰ KÖTETBEN¹**

Kivonat

Elizabeth Barrett Browning *Portugál szonettek* című művéről magyar nyelven elmélyült értelmezői munka még nem született. A tanulmány arra vállalkozik, hogy a kötet három versének műértelmezését fordításkritikai, motivikus és általános poétikai szempontok mentén végezze el. Tematikus szempontból kiemelten a szerelem és a szeretet, valamint az ezekhez kapcsolódó halálmetafora áll a vizsgálat középpontjában.

Kulcsszavak: Elizabeth Barrett Browning, Portugál szonettek, Kardos László, fordításkritika, szeretet

A szerelmi vallomásnak és a szeretet kifejezésének szépirodalmi reprezentációja jellemzően a férfitől a nő felé irányulóan jelenik meg napjaink középiskolai kánonjában. Ennek releváns komplementere lehet Elizabeth Barrett Browning (1806–1861) eredetileg anonim módon, *Portugál szonettek*² címen publikált kötete. A jelen tanulmány azt a célt szolgálja, hogy – a kötetből kiválasztott három vers értelmezésén keresztül – egy lehetséges irodalomtudományi megközelítést kínálja a szóban forgó komplementer tapasztalatnak.

A *Portugál szonettek* verseskötet negyvennégy petrarcai szonettformában megírt költeményt tartalmaz. Ez a formai műgond a kötet sajátosságai között elsőként emelhető ki. A fordító, Kardos László betekintést enged a szonettek megalkotásának történetébe a magyar nyelvű kötet *Utószavában*, amelyben többek között azt is tisztázza, hogy a versek keletkezési ideje a szerző Robert Browninggal kötött házasságának első időszakára tehető. Ezért a szonettfüzér azóta a kettejük szerelmének emlékeként is él a világirodalom történetében. Az I. szonett – és vele a kötet – így veszi kezdetét:

I thought once how Theocritus had sung	Theokritosra gondoltam, s az Ének,
Of the sweet years, the dear and wished for years,	Ős-édes évek dala fájt fel újra,
Who each one in a gracious hang appears	Dús éveké, melyeknek mézes ujja

¹ A jelen tanulmány az ELTE-n 2021-ben készült szakdolgozat (Rádics 2021) részlete.

² A szonettek szövegét és fordítását a következő kiadásokból idézem: Barrett Browning 1977, Barrett Browning 1995: 732–70.

To bear a gift for mortals, old or young –
 And, as I mused it in his antique tongue
 I saw, in gradual vision through my tears,
 The sweet, sad years, the melancholy years,..
 Those of my own life, who by turns had flung
 A shadow across me. Straightway I was 'ware,
 So weeping, how a mystic Shape did move
 Behind me and drew me backward by the hair;
 And a voice said in mastery while I strove,
 'Guess now who holds thee!' 'Death' I said – but,
 there, The silver answer rang, –
 'Not Death, but Love.'

Osztotta kincsét fiatalnak, vénnek –
 S így ringva habján antik ütemének,
 Könnyemen át egy látomás borúja,
 A lassu léptű, szép, szomorú évek
 Dobtak rám árnyat. S tudtam, egyre jár
 Nyomomban egy misztikus Idegen,
 S hajamnál fogva hátra ránt-cibál:

„Szólj, ki vagyok?” – s én halkan felelem
 Zord zengésű szavára: „A Halál.”
 S ezüsthang cseng rá:
 „Nem. A Szerellem.”

Az értelmezés első lépése a fordításkritika lehet. Az első szonett nyitó sorában a nagybetűs *Ének* szó kapcsán több olvasati lehetőség is felmerülhet a kizárólag a magyar fordítást olvasókban. Ez a kifejezés elsősre a trubadúrdalok canzone műfajára utalhat, s annak műfaji sajátosságát jelölheti. Azonban egészen az *Énekek éneke* szövegét és annak misztériumát is felidézheti, hiszen az *Énekek énekét* a szent könyvekbe emelve a világirodalom egyik legszebb és legkorábbi szerelmesének-gyűjteményeként tarthatjuk számon. Ehhez képest a szöveg eredetijében egyértelműen a görög Theokritosz pásztorénekeit eleveníti fel, akinek műveiben a pásztorvilág önmagában is szerelmi jelképként jelenik meg, mintegy a valós világ ellenképeként. Ennek idillje és annak beemelése a szonettcsokor elejére tematikus és műfaji meghatározásként is funkcionálhat. Témáját tekintve ugyanis az egész kötet a szerelem és annak érzése köré épül, műfajában egy egészen kiragadott, szinte idealizált módon.

A hetedik sorban idősíkokon keresztüli ugrást tapasztalunk, ahol a lírai én betekintést engedhet magánéletébe: „A lassu léptű, szép, szomorú évek / Dobtak rám árnyat. S tudtam, egyre jár / Nyomomban egy misztikus Idegen.” A lírai szubjektum hosszú, magányos éveit követve, s örökös szerelmi ábrándjait, melyet „látomás borúja”-ként is említ, felváltja egy nagybetűs „*misztikus Idegen*”, ami esetében nem lehet más, mint a szintén nagybetűs *Szerellem*. Az eredeti szövegben az *Idegen* szót egy identifikálatlan „*Shape*” – magyarul *alak* – szó váltja, amely hangzásában még inkább egyfajta kitöltetlenséget jelöl: egy olyan alak sziluettjét, melyet bárki „megtölthet” az önmaga által felruházott tulajdonságokkal.

A nagy kezdőbetűvel ellátott szavak között, melyeket mintha tulajdonnevekként is kezelne, szinte kidomborodik a *Halál* szava. A sorok között, a hajánál hátrafelé tépett idegen alakja egy olyan atyai képet is jelölhet, mely elutasító, durva, már-már megalázó magatartást tanúsít, amely a „*Behind*” helyhatározóval mintha a múlt kísérteteként rántaná vissza a lírai szubjek-

tumot. Ez az erőszakos jelenet a szerelem határán olyan érzetet kelt, mintha egy nagyobb hatalom képtelen lenne engedni a szerelem megtapasztalását. Azonban az olvasás során láthatjuk továbbá, hogy az eredeti szövegben a *Halál* angol megfelelője – a *Death* szó – kétszer is megjelenik. Az ismétlések poétikai gesztusa kiemeli a *Halál* szó szövegen belüli tipográfiai elhelyezését is. Bár a kifejezés a vers vizuális befogadásakor a szöveg és a verssorok végén jelenik meg, a *Szerelem – Love* – utolsó szóként szinte kinyúlik a szövegtörzsből, pozíciójában mintegy túlmutatva a halálon. Mivel az emberi élet során a szerelem időben megelőzi a halál tapasztalatát, e kettő szonettbeli felcserélése egy olyan szokatlan értelmezést kínál a befogadó számára, amely által a halálon túlmutató szerelem képe rajzolódik ki. Ez a megszokottól való eltérő túlzás lehet az, amin keresztül a szerelemnek kitüntetett helye lesz. Tehát a szerelem és halál viszonya itt élesedik ki oly módon, mint a halálon túli, mennyei vagy égi szerelem.

A következő, XLIII. szonettet vizsgálva hasonló olvasatra juthatunk, ugyanis a két különböző szonett lírai szubjektumai azonos módon közelítenek a halál témájához, ami felveti annak a lehetőségét, hogy a két *én* ugyanaz.

How do I love thee? Let me count the ways! –
I love thee to depth & breadth & height
My soul can reach, when feeling out of sight
For the ends of Being and Ideal Grace.
I love thee to the level of everyday's Most quiet
need, by sun & candlelight –
I love thee freely, as men strive for Right, –
I love thee purely, as they turn from Praise; I love
thee with the passion, put to use
In old griefs,.. and with my childhood's faith:
I love thee with the love I seemed to lose
With my lost Saints, – I love thee with the breath,
Smiles, tears, of all my life! – and, if God choose,
I shall but love thee better after my death.

Hogy hogy szeretlek? Hadd soroljam el.
Ameddig lelkem ér, oly messze forr
Szerelmem, s mélybe és magasba, hol
A Léte s a Menny határaitra lel. Szeretlek,
mint ha hétköznap lehel Békét – ha nap
süt, gyertya haldokol. Ahogy a Jogért
harcol-robotol
A hős, akinek dicséret se kell. Oly
lángolón szeretlek, oly vadul,
Mint bűm tüzelt, s mint hisz-vall kicsi lány,
S ahogy szerettem vesztett, szomorú Szentjei-
met – szeretlek én vidám
Vagy könnyes arccal, mindig! – s ha az Úr
Hagyja, még jobban halálom után.

Az utolsó sorokban a halál motívuma ismét megjelenik, ám mindez sokkal meghittebb hangvétellel. A lírai én elvesztett szeretteinek képe azt a halhatatlanságot is közvetítheti, amely tovább él a haláluk után is. Ez a halálon túli szeretet mutatkozik meg itt is kedvese felé az utolsó sorokban: „...s ha az Úr / Hagyja, még jobban halálom után.”

Visszatekintve a szonett elejére, az első mondat kezdete nemcsak kíváncsiságra hív, de egy olyan érzetet kelthet az olvasóban, mintha egy meghitt beszélgetés tanúja lenne. Ez a felütés olyan feltételezésre indíthat, mintha a lírai szubjektum egy és ugyanaz lenne a szonettcsokor egészében. A sorkezdő „Hogy hogy szeretlek?” kérdést többféle módon érthetjük. Lehet játékos

kérdés, amelyet önmagának tesz fel a lírai szubjektum az érzéseinek mintegy felidézésére, vagy egy általánosabb kérdés, amely minden szerető személyt foglalkoztathat, nevezetesen azt, hogy miért és hogyan van szeretve. A válasz azonban, amit erre kapunk, egyértelmű, mégis misztikus. Misztikus – a szó teológiai értelmében is. Ez utóbbit tekintve a megszólított iránti szerelme olyanira jelen van mindenben, mintha a korlátozhatatlansága miatt magához a végtelen Istenhez szólna. A vers szakrális magasságba emeli tehát a szerető személyt a fent és lent képeivel, szerelmüket pedig istenszerű vagy sorsszerű beteljesedéseként jellemzi soraiban. Mégis egy ponton, az ötödik és hatodik sorban egy egyszerű kapcsolat életének csendes, lelassult hétköznapi perceiben találjuk magunkat, ahol a nappal és az éjjel épp olyan egyforma, mint a szerelem megfoghatatlan, ámde állandó érzése. Vallomását tekintve az eredeti szövegben az *I love thee* kifejezés gondolatritmus-szerű visszatérése mintegy zsoltárként ismétli önmagát. A magyar fordításban a *szeretlek* szó azonban csupán háromszor szerepel, fékezve ezzel az eredeti szöveg felfokozott szerelmi dinamikáját. Sokkal inkább a hasonlatok és metaforák azok, amelyek egyre csak sodornak, míg az angol eredetiben a többszörös *I love thee* kifejezés az, amely ilyen lüktetéssel bír. Ez az állandó pulzálás visszhangszerű hatást kölcsönöz. Felfogható ez akár az intenzitás megnyilvánulásaként vagy egy unalomig ismétlődő gesztusként.

Végül az olvasásunk fókuszát helyezzük át a férfi-női és szakrális szeretet-tapasztalatok világából az anya és gyermeke közötti szeretetkapcsolat világába. Bár a XLIII. szonettben a lírai én már az elvesztett Szentjeiről tett utalást, azonban a következőben az *anya* szó megjelenésével, a feltételezhetően a korábbi versekben megszólaló lírai szubjektumokkal azonos versbeszélő további betekintést enged kötődésmintáiba. A XVIII. szonett az egyetlen, ahol a kötetben ilyen közvetlenül elevenedik meg az anya képe a szerelem paralleljeként.

I never gave a lock of hair away
To a man, dearest, except this to thee,
Which now upon my fingers thoughtfully
I ring out to the full brown length and say '
Take it.' – My day of youth went yesterday –
My hair no longer bounds to my foot's glee,

Férfinak én még hajfürtöt nem adtam,
Csak ezt az egyet, Édes, teneked – Barna
csigákba sodrom réveteg Ujjakkal s
mondom eltűnődve, halkan:
„Vedd.” – Ifjuságom napja tovaszáll ma,
Fürtöm se ring már léptem ritmusán,

Nor plant I it from rose of myrtle tree, As
girls do, any more. It only may
Now shade on two pale cheeks, the mark of my
tears, Taught drooping from the head that hangs
aside Through sorrow's trick. I thought the funeral
shears Would take this first;.. but Love is justified –
Take it, thou,.. finding pure, from all those years,
The kiss my mother left here when she died –

Nem virít közte rózsza, mirtuság,
Mint más leány haján. Csak sűrű árnya
Sötétlik könnyes orcám haloványán, Amint
leomlik fájdalomba hulló Fejemről. Majd
csak holtan metszi olló, Gondoltam, és lám
most a Szerelem... Vedd. Szálain egy
tisztá csók pihen, Anyám csókolta rá
halálos ágyán.

Az utolsó sorban a halálos ágyon megjelenő anya képe más kötetbeli versekhez képest szokatlan tematikai nyitottságra utalhat. Ezen a ponton tehát a szerelemről szóló tematikában egy másik meghitt kapcsolatnak a lehetősége tárul fel előttünk. Ez a kapcsolat az, amely anya és gyermeke között kirajzolódhat, párhuzamaként szolgálhat annak az intenzív érzésnek, melynek a szerelem érzése mellett helye van. Felmerülhet annak a kérdése is, hogy a szonettben a szerelem mikor vált el a szeretettől. Ez a két szó, amelyet az angol nyelv mindkét esetben *love*-ként említ, nyelvi szempontból állandó eldönthetetlenséget kínál. Míg a magyar képes nyelvi különbséget tenni, szétválasztani a kettő szó jelentését, addig az angol nyelv *love* kifejezése végig ott táncol e kettős jelentés peremén. Valójában éppen a két szó szemantikai elválaszthatatlansága teremti meg azt, ami miatt Barrett Browning poétikája fenntartja az értelmezés szabadságát. Az anyai csók – a XVIII. szonettben is – egy gyermeket mély álomba ringathat, így az itt feltüntetett *tiszta csók* az örök elalvás elődjeként megrendítő képként elevenedik meg. Éppen ezért a haj, mely ennek helyet adott, egyfajta kincsként élhet tovább ebben az olvasatban. Azonban a *here – itt* közelre mutató névmással nemcsak a hajára, de önmagára a lírai énre vagy akár az anyja holttestére is utalhat.

„Férfinak én még hajfürtöt nem adtam, / Csak ezt az egyet, Édes, teneked” – szól az első és második sor. Az első levágott hajtincset gyakran valóságos kincsként őrzi néhány öreg, családi fiók, így feltételezhetően a szeretett férfinak adott első fürt is hasonló értékkel bírhat. A *haj* motívuma egyben az *örök* jelképeként vagy szimbólumaként is értelmezhető, mely halálunk után is szinte teljesen fennmarad. Hiszen míg a fizikai testet az idő és annak múlása teljesen felszámolhatja, a hajkorona szinte hiánytalanul megmarad. A magyar fordításban ez az *állandó* a csiga szóval még nagyobb nyomatékkal bír: „Barna csigákba sodrom...”. Ezt a vonalat továbbgondolva egy közismert Radnóti-vers sorai juthatnak eszünkbe: „...oly biztos és örök, / mint kőben a megkövesült csigaház” – szól a *Tétova óda* ötödik és hatodik sora. Azonban az eredeti szonettben a *ring out* igeként annyit jelent, mint ’éles hangot kiadni’ vagy ’csengetni’. Ha azonban a *ringet* nem igeként, hanem főnévként nézzük, mely az ujjak köré mintegy *gyűrű*ként csavarodik, egy egészen hasonló jelentést kaphatunk, mint a *csiga* motívumával. A lírai ént belső megélései alapján egy idősebb hölgynek gondolhatjuk: kinek fürtjeit szökdelő léptei nem ringatják tovább, haját sem ékesíti virág, mint más lányokét, s arcát nem pirosuló almák keretezik, hisz *holt-sápadt – pale*. A fiatalság rituáléinak a hiánya is igazolhatja az idő múlását.

Később, az utolsó sorban az anyja halálának felidézése a lírai szubjektumot visszanyomja a múlt szerelmi reménytelenségének ábrándjaiba, ahol az elkese-redettség nyomán maga a halál az, melynek szánnia kell első hajtincset. A *haj* misztériumához szorosán hozzákapsolhatjuk egy igen intenzív *vágás* motívu-

mát, amely szinte átszövi az egész szöveget. Ahogyan a fiatal lányok hajába tűzhető virágokat levágja az olló, épp úgy vágható maga a haj is, s majdan az ifjúság emléke, melyet a halál később mindentől elvág. Ez a többszörös körkörös mozgás, amely a hajnak a formájában és a mozdulatok sajátosságában van, egyfajta örvényszerűséget mutat. Mintha az anya életkora és halála örvényszerűen húzná magával a lírai szubjektumot, mintegy transzgenerációs elmúlásként. A vers elején álló *never – soha* idői tapasztalatot először a lírai én fiatalságának elmúlása váltja fel, később pedig mindez a múltra való emlékezésben teljesedik be. Emellett az időkezelés mellett, a szonett elején álló *férfi* képét szinte keretbe zárja az *anya* alakja, strukturálisan mintegy átölelve a lírai ént.

Szakirodalom

Barrett Browning, Elizabeth 1995. *Sonnets from the Portuguese. Aurora Leigh and other Poems*. Szerk. John Robert et al. Penguin Books. London.

Barrett Browning, Elizabeth 1977. *Portugál szonettek*. Ford. Kardos László. Magyar Helikon Kiadó. Budapest.

Rádics Réka 2021. *A szeretet poétikai természetrajza Elizabeth Barrett Browning Portugál szonettek című kötetében* (kézirat). ELTE. Budapest.

Rádics Réka

óvodapedagógus

Bástya Óvoda, Budapest

E-mail: reka.radics138@gmail.com

Abstract

RÁDICS, RÉKA

THE POETIC NATURE DESCRIPTIVE APPROACH OF LOVE IN THE VOLUME ENTITLED *PORTUGUESE SONNETS*³

Elizabeth Barrett Browning's work entitled *Portuguese Sonnets* has not yet been analysed in greater depth in Hungarian. The study undertakes to perform the artistic interpretation of the three poems of the volume along translation criticism, motivic and general poetic aspects. From a thematic point of view, love and affection, as well as the related metaphor of death are the focus of the analytical research.

Keywords: Elizabeth Barrett Browning, *Portuguese Sonnets*, Kardos László, critique of translation, affection

³ The study is part of a thesis (Rádics 2021) completed at ELTE in 2021.

AZ EGRİ CSILLAGOK SZÖVEGVÁLTOZATAI

Kivonat

2022. október 30-án lesz Gárdonyi Géza halálának századik évfordulója. Erre az évfordulás emlékünnepre dolgozta ki többéves munka eredményeképp Nagy János Ádám azt az informatikára épülő technológiát, amelynek segítségével közel százötven év után először sikerült mondatról mondatra összehasonlítani a *Nagy Könyv* azon négy kiadásának szövegváltozatait, melyek még az író életében megjelentek. Ezzel a módszerrel igazolható, hogy az író tudatosan, a saját maga által megszabott elvek szerint fejlesztette kiadásról kiadásra a szövegeit. Nem mindenre kiterjedő vizsgálatot adunk közre, hanem példákon keresztül mutatjuk be Gárdonyi Géza írói módszerét. A teljes összehasonlításra azért sem törekedhettünk, mert hatalmas szövegállományok összehasonlításáról van szó. A négy kiadás összesen közel 45.000 mondatnyi szövegből és kb. 2,3 millió karakterből áll.

Kulcsszavak: Gárdonyi Géza, Egri csillagok, szövegváltozat, a szövegmódosítás motivációi

Az Egri csillagok születése és az író életében megjelent kiadások

Az életrajz szerint Gárdonyiban az *Egri csillagok* gondolata 1897-ben fogalmazódhatott meg. Ebben az évben, november 13-án levelet írt az akkori pécsi polgármesternek, Majorossy Imrének (URL1), és érdeklődött Bornemissza Gergely múltja felől (Gárdonyi 1934: 43). „...minden vázlat nélkül ereszkedett neki a regénynek. Ez a mulasztása később meg is bosszulta magát. Elakadt a regénnyel a 135. lapnál (1897. december 9.). Elfűladt végleg. Egy hónapig nem bírta rajta mozdítani” (Gárdonyi J. 1934: II, 44). Ebből a hibából tanult. A folytatásban már megjelenik a *Titkosnapló* alapján kimutatható tudatosság, amely megegyezik a mai minőségmenedzsment alapelveivel: tervezz, hajtsd végre, ellenőrizz, javíts (Keller 2015: 78–84). Több mint egy év elteltével kezdődik az újratervezés: 1899 tavaszán Konstantinápolyba utazott forrásanyagot gyűjteni. Június 5-én ért haza, és ezután igen sebesen haladt az írással. Négy és fél hónap után, 1899. október 26-án azt írja naplójába: „Az *Egri csillagok*nak az 1051. lappal a végére jutottam” (Gárdonyi 1934: 44). Ezt a szöveget is ellenőrzi és javítja: „Még két hónapig foltozgatja a regényét. Ez a foltozás 1290 kézirati lapra bővíti az írást. 1899 karácsonyán a *Pesti Hírlap* azzal lepte meg olvasóit, hogy megkezdte az *Egri csillagok* közlését” (Gárdonyi 1934: 46).

Az első részlet 1899. december 24-én, az utolsó pedig 1900. április 21-én látott napvilágot. Mivel a *Pesti Hírlap* tulajdonosai a Légrády testvérek voltak, ezért nem véletlen, hogy a regény az ő kiadásukban jelent meg 1901. január 31-én könyv formájában.

A további kiadásokról a Z. Szalai Sándor és Tóth Gyula gondozásában megjelent *Egri csillagok* kötetben található összegző áttekintés 1961-ig (Gárdonyi 1963: 580).

A szövegváltozatok korábbi elemzései

Az Egri csillagok meglévő teljes szövegtörzsainak mondatról mondatra való összehasonlításakor nem talákoztunk a szakirodalomban olyannal, amely a kritikai kiadást is figyelembe veszi.

Z. Szalai Sándor és Tóth Gyula a leghitelesebb Gárdonyi-szöveget keresték – és talán elsőként –, foglalkoztak a regény szövegváltozataival is (Gárdonyi 1963: 581–9). Véleményük szerint a *Pesti Hírlap*ban és az első kiadásban megjelent szöveg azonos. Ezt a mi elemzéseink is alátámasztják, ugyanis a számszerű összehasonlítás során csak szedési hibákból eredő eltéréseket találtunk. Z. Szalai és Tóth a legmegbízhatóbbnak az 1913-as kiadást tekintették, megjegyezve, hogy „Gárdonyi [...] minden újabb kiadásnál végigstilizálta, csiszolta az Egri csillagokat” (Gárdonyi 1963: 581). Elemzésükben ugyan a mondatról mondatra való összehasonlítás elvét alkalmazták, de nem a teljes szövegtörzset és nem a Gárdonyi életében megjelent összes szövegváltozatot, hanem csak egyes, kiragadott szövegrészeket vizsgáltak. Néhány példa alapján az 1901-es szövegvariánst vették egybe az 1913-assal. (Foglalkoztak az 1923-as kiadással, de az nem tárgya ennek a dolgozatnak.) Az ilyen alapokra épített vizsgálat alapján megfogalmazott megállapításaik: „Már az indításból világosan kitetszik az 1913-as szöveg érettsége, balladás tömörsége és célratörőbb lendülete, [...] Gárdonyi él a párbeszéd adta szerkesztési és megjelenítési lehetőségekkel” (Gárdonyi 1963: 582–3).

Császtvay Tünde két írásában is foglalkozott a regény első és negyedik kiadásának szövegváltozataival (Császtvay–Fodor 2014; Császtvay 2018). Egyikben sincs hivatkozás Z. Szalai és Tóth vizsgálataira.

Az első kiadással kapcsolatban Z. Szalai és Tóth megállapításával részben egyező, részben különböző véleményt fogalmazott meg. Egyetértnek abban, hogy: „Gárdonyi Géza első, máig leghíresebb történelmi tárgyú regényét, az Egri csillagokat a *Pesti Hírlap* című, a modern polgárosodás eszméjét hirdető, meghatározó szerepű fővárosi újság 1899 karácsonyán kezdte közölni folytatásokban, s ez jelent meg némi átdolgozás után 1901-ben könyv formá-

ban is” (Császtvay–Fodor 2014: 829–30). Ugyanez más megfogalmazásban: „Az Egri csillagok című, máig legismertebb magyar regényt 1899 karácsonyától a Pesti Hírlap közölte folytatásokban, s ez jelent meg 1901-ben könyv formátumban” (Császtvay 2018: 560). Eltér a két kutatópáros véleménye abban, hogy Császtvay és Fodor szerint: „Gárdonyi többször is akkurátusan kijavította a regény szövegét. Először a folytatásokban megjelenő részközlések kötetbe való rendezésekor, amikor is körülbelül egyharmadával húzta meg, és jócskán átírta a szöveget” (Császtvay–Fodor 2014: 831).

Császtvay – Z. Szalai és Tóthhoz hasonlóan – a negyedik kiadás korrektúrapéldányát tartja hitelesnek, de nem az egyes kiadások szövegkorpuszainak összehasonlítása alapján indokol, hanem Gárdonyira hivatkozik: „Az Országos Széchényi Könyvtár kéziratárában fennmaradt a regénynek az a korrektúrapéldánya, amelyet Gárdonyi nagy odafigyeléssel a halála előtti utolsó kiadáskor végigjavított, így a 2005-ben Császtvay Tünde szerkesztésében megjelent új edíció végre visszaállította a Gárdonyi akaratának textológiai- és filológiai megfelelő szöveget” (Császtvay 2014: 831). Ugyanakkor az általa sajtó alá rendezett kötet Életrajzi jegyzet fejezetében Z. Szalai és Tóthra emlékeztetően fogalmaz, és azt mondja, a szöveg az 1913-as kiadásra épül: Gárdonyi „életében a negyedik, az 1913-ban megjelent kiadást gondozta és javította utoljára, s ezt a változatot tartjuk nyelvileg a legletisztultabbnak. Kötetünk az 1913-as edícióval való összeolvasás alapján készült” (Császtvay 2008: 560).

A 2022. május 13-án a Dobó István Vármúzeum egy sajtótájékoztatóján a fent említett kutatók által nem említett két szövegkorpuszt is bemutatnak: az 1905-ös, második kiadásának egy példánytöredékét és a 4. kiadásának szintén kézírásos javításokat tartalmazó töredékes példányát.

Gárdonyi a szövegmódosításokról

Gárdonyi számára a mű nem fejeződött be azzal, hogy átadta a nyomdának. A hivatása és az olvasók iránti mélységes alázata, az irányukban érzett felelőssége és tisztelete, valamint a minőség melletti elkötelezettsége és a tökéletességre való törekvése mutatkozik meg abban, hogy a Magyar Tudományos Akadémia Péczely-díjjal jutalmazta (1902. október 27.) a regényét. „A bizottság mindenekelőtt számba vette a mondott bienniumnak egész regénytermését s a szabályzat alapján osztályozta. Örömmel jelentheti, hogy mindjárt az első csoportban, a szorosán történelmi tárgyú regények között talált egyet, melyet egyhangúlag jutalomra ajánlhat. Ajánl is, mégpedig nemcsak a Péczely József alapító levelében uralkodó szempontból: hogy

a magyar történet ismeretét és szeretetét terjessze a költészet, hanem mint oly művet, melyben, fogvatkozásai mellett is, nem mindennapi írói tehetség nyilatkozik meg, s amely irodalmunk egy nagyfontosságú ágának kétségtelen gazdagodására szolgál. Ez a munka Gárdonyi Gézának Az egri csillagok című, öt részből álló regénye, melyet először a Pesti Hírlap közölt 1899 dec. 24. és 1900 április 21. között s amely utóbb, a Légrády testvérek kétkötetes kiadásában önállóan is megjelent” (Beöthy 1902). Gárdonyit nem szédítette el, hogy nem mindennapi írói tehetségét a bírálók egyhangúlag dicsérték, ő műve fogvatkozásait kívánta felszámolni.

Feljegyzéseiben sok helyen utal arra, hogy tudatosan és folyamatosan fejlesztette szövegeit. Műveit ajándéknak tekintette: „Mindenki élete erre a kérdésre felel meg: mit akar? A legtöbb ember kapni akar. Az igazi író azonban alkotni akar, vagyis adni. Minden egyéb mellékes neki” (Gárdonyi 1974: 40). Az ő ajándékai egyre fényesebben csillogó gyémántok: „Javításra idődet ne sajnáld. A javítás is alkotás. Gyöngy, gyémánt, ha csak borsónyi is, értékesebb magánál a koronánál. S ha egy nap csak egy gyémántszemec alkotsz is, egy mondatban, vagy csak egy szóban: gyűrűbe illesztettél drágakövet” (Gárdonyi 1974: 145).

A *Nagy Könyv* írójának határozott célja volt ezzel a regénnyel, amit a kortársak is felismertek. A Gárdonyival foglalkozó monográfiák keletkezése előtt az *Országos Gárdonyi Géza Irodalmi Társaság 1929. évi évkönyvében* Köveskúti Jenő *Gárdonyi és a kritika* című tanulmányában (Köveskúti 1929) Beöthyre hivatkozva Gárdonyi érdeméért említi, hogy meglátta az *Egri csillagok*ban a pedagógiai értékű kiváló ifjúsági olvasmányt, s a regényt az iskola figyelmébe ajánlotta. A Péczely-díj bírálati jelentésében az iskola még nem szerepel, ott csupán ez áll: „Nem utolsó érdeme, hogy egész világánál, szelleménél, előadása módjánál fogva legkiválóbb eredeti ifjúsági olvasmányaink közé sorakozik. [...] a hősi ideál cultusát szolgálja. [...] őrizzük általa, ifjúságunk szívében, nemzeti szellemünket” (Beöthy 1902). Mindez azért is érdekes, mert akkor még nem jelent meg a fia, Gárdonyi József által írt életrajz, amely az *Egri csillagok* születésével kapcsolatban megerősíti, hogy a mű ténylegesen pedagógiai céllal született annak érdekében, hogy a magyar gyerekek a magyar történelemből választhassanak olyan alakokat, akikhez hasonulhatnak (vö. Gárdonyi J. 1934: Gergő diák születése fejezet, ill. Gárdonyi 1974: „A regény is tanítómester. [...] De nem ismeretközlő mester, hanem szív- és karakternevelő.”)

Az *Egri csillagok* viszonylag hamar kötelező olvasmány lett. Ez a szerző számára elsősorban nem dicsőséget, hanem újabb feladatot jelentett. Még fényesebbre kellett csiszolnia a gyémántot. Alszeghy Zsolt *A XIX. század*

magyar irodalma című könyvében ezt olvassuk: „Megkapó, hogy mindent milyen komolyan vesz ez a nemeslelkű író: amikor az *Egri csillagok* két kötetét a középiskolákban kötelező olvasmányul jelölték ki, maga mesélte, gondos szemmel átjavította az ismert regényt sorról-sorra, mert az lebegett előtte, hogy a legfogékonyabb olvasóközönségnek, az ifjúságnak, kerül most a kezébe” (Alszeghy 1923: 270).

Gárdonyi a Magyarul így című írásában saját magát is bírálva buzdít másokat a folyamatos nyelvi tökéletesedésre: „mindazok a hibák, melyeket itt felszínre vetek – alig egy-kettő híján – az én írásaimban, könyveimben is éktelenkednek” (Gárdonyi 1938: 3).

A szövegeit annak a meggyőződésének tudatában módosította, hogy összefüggés van a megértés és a világos nyelv használata között. (Az író fiának, Gárdonyi Józsefnek a hagyatékában található Gárdonyi Géza Mindentudó könyve szerkesztési elvei, melyek között az első helyen ez áll: „Oly tiszta és világos nyelv, hogy a 8 éves fiú, a teljesen tudatlan nép is megértsen mindent.”) Így tudta elérni pedagógiai célját. Számára ugyanis a könyvírás a néptanítói pálya kiteljesedése (Keller 2019a: 223–31; Keller 2021a: 79–90) egyéni tanterv szerinti oktatás: „Az elemi iskolai tantervben minden benne van, csak a főcél hiányzik, a nemzetnevelés. Ne csak tudománytölcser legyen az iskola, hanem karaktereket fejlesszen, egyenesítsen, keményítsen. Mert a tudások meghalnak az emberrel, de a karakter nemes és becses vonásai átszármaznak gyermekeire, unokáira, tízedik nemzedékére is” (Gárdonyi József feljegyzései alapján).

Evidencia, hogy nemzetnevelés csak nemzeti nyelven folyhat. „Mindem nemzetnek főkincse a nyelve. Bármit elveszthet, visszaszerezheti, de ha a nyelvét elveszti, Isten se adja vissza többé. Aki a jó magyar szót elhagyja az idegenért, akinek a korcs magyar szó nem fáj, hazaáruló!” (Gárdonyi 1938: 5). Hazaáruló az, aki tudva és akarva vét, aki nem fejlődik, aki nem áll ellent a kísértésnek.

Változtatásaira a tudatosság jellemző. Bizonyítható, hogy emlékezett a módosításokra: „Írtam: »nagy kevély, szarvas bajuszú ember volt az a Csáth.« Javítottam: »nagy szuszú, kevély bagoly« (*A láthatatlan ember*)” (Gárdonyi 1974: 120). Dokumentálta a folyamatokat: „Az előre vetődő árnyék: szerkezeti munka, de utólag is csinálható. Az eleje a műnek igazítandó a vég szerint. Például az *Isten rabjaiban* a kertész és a liliom” (Gárdonyi 1974: 77). Konkrét feladatokat jelölt ki magának: „Jött az a gondolatom, hogy *A kürt* novellámból jó drámát csinálhatnék” (Gárdonyi 1974: 26).

Gárdonyi önmaga művészetét részben a magyar és a világirodalom (Kovács Árpád 2014) legnagyobbjai szintjére kívánta tökéletesíteni. Ilyen mér-

cével méri magát: „Másodszor történik, hogy a Nobel-díjjal kapcsolatban említik a nevemet. Most a *Borsszem Jankó* vasárnapi száma. Ez konstatálja azt is, hogy »magyarul senki se tud úgy: a nyelvnek nem ismert, új szépségei pompáznak« stb. Tehát hiába borítanak rám sötétséget” (Gárdonyi 1974: 22). Hasonló üzenetet hordoz egy 1918-as Napló-részlet: „A Magyar Újság-ban cikk. Mondja, hogy nyelv tekintetében különb vagyok Aranyánál. Ez az első elismerése nyelvtudásomnak” (Gárdonyi 1974: 29). Mindezek nem teszik önteltté, elbizakodottá, mert 1921-ben ez olvassuk a Naplóban: „Az összes 1921-ig írt könyveid ember- s milliófestései a »más szóval a szót« s a »múlt-ja is adódjék« szerint újraírandók. Hiszen itt ragyogtathatod művésztalodat” (Gárdonyi 1974: 59). Az utóbbi bejegyzés két szempontból is fontos. Az egyik, hogy a *más szóval a szót* elvre hivatkozik, a másik, hogy saját írásainak újragondolása élete végéig jellemezte alkotói tevékenységét.

A szövegeket összehasonlító technológia lehetőségei

Nagy János Ádám a statisztika és a matematika módszereivel a 19–20. század fordulójának irodalma területén már érdekes megállapításokra jutott. Gárdonyi Göre Gábor leveleinek elemzésével a 10 Göre-kötetben előforduló összes Göre-levél összes humorelemének gyakorisági és korrelációs vizsgálatával számszerűen bizonyította Gárdonyi egészen különös alkotói fegyelmét, amellyel 22 éven át írta ezeket a leveleket. A számítások statisztikailag azt is igazolták, hogy a Gárdonyival szemben egyesek által hangoztatott, például a vallással kapcsolatos vádak hamisak (Nagy 2021a: 64–72). Egy másik vizsgálatában hasonló módszerekkel Rákosi Viktor (Sipulusz) recepciójának utóbbi 100 évbeli változását 17 magyar író és költőt figyelembe véve elemezte. A számok tükrében mutatta be, hogy az ideológiai irányzatok milyen erőteljesen tudják befolyásolni – emelni vagy csökkenteni – egyes szerzők recepcióját (Nagy 2021b).

Az *Egri csillagok* szövegváltozatának elemzésében a kihívást az jelentette, hogyan lehet a Gárdonyi életében könyv formájában megjelent művekben előforduló összes változást felfedni, és azokat mondatról mondatra, adott esetben statisztikailag is elemezni. A mű nagy terjedelme miatt egy-egy kiadás különbségeinek feltárása a hagyományos módszerrel rendkívül munkaigényes feladat. Nem véletlen, hogy 100 év alatt erre a munkára senki sem vállalkozott. Ma már ez egyszerűbb az informatikai lehetőségek igénybe vételével. Napjainkban egy jól olvasható nyomtatott szöveg digitalizálása technikailag megoldottnak tekinthető, bár jelentős utómunkákat igényel. (A karakterek felismerésének pontosságát erőteljesen befolyásolja a nyomta-

tott szöveg minősége, a használt betűtípus, a papír állapota. Ha elkészült az elektronikus szövegváltozat, azt akár a mesterséges intelligencia bevetésével is egy szintig szoftveres úton meg lehet tisztítani, de a tapasztalat azt mutatja, hogy a hosszadalmas, manuális munkát a tisztítás során nem lehet elkerülni.) Bár az utóbbi időkben már léteznek a szövegek különbségeit felfedező szoftverek, a mi céljainknak megfelelő, statisztikai adatokat is szolgáltató szoftvert nem találtunk.

Létre kellett tehát hozni egy szoftvert, amely első lépésben az összehasonlítható szövegeket mondatra bontja, majd az azonosakat egymás mellé rendezni. A tisztított szövegek birtokában megnyílt a lehetőség a szöveg mondatokra bontására, a szövegváltozatok mondatainak mondatról mondatra való összehasonlítása, majd a különbségek automatizált felismertetésére. A hiányzó, illetve betoldott mondatokkal szemben értelemszerűen üres sorok állnak szemben. Azokat a mondatokat, amelyekben eltérés van, a program vizuálisan, színnel jelzi. A kutató számára a szövegek vizsgálata így sokkal hatékonyabbá válik, mert nem kell minden mondatot kétszer vagy többször külön elolvasnia, hanem csak azokra a helyekre kell koncentrálnia, ahol eltérés mutatkozik. A rendszer a szövegtörzsekben fellelhető összes változást jelzi. Az évek során bebizonyosodott, hogy a leírt, informatikai alapokon működő, szövegeket összehasonlító technológia működőképes, jól használható eszköz. Sok új lehetőséget nyújt a szövegváltozatok tanulmányozás mellett is. Segítségével például lehetővé válik a kiadások közt eltelt időben megváltozott helyesírási szabályok tanulmányozása.

A technológia egyik legfontosabb lehetősége, hogy az eltérésekről statisztikai adatokat szolgáltat. Az adott kiadás mondatainak, szavainak száma, az eltérésekre vonatkozó adatok szinte azonnal elérhetők. Két kiadás szövegei közti változások százalékos arányát szintén kiszámítja. A számszerű adatok ismeretében sok egyéb, eddig nem elemzett vonatkozás is kutathatóvá válik. A módszer lehetővé teszi a vizsgált műben található szóalakok kigyűjtését, majd abból – megfelelő kiegészítő módszer alkalmazásával – a szótári szavak listája is létrehozható. Ezek írói szótárak, adattárak alapjai lehetnek. Általánosságban elmondható, hogy az Egri csillagok szövegváltozatainak nyomon követésére minőségileg új lehetőség nyílt meg, ami az írói szándék, Gárdonyi írásművészetének, valamint munkamódszerének jobb megértéséhez biztosít hatékony segítséget.

A technológia tehát egy olyan komparatiztikai segédeszköz, amellyel egy író munkamódszerének elemzése nagyon hatékonyan vizsgálható, de legnagyobb előnye, hogy az elemzésekből levont megállapítások statisztikailag is alátámaszthatók, minősíthetők. Dolgozatunkban ennek a módszernek

az alkalmazásával jutottunk el a megfogalmazott megállapításokhoz. Nyomdatechnikai okokból nem közlünk minden szövegváltozatot, hanem csak az első és az utolsó kiadás szövegét, és zárójelben adjuk meg, hogy mely kiadás esetében változtatott Gárdonyi a szövegen.

A technológiát illetően mi is követjük Gárdonyi példáját, az eljárást folyamatosan fejlesztjük.

Komparatiztikai eredmények

Közel négyszer tizenkétezer mondatot, azaz mintegy negyvennyolcezer mondatot kellett úgy összehasonlítani, hogy a szövegek különböző kötetekben voltak fellelhetők. Az első kiadás mintegy 11.500 mondat, ami az 1909-es kiadás esetében közel 1000-rel több. Ez az 1000 módosítás nem mind beszűrés. Sok olyan szövegrész is van, amelyet törölt az író.

Ha statisztikailag elemezzük a változtatások számát – igen nagy egyszerűsítésekkel élve –, azt mondhatjuk, hogy Gárdonyi az egymást követő kiadások esetében az előzőhöz képest – kerekítve – minden második mondatban változtatott valamit.

Elvégeztünk egy egyszerűsített, igen durva becslést, hogy az író számára mekkora munkát jelentett egy-egy ilyen új kiadás létrehozása. Az *Egri csillagok*-ban egy mondat átlagosan 53 karakter. Az interneten található adatok szerint a szintén átlagos olvasási sebesség 15 karakter másodpercenként. A teljes szöveg, a 12.500 mondat elolvasása tehát 12,7 óra. (Ellenőrzésképpen egy internetes forrás [URL2] szerint 13,5 óra, tehát jó az egyezés.) Ha a mondat javítási idejét az olvasáshoz képest – önkényesen – háromszor hosszabbnak vesszük, akkor egy új kiadás létrehozásának nyers munkaidő-felhasználása 12,7x3, vagyis kb. 4 teljes, 8 órás munkanapra adódik.

A vizsgált szövegváltozatok

Ebben a tanulmányban az író életében könyv alakban megjelent kiadásokat, tehát a Légrády Testvéreknél 1901-ben és a Singer–Wolfner Kiadónál 1905-ben, 1909-ben és 1913-ban megjelent szövegvariánsokat vizsgáltuk.

Gárdonyi a regény szerkezetét minden kiadás alkalmával módosította. A Péczely-díj bírálatát elfogadva jellemzően összevont részeket. Az 1909-es kiadás adja meg a közel végleges felépítést. Eger veszedelmét dolgozta át a legtöbbször.

A fejezetek száma				
	kiadás éve			
	1901	1905	1909	1913
Hol terem a magyar vitéz?	18	18	17	17
Oda Buda!	37	36	24	24
A rab oroszlán	32	32	13	13
Eger veszedelme	36	37	17	14
Holdfogyatkozás	43	43	23	23

Az első kiadást több korabeli metszet (Szigetvár, Buda, Konstantinápoly, Jedikula, Eger), a fontosabb szereplők képei (Szulejmán, Zrínyi György barát, Izabella, Dobó), fénykép (Jedikula), fegyverek rajzai (szakállas lándzsa, kovás puska, harci fókos) díszítik. A későbbi kiadásokban nem találunk illusztrációt.

Maga a szöveg sok helyen módosult, de vannak olyan részei, amelyeken nem változtatott az író. Nem csodálkozunk azon, sőt természetesnek vesszük, hogy a Sukán számtartó által készített leltár és a szállóigévé vált mondatok (Pl.: „Az egri vár erős, de itt van a szolnoki példa, hogy a falak ereje nem a kőben van, hanem a védők lelkében.” „Inkább kevés oroszlán, mint sok nyúl.” „A magyar ember nem gondol szökésre, mikor várat épít.” stb.) nem alakultak.

A szövegváltozatok vizsgálatának eredményei

A vizsgálati szempontok a *Titkosnaplóból* (Gárdonyi 1974) megismert elvek és a szövegvariánsok együtt olvasása során alakultak ki. Elemeztük a szóhasználatot, a stilisztikát, és kerestük, hogy az írói elvek, az író habitusa hogyan fedezhető fel a változtatások mögött.

Az egyes állítások alátámasztására a négy kiadás adott esetben több szövegrészt is felkínál. Terjedelmi okok miatt igyekeztünk csak egy-egy kiragadott, jellemző példát közzétenni.

A fontosabb szövegrészek vizsgálata

Gárdonyi szerint: „A nagyjelenet minden! A többi csak előzmény. Ha így vázolod a regényt, a befejezés után könnyű munka minden bővítés és epizód” (Gárdonyi 1974: 70). A szövegváltozatokból kiderül, hogy ezeket a szövegrészeket feltehetően előre megkomponálta. Ezeknek a részeknek a szövege vagy egyáltalán nem, vagy igen határozottan a mondanivalót alátámasztó

okból módosult, de csak igen kis mértékben. Az Évára vonatkozó, az anyai szeretet magasztaló rész szövege változatlan, imája szintén. A várvédők esküje is. Dobó esküjének szövege is. Csak az írásmód módosul 1913-tól a szakralitás irányába: az ég nagybetűs Égre változik. Hasonló történik a várvédők esküjének jelenetében. A várvédők 1909-től már nem egy szívvel-lélekkel, hanem az eskü szentségi voltát hangsúlyozva „csak” egy lélekkel kiáltják Dobó után, hogy ők is esküsznek.

Logikai alapú szövegmódosítások

A szövegmódosítások egy jelentős része arról tanúskodik, hogy Gárdonyi folyamatosan ellenőrizte magát.

A történeti hűségre nemcsak az első, hanem a későbbi kiadásoknál is ügyelt. Sári Andrást az első két kiadásban a török még Fehérvárról, 1909-től már a régebbi szóhasználat szerinti Fejérvárról hozza el.

A korabeli szóértelmezéseket vélhetően jól tükrözi a *Pallas nagy lexikona*. Az első kiadásnál Gárdonyi feltehetően nem ügyelt arra, hogy a lexikonban már szereplő, az Amerikából származó növényt 1520 óta Spanyol-, 1560 óta Olaszországban ültették, tehát 1552-ben még nem lehetett Magyarországon. Az első kiadásban még gyakran emlegetett kukorica így a későbbi kiadásokban napraforgóra módosult. Először csak magát a kukorica szót javította (1905), majd a kukoricást is (1909). Csak a kukoricaszár került el a figyelmét: amikor a török betemette a várárkot, a töltés alkotóelemeinek felsorolásában ott maradt.

A *Pallas nagy lexikonában* szerepel a mikroszkóp mint címszó, de nem szerepel, hogy mikor fedezték fel. Gárdonyinak feltehetően a regény első kiadása után jutott tudomására, hogy az elsőt Hollandiában készítették valamikor 1590 és 1608 között. Gábor pap tehát Somogyban nem mutathatta egy saját maga által gyártott mikroszkóppal Gergőnek a béka véredényrendszerét. Törli is a részt.

A *Pallas nagy lexikonában* nincs zenekar címszó. Gárdonyi jól képzett zenész volt, de az első fogalmazványnál és a második kiadásnál is elkerülte a figyelmét, hogy abban az időben nem a mai értelemben vett zenekarok, inkább zenélni tudó emberek, bandák, cigánybandák vonulhattak a török sereggel:

A két vezért együtt láttam lóháton az Almagyaron.	A két vezért együtt láttam lóháton az Almagyaron.
Az ágyuk közül egyet se vittek el.	Az ágyuk közül egyet se vittek el.
A két zenekar is itthon van.	A két bandájok (1909-től) is itthon van.

Hajván elbeszélése szerint egy dervis combsérülésbe hal bele. Első olvasatra minden teljesen helyénvaló. A lényegi üzenet az, hogy átszúrt vagy átlőtt seb okozta a halált. Csakhogy egy combsérülésből fel lehet épülni, hiszen Dobó is felépült a lábsérüléséből. Biztos halált az okoz, ha az ember derekát szúrják vagy lövik meg:

A dervist valami seb ölte meg.	A dervist valami seb ölte meg.
A combján volt a seb.	A derekán (1905-től) volt a seb.
Vagy átszúrták, vagy átlőtték.	Vagy átszúrták, vagy átlőtték.

A regény elején Török Bálint udvarában az apródok vörös és kék ruhát viselnek. Az első kiadásban Gergely Budán, amikor ismét apróddá lép elő, mégis sárgaselyem öltözetet kap. Az 1913-as kiadásban Martonfalvay már vörös és kék selyem apródöltözetet tesz a ruhatárból Gergő elé.

Gárdonyi feltehetően számítással is ellenőrizte állításai helyességét. Varsányi kémjelentésében a különböző ágyúfajták száma alapján rájöhettek, hogy a tizenhat faltörő öreg ágyút, a nyolcvanöt nagy ágyút, az ötven kisebb golyólövő ágyút és a sok mozsárágyút a negyvenszekérnyi golyó nem tudta volna 38 napig táplálni. Száznegyvenre javította:

Golyót hoznak negyven szekérrel, puskaporos tevét kétszázat láttam.	Golyót hoznak száznegyven (1909-től) szekérrel, puskaporos tevét kétszázat láttam.
--	---

Annak is utána számolhatott, hogy ha Hegedűs egy nap alatt csak húsz embert öl meg, az tíz óra viaskodást feltételezve óránként csak két ember. Ha tényleg csak ennyi, akkor vagy nagyon sokat vív egy harcossal, vagy nagyon gyenge a török roham. A második kiadástól kezdve már negyven törököt ver le saját kezével, ami realisabb szám.

Húsz törököt vertem le ma a saját kezemmel, s ezek között volt egy, amelyik kétszer rám csapott.	Negyven (1905-től) törököt vertem le ma a saját kezemmel.
---	--

Egy későbbi példánál majd látjuk, hogy „alig egy óra alatt öt ember esett el a kapu táján”, tehát a módosítás számszakilag is vélhetően helyes.

A logikai szempont vagy a történelmi ismeretek bővülése okán változik a foglyul ejtett török vallomása. Dobó kérdésére, hogy miben van Ali pasa ereje, Dsekids az első kiadásban azt válaszolja, a vasbotban, a harmadik kiadástól pedig azt, hogy a szöges ostorban (1909-től) (ami a Gergely által gyártott tűzkerékkel szemben már hatástalannak bizonyul).

Hasonló okai lehetnek annak is, hogy az ostrom leírásánál 1909-től megváltozik Gergely parancsa:

Amint, az ostromfödél a bástya lejtőjére ért, Gergely nagyot kiáltott:	Amint az ostromfödél a bástya lejtőjére ért, Gergely nagyot kurjant:
– Arcra!	– Hasra!

Gárdonyi nagyon sokat foglalkozik a karakteralkotás kérdésével a *Titkos-napló*ban. A szó maga 142-szer fordul elő, külön fejezeteket is szentel ennek a témának: pl.: Karakter, Karakter és ellentézis, Mese és karakter, Testi karakter, Karakter-tábla. Az Egri csillagok esetében is észrevehető a tökéletesítő szándék. Madarász Flóris a *Katolikus Szemlé*be 1909-ben írt, három részletben megjelent tanulmányában (Madarász 1909) már említi: Gárdonyi észszerű pszichológus. Gárdonyi magán is észreveszi, hogy: „Az író nem színész. Mihelyt csináltság érzik a munkáján, nem hisznek neki” (Gárdonyi 1974: 56). Az *Egri csillagok*ban Gergő és Vicuska megérkezése a Cecey-házhoz ilyen „csináltság”. Gárdonyi ezt magán is felfedezi. A meseszöveg alakításában tetten érhető a falusi tanító, aki tudja, hogy egy gyermek egy át nem aludt éjszaka után inkább álmos, mint büszke, inkább halavány, mint diadalmas, és nagyon kicsi az esélye annak, hogy a generálist szeretné utánozni.

– Van Isten Péter!	– Van Isten, Péter!
Kelj fel, mert van Isten!	Kelj fel, mert van Isten!
A két gyermek ott volt a kapu előtt.	A két gyermek ott várt a kapu előtt.
Ültek a szürkén.	Ültek a szürkén, álmosan és halaványan (1909-től).
Vicuska a Gergő vállába kapaszkodva, Gergő meg büszkén és diadalmasan, mint valami generális .	

Éva határozott, erős és küzdeni képes asszony. Amikor el szeretné hagyni a szarvaskői várat, Szalkay nem engedi. Az első kiadásban: „Éva az első szónál a kardjára kapott. A másodiknál visszataszította a félig kihúzott pengét, s visszaült az asztalhoz.” A harmadik kiadásban Éva már nem kardra kapó és férfias, hanem inkább kedvesezett: „Éva elszontyolodva roskadt vissza a székére” (1909). Ez sem felel meg jellemének. A végső változatban: „Éva visszaroskadt a székére” (1913).

Más szövegmódosításoknál is tetten érhető a cél: az árnyaltabb, hitelesebb jellemábrázolás. Dobó kemény, katonás jellemét ellentézesekkel teszi érző emberivé. Két esetben is. Nagy Lukáccsal való találkozása és az első

kiadásban elhangzó szavai önmagukban is ellentézisek, hiszen korábban vasba akarta őt verni, mert nem érkezett vissza időben a várba. A későbbi kiadásokban jó vitézének (!) nevezi, sőt arcon is csókolja. Hogy mennyire a *Titkosnapló Más szóval a szót* résznek szellemében változtat, mutatja, hogy e részben – mely egyik gondolatkörének összefoglaló címe *Egyesít* – azt olvassuk: „Az egység legszebb szimbóluma a csók” (Gárdonyi 1974: 190). Ebben az értelemben bővül ezzel a szóval a jelenet.

Láncot érdemelsz a lábadra gézengúz csavargó!	Láncot érdemelsz a lábadra gézengúz csavargó!
Aranyláncot a nyakadra derék vitézem!	Aranyláncot a nyakadra derék jó (1909-től) vitézem!
S megöleli a katonáját.	S megöleli, arcon csókolja (1909-től) a katonáját.

Az ilyen jellegű változtatásokra vonatkozhat a *Titkosnapló* egy másik bejegyzése is: „Érdekessé válik minden karakter, ha néhány olyan vonás van benne, aminek nem kellene lennie benne” (Gárdonyi 1974: 100).

A második, a Dobó jellemét érdekessé tevő, 1909-ben beiktatott szövegrész a kemény vitézt, mint a gyerekek nyelvén jól beszélő embert állítja eléink:

Estig szedték azok közül az oda sajtolt török halottakat.	Estig húzgálták a kövek közül az oda sajtolt török halottakat.
	Még a gyermekeknek is osztott Dobó dolgot:
	Szedjétek össze gyerekek az ágyugolyót, ami szanaszét hever.
	Hordjátok a nagyját a nagy ágyuk alá, az apraját a kis ágyuk alá a bástyák aljába!

Stilisztikai változtatások

A színek különös szerepet játszanak az impresszionista képekkel dolgozó írónál. A *Titkosnapló* külön fejezetben foglalkozik a színekkel (Gárdonyi 1974: 183–4). Közel negyven sárga (Gárdonyi 1974: 183) és több mint húsz kék (Gárdonyi 1974:184) árnyalatot jegyez be Gárdonyi. Az *Egri csillagokban* Török Bálint kaftánjának leírásakor, úgy tűnik, használja ezt a segédletét:

A kaftánok között Török Bálintnak jutott a legértékesebb.	A kaftánok között Török Bálintnak jutott a legértékesebb.
Bokáig érő nehéz sárgaselyem volt ez .	Bokáig érő nehéz sárgaselyem volt az (1905-től).
A többi kaftán mind egyforma ibolyakék volt, és narancessárga selyemmel kibélelt .	A többi kaftán mind egyforma ibolyaszínű (1909-től) volt, és narancesszín sárga selyembélésű (1909-től).
Ez az egy kénsárga selyem volt, és habos fehér selyem a bélése.	Az az egy napraforgó színű (1909-től) selyem volt, és habos fehér selyem a bélése.
Maga az aranyfonalakból szőtt öv olyan szárazott aprólék munka, hogy egy emberéletbe kerülhetett, <u>mig</u> elkészült.	Maga az aranyfonalakból szőtt öv olyan szárazott aprólék munka, hogy egy emberéletbe kerülhetett, <u>mig</u> elkészült.
A gombok rajta a nyaktól az övig gyémánttal körözött aranygombok.	A gombok rajta a nyaktól az övig gyémánttal körözött aranygombok.

A *más szóval a szót* elv alapján tudatosan cserél szavakat képszerűbb hasonmásaikra. Dobó a várban az ágyon fekvő Éva finom halvány arcát látja az első kiadásban, később egy alva is szenvedő halott-szín női arcot (1909-től) néz.

Igyekszik dinamizálni a szöveget. Sárközi úgy pikulázik, hogy először táncolnak is rája, később tánra is kerekednek tüle.

Na akkor nekem innepem ván, – ujjongott a cigány, – olyan nótát pikulázok nekik, hagy még táncsolnak is rája .	Na akkor nekem innepem ván, – ujjongott a cigány, – olyan nótát pikulázok nekik, hagy még tánra is kerekednek tüle (1909-től).
--	--

(Ennek a kis résznek alapján az ujjongott szó helyesírásának alakulása is nyomon követhető.)

Gárdonyi törekszik arra is, hogy a szavak az olvasóban irányított érzelmeket keltsenek. A török ruha más, mint a magyar. Az maskara. Más dolog tehát egy ruhát és más egy maskarát magunkra ölteni.

Ha ez a vár megmarad, nem kell énnekem többé török ruhába öltözöm .	Ha ez a vár megmarad, nem kell énnekem többé török maskarát öltönem (1909-től).
--	--

(A részletben az öltözöm és magamra öltöm ige is változás.)

Arra is van példa, hogy az érzelemkeltő szót szakkifejezésre cseréli. A pontosítás persze a retorikai célt is szolgálhat. A hősokeket és hőstetteiket méltató beszédbe jobban illik egy szakszerű katonai kifejezés: a dandár, mint egy, az ellenséget minősítő megjelölés: a falka:

Bakocsi Antal, közvitéz egymaga rohant a janicsárok falkája közé.	Bakocsay (1905-től) István közvitéz egymaga rohant a janicsárok dandára (1909-től) közé.
---	--

(Ez a szöveghely arra is példa, hogy Gárdonyi a hős nevének írását is helyesbíti!)

A regény születése idejében élő magyar ember számára mást jelentett a kalap és a süveg. A *Pallas nagy lexikona* szerint a kalap szinonimája nem a süveg, hanem a főveg. A kalap eredetét a lexikon a Néró utáni időkre teszi, tehát viselhették már a török időkben is. A süveg címszó alatt nem találni keletkezési időpontot, a szóértelmező rész viszont kiemeli, hogy a süveg magyar viselet. Az 1913-as kiadás első kötetében Gergő csak akkor visel kalapot, amikor olasz énekesnek adja ki magát. Az első kiadásban erre a részletre az író feltehetően nem ügyelt. Ezt a pontatlanságát később kijavította:

A pap leszállt a kocsijáról, és levette a kalapját .	A pap leszállt a kocsijáról, és levette a süvegét (1909-től).
– Vedd le te is a kalapodat fiam, – mondotta Gergelynek.	– Vedd le te is a süvedet , fiam, – mondotta Gergelynek.

Gárdonyi a magyar nyelvet gyöngynek tekinti. A magyarságot úgyszintén. Számára „a magyarság nem kalapdísz, hanem a szíve mélyében viseli a magyar, mint tenger csigája, a gyöngyét” (Gárdonyi 1974: 55). Ilyen gyöngy értelmű szó a regényben a vitéz. Más karaktert lát az olvasó a vitézben és mást a katonában. Ez lehet a magyarázata annak, hogy az első kiadásban a regény indításakor Dobó Gergőhöz intézett kérdése: „Akarsz-e katona lenni, Gergő fiam?” a harmadik kiadástól (1909) már így hangzik: „Szeretnél-e vitéz lenni fiam?”

Bolyki Tamás *Szózatot* idéző utolsó szavai nemcsak emelkedettebbekké válnak, de egyértelműsítik, hogy a regény eszmei mondanivalója nem általánosságban a küzdelem, hanem a szent célért, a hazáért való küzdelem.

Küzdjetek rendületlenül .	Küzdjetek a hazáért (1909-től).
----------------------------------	--

Ez a változtatás egybecseng azzal az író elvvel is, hogy „váltsd látható szóra az elvont értelmű szavakat” (Gárdonyi 1974: 132).

Gárdonyi vallja: „Az igazi író nem a meglevő szókészletből dolgozik, hanem maga alkot új kifejezéseket szinte minden mondatában. Van, hogy új értelmet ad szavaknak” (Gárdonyi 1974: 140). Ezt a *Titkosnapló*ba rejtett igazságot Gergely és Hegedűs összeszólalkozásakor fedezhetjük fel. A kardrántást egy régies hangutánzó szóval írja le. A „S kardot rántott” mondat 1909-től így hangzik: „S a kardja egyszerre kiszottyant a hüvelyből.”

A *Titkosnapló* egyik fejezetében a képek erejét tárgyalja. Ott olvasható: „Minden ígét megnézz! Ahol a köznyelv leggyakoribb ígét vagy az irodalmi nyelv fakó ígét látod a papíron: más szóval a szót! Keresd a vele rokon ígétet” (Gárdonyi 1974: 132). Ennek megfelelően alakítja át azt a jelenetet, amikor Varsányi a diófa árnyékába telepedik:

Bizonyosan jót irt pedig – mondotta a zarándok, letelepedve a diófa árnyékába , – mert nem mondta , hogy siessek.	A zarándok beljebb ült (1909-től) a diófának az árnyékában (1913-tól).
	Bizonyosan jót irt pedig, – mondotta.
	Mert nem noszitott (1909-től), hogy siessek.

Talán ez a példa is eszébe juthatott Gárdonyinak a *Titkosnapló* ezen bejegyzésének megfogalmazásakor: „1915. 12. 27-én ismertem meg: micsoda ereje van a »mondta«, »szólt« törlésének és más szókkal való helyettesítésének. Ezernyi ige élénkíti, színezi, gazdagítja az írást” (Gárdonyi 1974: 19).

Gyakran tömörít. „Ahol van törölhető, töröld; ahol más szóra váltható, váltsd!” (Gárdonyi 1938: 352) „Sohase baj, ha rövid; az a baj, ha több a kelletténél. Csak a milyenő vonások legyenek művésziek!” (Gárdonyi 1974: 102) „Hagyd el, ami lényegtelen – ez a stíl (Feuerbach). Ne sajnáld az időt: minden szón gondolkodj! (Gárdonyi 1974:136) A Golgotára gondolva: „Semmit ki ne mondj, amit az olvasó maga kitalálhat” (Gárdonyi 1974: 55) elv szerint búcsúzik rövidebben Dobó Bolyki Tamástól:

Isten áldjon meg , Bolyky Tamás.	Isten veled (1909-től), Bolyky Tamás.
Te még az éjszakán átszállsz a csillagok országán s meglátod az Örökkévalót.	
Állj meg előtte Eger vitéze és mutass rá vérző sebedre.	Állj meg az Isten előtt: mutass rá vérző sebedre és mutass le erre a várra.

S mutass le erre a várra, ahol kétezer magyar áll a te utadra készen.	
Isten veled Tamás!	
Isten veled Eger hőse!	
Isten veled hazaszeretet mártírja!	

„Amelyik műben nincs mosolygás, olyan, mint a sótlan leves” (Gárdonyi 1974:97) – ezért Gárdonyi humoros betétekkel élénkít. Ilyen beszúrás 1909-től az a rész, amikor Sárközi kirántja magát a katonák kezéből, akik felvonsozták a bástyára, és célként mutatták a töröknek, majd kiszabadítja magát: „– Jaj, jaj, jaj! – kiabálta, a fejét a két markába fogva, – hogy a görcs állott vóna a lábamba, mikor ideindultam! Hogy vakult vóna meg az a bides ló, mikor ide hozott. Jaj, jaj, jaj! micsoda bolond eszem van nekem, hogy odamegyek, ahol ágyút sütögetnek.” A negyedik kiadásban (1913) az utolsó mondat elmarad, a szöveg tömörödik.

Didaktikai változtatások

Van, hogy leírásokat színez, bővít:

A hegyeken és dombokon széles messzeségben a sátorok ezrei tarkállottak; a sátorok előtt aranygombú boncsokokat és holdas zászlókat lengetett a szél.	A hegyeken és dombokon széles messzeségben a sátorok ezrei tarkállottak.
	Vörös és fehér sátorok, helyenkint zöld, kék, sárga és piros sátorok. A közemberek sátorai, mint a kettéhajtott kártyalap. A tisztek sátorai nyolcszegletű magas és díszes alkotmányok. A tisztí sátorokon aranygombos (1905-től) boncsokokat és holdas zászlókat lenget a szellő (1909-től).

Van, hol jelenségeket magyaráz: „De hogy a manóba lehet három ágyúnak kilenc dördülése? Ugy, hogy az Eger-körül hegyek nyomban ismétlik az ágyúlövés hangját, s minden ágyúszót háromszor. No lesz itt muzsika, ha majd a töröknek három-négyszáz ágyúja egyszerre megszólal!” (1909-től)

Néhol folyamatleírást illeszt be: „A puskaport is maga mérte ki gondosan a mérőkanállal. – No, most elő a fojtást. Verd rá legény jól a döröklővel. Bele a golyót. S irányzott hosszan, gondosan” (1909-től).

A beszúrásoknak oka lehet, hogy korábban kimaradt, fontos részt pótol. Nem szerepelt például az első kiadásban a trónterem leírásakor a Szapolyai-címer. A név írásával kapcsolatban megjegyezzük, hogy az egyes kiadásokban a név kétfajta írásmódban jelenik meg: Szapolyay és Szapolyai. Az ilyen jellegű eltérések külön vizsgálat tárgyát jelenthetik

Magas ívű csarnokok; színes és faragott falak; mindenütt arannyal tündöklő és koronás címerek; magas széles ajtók; ezüst csillagokkal ékesített kék mennyezetek; lépések zaját elnyelő vastag vörös szőnyegek.	Magasívű csarnokok; színes és faragott falak; mindenütt arannyal tündöklő és koronás címerek; magas széles ajtók; ezüst csillagokkal ékesített kék mennyezetek; lépések zaját elnyelő vastag vörös szőnyegek.
Gergely kábuldozott a pompától.	Gergely kábuldozott a pompától.
Úgy érezte magát, mintha minden sarokban egy koronás szellem állana, és azt (1909-től nincs) suttogná :	Úgy érezte, mintha minden sarokban egy koronás szellem állana, és suttogná :
– Királyok lábanyomán jártok.	– Királyok lábanyomán jártok!
Ezt a levegőt királyok lehelték be itten.	Ezt a levegőt királyok lehelték be itten!
Ezek a falak királyok szavát hangoztatták vissza (1909-től nincs).	
A trónteremben már öt fényes öltözetű úr volt jelen , mögöttük apródok és tisztek.	A trónteremben már öt fényes öltözetű úr ácsorgott (1909-től).
	Mögöttük apródok és tisztek.
A trón mellett két alabárdos testőr, de a trónon nem ült még senki.	A trón mellett néhány alabárdos testőr.
	De a trónon nem ült még senki.
Ez a terem is boltozatos volt, mint a többi, s a szilvakék selyem boltozat csillagai az égnek azt az óráját mutatták , amelyekben a nemzet Mátyást királyává választotta.	A (1905-től) terem boltozatos volt, mint a többi, s a katángszín kék (1905-ben szilva-szín ; 1913-tól katángszín) selyem boltozat csillagai az eget abban az órájában ábrázolták (1905-től), amelyekben a nemzet Mátyást királyának (1905-től) választotta.
	A trónus mögött nagy bíbor szőnyeg az ország aranyfonállal szőtt címerével (1909-től).
	Az országos címer belsejében megint egy kis címer: koronás kígyó és hármasan koronás leopárd; fölül lengyel sas (1909-től).

	A Szapolyay-család címere volt az (1909-től).
– Ő felsége hívja, nagyságos úr, – szólt egy díszruhás testőrtiszt Török Bálintnak.	Török Bálint elé egy palotás hadnagy lépett: (1909-től) – őfelsége hívja, nagyságos uram.

Ennél a részletnél azt láthatjuk, hogy ténylegesen sok a szövegmódosítás: változik a helyesírás (magas ívű – magasívű), kimarad szó, kimarad mondat, színesedik az ige, a kettőből néhány, a testőr tisztből palotás hadnagy lesz.

A *Pallas nagy lexikona* a palotás szót a táncossal azonosítja. Az első kiadásban a palotás szót Évára alkalmazza, aki palotás asszony lesz a királynő mellett. Az 1913-as kiadásban a török szultán követének fogadásakor már azt is megtudja az olvasó, hogy abban az időben a testőrt is palotásnak szólították:

„A termen mintha szellő fuvalt volna át.	A termen mintha szellő fuvalt volna át.
Mozgolódás támadt.	Mozgolódás támadt.
Két alabárdos testőr jött be az ajtón, aztán négy kis apród, aztán a királyné; utána a barát, Török Bálint, Verbócy, Batthyány Orbán, meg az öreg Petrovich.	Két alabárdos testőr – vagy mint akkor mondták: palotás , – lépett be az ajtón, aztán néhány udvari méltóság: udvarmester, kamarás, egy fekete pap , — bizonyosan az udvari káplán (1909-től); aztán négy kis apród, aztán a királyné; utána a barát, Török Bálint, Verbócy, Batthyány Orbán, meg az öreg Petrovich.”

Amit nem tudunk: miért javít vagy nem javít?

Gáspár lajbija az első kiadásban kék, később veres. Az őt jellemző momentán jegy –,Egy semmiske jegy érzéklete, amit más író le nem írna, amit pedig azonnal látunk (Gárdonyi 1974: 113)– először a kicsiny orr, aztán a nagy kéz:

Gergelynek rátapadt a szeme erre a legényre .	Gergelynek rátapadt a szeme a legényre.
Milyen kicsiny az orra!	Milyen nagy a keze! (1905-től)
És milyen kék lajbi van rajta!	És milyen veres (1905-től) lajbi van rajta!

Hogy nem teljesen átgondolt ez a változtatás, abból gondoljuk, hogy Gáspár fiát Gergely az ostrom előtt éppen apja kis orra alapján ismeri fel.

Az engem-engemet használata ma is foglalkoztatja a nyelvészeket (URL3). Mindkét változat elfogadott, de a tárgyragos változat már 1900 elején is sokkal elterjedtebb volt. Az első kiadásban szinte azonos arányban fordul elő mindkét változat, Móré mondatában mégis visszatér a régiesebb formához:

– Atyámfiái, – mondta rekedt érdes hangon, – ha megtudnátok engemet szabadítani, én mindnyájatokat kiváltanálak.	– Atyámfiái, – mondta halk érdes hangon, – ha meg tudnátok engem (1905-től) szabadítani, én mindnyájatokat kiváltanálak.
---	---

Már az első kiadásban is szerepeltek török szavak. Gergely a kis Szelimet törökül inti rendre „– Hajde! (Takarodj innen!)” A későbbi kiadásokban a törökökkel kapcsolatban megjelenő török szavak, kifejezések gyakoribbak. Van, hogy magyar szó szinonimájaként jelenik meg, és a jelentését a szövegösszefüggésből értjük meg:

A kurd ordítva rángatja magát , de erős kezek tartják.	A kurd ordít (1909-től külön mondat).
	Rángatódzik (1905-től változik meg a szó, 1909-től lesz külön mondat).
	De erős markok (1905-től) tartják.
Szakad róla dolmány, gomb és zsinór.	Szakad róla dolmány, gomb és zsinór.
A turbánja lefordul a fejről.	A turbánja lefordul a fejről.
Az orra vérzik.	Az orra vérzik.
Segítségért kiabál és leveti magát a földre.	Jetisint (1909-től) kiabál és leveti magát a földre.
A segítség nem jön.	A segítség nem jön.
Húzzák a lábánál fogva oly sebesen, hogy föl se kelhet, míg csak be nem szánkázott a várkapun.	Húzzák a lábánál fogva oly sebesen, hogy föl se kelhet, míg csak be nem szánkázott a várkapun.

Az is előfordul, hogy török eredetű szót módosít, illetve újonnan beillesztett részeket török szavakkal is színezi:

Akkor Arszlán bég a Boldogasszony temploma mellé húzatott négy nagy zarbuzánt , és azokra a bástyákra irányozta, ahol a magyarok néma ágyúí állottak.	Akkor Arszlán bég a Boldogasszony temploma mellé húzatott négy nagy falrontó ágyút (1909-től), és azokra a bástyákra irányozta, ahol a magyarok néma ágyúí állottak.
---	---

Ez már jobban lőtt.	Arszlán (1905-től) már jobban lőtt.
Golyói a város felől való oldalon törték a falakat meg a palánkot.	Golyói a város felől való oldalon törték a falakat meg a palánkot.
A legtöbbje kárba veszett, de amelyik talált, rontott .	A legtöbbje kárba veszett, de amelyik talált, bontott a falakon (1909-től).
	<p>Azon a napon a városbeli templomok tornyáról leszedte a török a keresztet, s holdat tett a helyére. Az oltárokat kiszórták. A képeket elégették. S délben már a tornyok ablakából énekelték a müezzinek hosszú vontatott üvöltéssel; Alláhu ákbár! Ashádu anna la Haha HI Allah!</p> <p>Áshádu anna Mahammed arrászulu Allah! Heija alassaláh!</p> <p>Heija alalfaláh! Allahu akbár! La Haha HI Alláh!</p> <p>(Isten a legmagasztosabb! Bizony nincs isten az Istenen kívül! Bizony Mohamed az ő prófétája! Jertek imádkozásra!</p> <p>Jertek Isten tiszteletére! Isten a legmagasztosabb! Nincs isten az Istenen kívül!) Délben hogy együtt ebédellek, Dobó hallgatag volt.</p>

A mohamedánok vallásosságát, imáit fontosnak tartja megismertetni. A Dobó imája utáni reggelen 1909-től bekerül a törökök reggeli imája is a regénybe.

Átírások

A várostrom több jelenetét újrakomponálja. Van, hogy csak kis részleteket:

A Sándor-bátyán erősen hullt a golyó.	A Sándor-bátyán szaporán duhogott (1909-től) a golyó.
Dobó látta, hogy zavar van ott.	Dobó látta, hogy zavarodás (1909-től) van ott.

A katonák rendetlenül vonultak széjjel .	A katonák rendetlenül ugrálnak el onnan (1909-től).
A török észrevette , hogy a külső várfalat egy kis kapu köti össze a belsővel.	A török valahogy tudomást szerzett arról (1905-től), hogy a külső várfalat egy kis kapu köti össze a belsővel.
Olyan volt az átjáró a két fal között, mint a csaton a pecek.	(Olyan volt az átjáró a két fal között, mint csaton a pecek.)
	Két magas létra a hegyen fordított V betű (1909-től).
	Egy török felfut reá.
A török észrevette (1905-től) az átjárót, s látta, hogy a kis kapun ki- és bejárnak a vitézek.	Látja (1909-től), hogy a kiskapun ki- és bejárnak a vitézek.
Nosza ágyút, vontatott a hegyre, s erősen golyózta a kaput.	Nosza ágyút vontatnak (1909-től) a hegyre, s erősen golyózzák a kaput.
Alig egy óra alatt öt ember esett el a kapu táján.	Alig egy óra alatt rakásra sebesült (1909-től) a magyar a kapu táján, s vagy öten el is dőlnek (1909-től).
– Deszkát fel!	– Deszkát fel!

Gergely és Hegedűs beszélgetésén viszont sokat változtat. Maga a beszélgetés eléggé terjedelmes. Ha marad az első megfogalmazás, fennáll a veszély, hogy az olvasó figyelme ellankad. Gárdonyi azzal élénkít, hogy Gergely álmisságára és fáradtságára utaló részeket épít be. A beszélgetés olyan gondolatokkal bővül már a második kiadástól, amelyeket az író a fiainak is örökül hagyott, amit Gergely így fogalmaz meg: „Minél lelkibb az ember, annál kisebb érték neki a test”, azt a fiainak így adja tovább: „A tökéletlen ember egy a testével, a teste ő. A tökéletes csak úgy néz a testére, mint a ruhájára” (Gárdonyi: Földre néző é. n.: 109). Gergely gondolata: „A hősök, a világtörténelem nagy hősei mind lelki emberek voltak.” A fiainak szánt üzenetként így hangzik: „A hős érzi, hogy élete örökkévaló” (Gárdonyi: Földre néző é. n.: 124)

A regény szövegváltozataiban sok dal és zenei betét szerepel változatlan formában. Gárdonyi csak a várbeli asszonyok énekét írja át:

A gyermekek a kemencék mellett lévő domb gyepén játszottak: a fiuk háborúsdit, a lányok körbe-kerengőt.	A gyermekek a kemencék mellett lévő domb gyepén játszottak: a fiúk háborúsdit, a lányok körbe-kerengőt:
---	---

Kék liliomszál Ugorj a Dunába. Támaszd meg oldalad Az aranyvirágba. Fésülködjél meg te, Mosakodjál meg te, Törülközzél meg te.	Ujváriék Katókája, aranyprémes a szoknyája Zibet-zabot a lovának, gyíngyet- gyöngyöt asszonyának! Gyöngykoszorút a lányának! (1909-től)
A Balogné cselédje odavezette a kis török fiút.	A Balogné cselédje odavezette a kis török fiút.

A szakralitás irányába mutató módosítások

Gárdonyi Géza a *Zsoltárok* című versében így fogalmaz:

Boldog ember ki az Isten útját járja,
láthatatlan angyal az utazó társa,
kő között se botlik, homályba se téved,
az ilyen embernek a halál is élet.

Tordai Ányos egri irodalomtörténész, cisztercita szerzetes, paptanár, az író beszélgetőtársa ott volt Gárdonyi halálos ágya mellett. Nála hitelesebb tanút és forrást Gárdonyi vallásosságával kapcsolatban nem lehet találni, hisz azok, akik ebben a témában megnyilatkoztak és megnyilatkoznak, vagy nem éltek együtt vele a vidéki kisvárosban, Egerben, vagy nem voltak kortársak, vagy nem ismerték személyesen, vagy – és Gárdonyi vallásosságát illetően ez a legfontosabb – nem voltak római katolikus papok. Tordai a *Zsoltárok* című verset magára a szerzőre vonatkoztatja, amikor egyik írásában így fogalmaz: „Mi egriek följebb nem vihettük (mint a Bebek bátya). De a jó Isten, hisszük, még magasabbra vitte” (Tordai 1922). Ez a mondat egy pap szájából a keresztény ember számára annyit jelent, hogy a Dédapám nagy valószínűséggel eljutott az Örök Hazába. Tordai nem tagadja a rögs utat: „Igaz, hogy a spiritizmuson, Buddhán és tanításán keresztül (de) 1897-ben az előbbi istentagadó már Krisztusról álmodik, már azt tervezi sírfeliratául: Hiszek egy Istenben és az örök életben.” Tordai magyarázatot is ad, személyes élményeit is megosztja az olvasóval: Gárdonyi „egri jóbarátainak javarésze katolikus pap. Gyakori tárgyai a beszélgetésnek a szent biblia

s a hitigazságok. Amazt is forgatja sokszor, ezeken is töpreng még többször. Folyosója falára maga festi Szűz Máriát a kis Jézussal. Hálószobájának éke Munkácsy Krisztusa. Ágya felett a megfeszített Jézus keresztje. Végrendelele azt kívánja: pap szentelje be sírját és a sírkeresztje ezt hirdesse: Csak a teste” (Tordai 1935).

Az Egerbe költözés dátuma – 1897 – az Egri csillagok keletkezésének éve. Egerben tehát nemcsak az író, hanem az ember Gárdonyi életében is egy új világ kezdete, amiről a hiteles tanú Tordai így ír: „Mit jelent Eger Gárdonyi életében? A megtérést és a megérést. A gondviselő Isten visszahívta a pogány főváros útvesztőiből a templomos régi fészekbe. Majd húsz évvel előbb indult el onnan az öreg liceum tudásával és hitével vértzetten: most vissza kellett mennie, hogy magasra nőtt fája meg is lombosodjék, hogy semmivé törpült hite ismét az ég felé irányuljon. Mert ez történt Egerben. Ott a sokornyú város felett, a magányos csöndben Isten újra megérintette lelkét. Elzsongította a fájó sebeket. Mellé telepítette megmaradt kis családját. Önzetlen, melegszívű embereket küldött hozzá jóbarátokul. És lassan-lassan erőssé fonódott a szál, mely egri azilumát az égboltozattal, az Istennel, a másvilággal ezután már elszakíthatatlanul, összekötötte” (Tordai 1935).

Ha mindehhez hozzáteesszük, hogy Gárdonyi tizennyolc éves korában Szőlősgyőrön életelvei között megfogalmazta a Jézus-követést, akkor remélhetjük, hogy a Dédapám földi élete más dimenzióban folytatódik.

Gárdonyi művészetének lényegi eleme a szakralitás. Ravasz László ezt így fogalmazza: „Nem fogadott el más kalauzt, csak a géniuszát. [...] vállalta [...] saját lángelméje kockázatát [...]. Minden sikerét felülről kapta ajándékba; tévedései és botlásai a távlatot és méretet adják sikerei és győzelmei nagyságához” (Ravasz 1933). Sík Sándor állítja: Gárdonyi számára „az írás szent hivatás, embertestvéri szolgálat” (Sík 1928: 10). Jókai Anna tézise: Gárdonyi írásaiban átragyog az élő örök Isten (Jókai 2015: 7). Cs. Varga István mindezt úgy összegzi: „Gárdonyi művészként apostolkodott, emberként folyamatosan tökéletesítette magát: a szeretet-parancsot igyekezett követni. Egri alkotómagánya nem elfordulás, hanem odafordulás: Jézusra, Máriára figyelő alkotói elcsendesedés. Ady, Bródy, Kosztolányi, Herczeg Ferenc, Sík Sándor, Tordai Ányos írásai arról tanúskodnak: nem a kritikusokhoz, hanem a betlehemi csillaghoz igazodott” (Cs. Varga 2015: 310).

Gárdonyi mindennapos bibliaolvasó volt, a Bibliát a könyvek könyvének tartotta (ld. Gárdonyi Géza: Írás a Bibliába). Jézus-követő életének és a Bibliához való kapcsolatának tárgyiasult bizonyítéka, hogy könyvtárának vallástörténeti, teológia állományból 31% krisztológia, 17% biblia, sok a katékizmus, káté, hitvallás (8%) és általános és összehasonlító vallástudományi kötet (6%) (ld. Varga 2000; Keller 2015: 78–84).

Amint láttuk, 1897 nemcsak az Egri csillagok okán új kezdet Gárdonyi életében, hanem az idézett Tordai Ányos szerint azért is, mert ettől az évtől kezdve Gárdonyi „már Krisztusról álmodik”.

A *Titkosnapló* szerint Gárdonyit a témaválasztásban a téma mögötti történet izgatta: „Leghatásosabb az olyan téma, amely mögött egy másik történet lappang, vagy valami olyan gondolat, amely a történet mögött világít” (Gárdonyi 1974: 61). Ez a történet mögötti történet Gárdonyinál jellemzően bibliai eredetű. Az *Aggyisten Biri* esetében: nincsen nagyobb szeretet, mint ha valaki életét adja barátaiért (Jn 15,13–17); a *Te Berkenyében* a szegény asszony két fillérje (Mk 12, 38–44), *Az öreg tekintetes*nél Illés és Jónás próféta története stb.

Tudjuk, hogy Gárdonyi az *Egri csillagok*ban igyekezett a történelmi tényekhez ragaszkodni. Senki nem kérdőjelezi meg, hogy pontos ismeretei ne lettek volna arról, hogy Bornemissza Gergely megözyvegült, majd újra meg-nősült, de egyik feleségét sem hívták Évának. Mindezek ellenére Gárdonyi a női főszereplőnek a bibliai eredetű Éva nevet adja, amiről tudható, hogy a szó a létigéből származik, jelentése életet adó, és a bibliai magyarázat szerint minden élők anyja.

A névválasztás bibliai párhuzamot sugall. Az indító jelenet emlékeztet a paradicsomra. Vicuska (azaz a bibliai Éva) ráveszi Gergőt, hogy menjenek a tiltott erdőbe. Gergő (a bibliai Ádám) elcsábul. A bűnbeesés következménye, hogy Jumurdzsák véget vetni látszik a gyermekek paradicsomi életének. Megkezdődik a gonosszal való küzdelem. A gyermek Gergő legyőzi Jumurdzsákot, aki azonban újra kísért, és Éva saját gyermeke, Jancsi okán újabb tragédiát okoz. Az újabb harc már nem az egyén, a magányos Ádám küzdelme. A kis Jancsit az eszmék közötti háborúban, a magyarságért, a kereszténységért csatában való diadal tudja csak megmenteni. De éppen az asszonyként önmagát másokért – férjéért, családjáért – felajánló nő megtestesítőjévé váló (ld. Keller 2021b), kezdetben kísértő Vicuska és a török asszony tárják eléink a jézusi tanítást: „Az az én parancsolatom, hogy úgy szeressétek egymást, ahogyan én szerettelek titeket” (Jn 15,12; vö. 13, 34).

A zárójelenet is áttételesen a paradicsomot idézi. Megjelenik Sforzia Mátyás a milánói Sforza család tagja, akinek címerébe rejtve ott a kísértő kígyó. Sforzia Mátyást a király küldte Egerbe, hogy Dobót és Mekcseyt rábeszélje arra, hogy maradjanak meg tisztségükben, de ők ezt nem vállalták, ők a hitegetések, a királyi segítség elmaradására ellenére is legyőzték a gonoszt. A gonosz azonban nem adta fel: Gergely a Héttoronyban végezte.

Benedek Marcell *A modern magyar irodalom* című munkájában (Benedek é. n.: 16–17) talán elsőként állítja, hogy: „az Egri csillagok Odüsszeiával kezdődő, Iliással végződő eposz.” Az eposzi kellékek közül az Egri csilla-

gokban: a rendkívüli hős, a rendkívüli téma, az eposzi igazságszolgáltatás nem igényelnek magyarázatot. Az isteni beavatkozás lehet, hogy sokaknak nem jut eszébe, pedig az eposz gyakran hordoz vallásos tartalmat is, ami az Egerbe költözött Gárdonyitól ismét nem idegen.

Gyönyörű rejtett utalás a regény szakrálisára, hogy Dobó katonákat biztató „nem kell félni” felszólítása az Ószövetségben és az Újszövetségben egyaránt gyakran ismétlődő „ne féljete” (1909-től) tanácsa magasztosul, és eszünkbe juttatja a Máté-evangéliumot. A tizedik fejezetben Jézus a tizenkét kiválasztott apostolhoz beszél. Az üldöztetésekre hívja fel a figyelmüket. Nyílt beszédre (harcra) és az Ő követésére biztatja a kiválasztottakat azzal, hogy „ne féljete” (Mt 10, 26). Az evangéliumi szövegkörnyezetből arra is lehet következtetni, hogy az író magát is biztatja és erősíti az általa választott úton való kitartásra.

Dobó fohásza nem emberi sóhaj, hanem ima. Az első kiadásban karjait széttárva, később imádkozásra illesztve fohászcodik. Szent Istvánt kezdetben arra kéri, nézzen szent köveire, később kimondja: templomára. A jele-netzáró kép is ehhez a templomi hangulathoz igazodik:

Az a kis holt az égen kiderült , s mindig több és több csillag ragyogott alá az égről .	Az a kis tisztás az égen mintha az ég ablaka volna, s benne a csillagok, fehér gyertyalángok .
--	---

Dobó Máriához és Szent Istvánhoz mondott imája a két szent okán Szent István király Nagy legendájának 14. fejezetére is emlékeztet. A legenda e fejezetének alaphelyzete rokon az 1552-beli állapotokkal: „egész Németország csapatait egyesítve ellenségként próbált rátörni Pannónia hatáira.” Dobó ugyanúgy gondolkodik és tesz, mint Szent István: megfontolván, hogy Krisztus segítségével nélkül mit sem tehet, kezét-szívét égnek emelte, és sérelmeit úrnője, az Örökszűz Istenanya, Mária elé tárva ilyen szókra fakadt: „Ha kedved telik benne, világnak úrnője, hogy örökséged szőlejét ellenség pusztítsa, s a kereszténység zsenge ültetvényét irtsa, kérve kérlek, ne rójják fel az én renyhességemnek, hanem inkább akaratom rendelésének. Ha a pásztor bűnös, érdeme szerint ő maga lakoljon, kérlek, ártatlan juhokat dühöd ne sújtsjon.” Eger vára védelmének története is hasonlóan alakul (a csata Te Deummal záródik!): „E beszéd után Máriától már szinte megvigasztalva, magabiztosan útra kelt az ellenség irányába. Mindjárt másnap hírnök érkezett a germánok táborába minden egyes vezérhez, mintha a császár küldte volna, és parancsot adott át a visszatérésre. Mihelyt az ellenség visszavonult, és a szent felismerte, hogy Isten irgalmának oltalma látogatta meg, a földre borulva hálát adott Krisztusnak és szülőanyjának, kinek védelmébe magát és országának gondját szüntelen imában ajánlotta. A császár pedig megrémült övéinek ennyire

váratlan kudarcától, és tudakolta, miképpen történt a dolog.” A regény rejtett üzenete a legenda szavaival: „Mikor aztán belátta, hogy valóban visszatértek, nem kételkedett, hogy ez Isten szándékából történt.”

Gergely és Éva esküvői jelenete is sok helyen módosul. A változások rímelenek az író könyvvel kapcsolatos felfogására: „A könyv is emberi test. Papiros-test. A Földön élt lélek világító része maradt benne. S hangtalan beszéde könnye, mosolygása, – szíve dobogása.” A lélek világító része, a hangtalan beszéd, a könny, a mosoly, a szív dobbanása a szakralitás irányába alakítják a jelenetet. A sokat szenvedett Gárdonyi számára Eger „elzsongította a fájó sebeket. Mellé telepítette megmaradt kis családját” (Tordai 1935). Ennek jele, hogy minden kudarca ellenére is tudatosítja az olvasóban: a házasság a hatodik szentség. Isten ajándéka az embernek, a szívek szövetsége, amit a felek egymásnak szolgáltatnak ki. Éva „nem tudta, hogy Gergely mit akar, de érezte a hangja rezgéséből, hogy a gondolata szent és ünnepies”, hiszen Gergely imádkozott, mert imádkozni kellett, mert nem a magasból, hanem a magasságból nézte őket az Isten. Az, ami történt, szent dolog, több mint Isten akarata: Isten áldása, ami miatt le kell térdelni férjnek is, feleségnek is, és a tanúknak visszhangozniuk kell: úgy legyen, Ámen! A kántortanító még az első hitvesi csókot is képes szakrális dimenzióba emelni: nem egyszerűen két emberről van már szó, hanem egy fiatal párról, akik olyan áhítattal csókolják meg egymást, mintha Isten áldó kezét éreznék a fejükön. (A csók kapcsán megjegyezzük, hogy bár szinte minden olvasó szerelmes regénynek is tartja az Egri csillagokat, a regényben a több mint ötvenszer előforduló csók szó csak egy-két alkalommal vonatkozik Gergelyre és Évára. Ennek egyik szép példája éppen az ebben a dolgozatban is szereplő házasságkötési jelenet.)

Összefoglalás

E dolgozattal több célunk volt. Mindenekelőtt megemlékezni és tisztelegni a *Nagy Könyvről* szerzője halálának századik évfordulóján. Mondatról mondatra összehasonlítani az író életében megjelent kiadásokat. Tipizálni a változtatásokat. Párhuzamba hozni azokat az író dokumentált szándékai-val. Rámutatni arra, hogy ezen módszer segítségével más alkotók életműve is matematikai és statisztikai kimutatásokkal is vizsgálhatóvá válik, és a korábbi, egymással nem egyező vélemények számszerűen értékelhetők.

Tanulmányunkban a tartalmi keretek okán messze nem volt lehetőség a szövegváltozatok mindenre kiterjedő elemzésére, de az egyértelműen állítható, hogy az elemzések számtalan irányba tovább folytathatók.

Lényegesebb megállapításaink a következők:

Az író mélységes alázata, az olvasók iránt érzett felelőssége és tisztelete, valamint a minőség melletti elkötelezettsége és a tökéletességre való törek-

vése mutatkozik meg abban, hogy a Magyar Tudományos Akadémia által Péczely-díjjal jutalmazott (1902. október 27.) regényét szinte a díj átvételétől kezdve folyamatosan jobbitotta.

A vizsgált példák azt mutatják, hogy jelentősebb módosításokra 1905-ben és 1909-ben került sor, de az 1913-as kiadásban is találunk átírt részeket. Nem ritka, hogy ugyanazt a szövegrészt egymás után többször is módosítja.

A fontos szövegrészek, nagyjelenetek, szállóigévé vált mondatok nem változnak.

Gárdonyi a szövegeket – néhány kivételtől eltekintve – tudatosan változtatta. A változtatások jelentős részének okát a *Titkosnaplóban* és a *Magyarul így* című könyvében saját maga meg is adta. Új ismeretek birtokában, illetve a felfedezett tárgyi és logikai pontatlanságok esetén javított. Kifejezőbb, képszerűbb, gazdagabb jelentéstartalmú, színesebb, az olvasót érzelmileg jobban magával ragadó szinonimákkal, a mondatok tömörítésével, a felesleges részek elhagyásával emelte a regény művészi színvonalát. Visszanyúlt régies szavakhoz, kifejezésekhez, bizonyos szavaknak új értelmet adott. Világos nyelvhasználatával a jobb megértést szolgálja, egyértelműsíti a mondanivalót. A betoldásokkal a leírásokat színesíti, az olvasó figyelmét ébren tartja, magyaráz, új információkat közöl. Későbbi kiadásokban több a török szó, kifejezés, ima. A helyzetek, szituációk változásában megmutatkozik emberismerete, pszichológiai érzéke. Alakjainak jellemét árnyalja. Nem állt tőle távol, hogy személyes belső érzéseinek is teret adjon, családjának szánt jó tanácsait megossza olvasóival. Több helyen és formában kimutatható a határozottabb, egyértelműbb szakrális üzenet.

Szakirodalom

- Alszeghy Zsolt 1923. *A XIX. század magyar irodalma*. Szent István Társulat. Budapest.
- Balázs Géza 2017. *Arany János szókincse, költői szótára*. e-nyelvmagazin.hu (Utolsó letöltés: 2017. 02. 28)
- Benedek Marcell é. n. *A modern magyar irodalom*. Béta Irodalmi Részvénytársaság. Budapest.
- Beöthy Zsolt 1902. *Jelentés a Péczely-regénypályázatról*. Akadémiai Értesítő. 646–9.
- Cs. Varga István 2015. A Jézus-eszmény átragyogása. In: Keller Péter: *Az élő Gárdonyi-arc*. SZIT. Budapest.
- Császtvay Tünde 2018. Életrajzi jegyzet. In: Császtvay Tünde (szerk.): *Gárdonyi Géza. Egri csillagok*. Osiris Kiadó. Budapest.
- Császtvay Tünde – Fodor Pál 2014. Gárdonyi Géza és műve. *Magyar Tudomány* 828–931.

- Gárdonyi József 1934. *Az élő Gárdonyi*. Dante. Budapest.
- Gárdonyi Géza 1938. *Magyarul így*. Dante. Budapest.
- Gárdonyi Géza 1961. *Egri csillagok*. Móra Ferenc Könyvkiadó. Budapest.
- Gárdonyi Géza 1963. *Egri csillagok*. Sajtó alá rendezte Z. Szalai Sándor és Tóth Gyula. Szépirodalmi Kiadó. Budapest.
- Gárdonyi Géza 1974. *Titkosnapló*. Szépirodalmi Könyvkiadó. Budapest.
- Gárdonyi Géza é. n. *Földre néző szem*. Dante. Budapest. 109.
- Jókai Anna 2015. A megkerülhetetlen Isten. in: Keller Péter: *Az élő Gárdonyi-arc*. SZIT. Budapest.
- Keller Péter 2015. *Az élő Gárdonyi-arc*. SZIT. Budapest.
- Keller Péter 2019a. Egy vidéki néptanító. Gárdonyi Géza pedagógiája. In: Kovács-Németh Mária – Lévai Attila – Szabó Péter (szerk.): *A magyarság megtartó ereje* III. Palatina Nyomda. Győr. 223–31.
- Keller Péter 2019b. Tettének oka... (Gondolatok Gárdonyi Géza Az öreg tekintetes című kisregényéről) In: Gárdonyi Géza: *Az öreg tekintetes*. Szent István Társulat. Budapest. 131–55.
- Keller Péter 2021a. Gárdonyi Géza és az írói felelősség. *Anyanyelv és Irodalmi Nevelés* 1–2/79–90.
- Keller Péter 2021b: A másokért felajánlott élet motívuma Gárdonyi nőalakjaiban. A női dimenzió. *Kortárs Női Reflexiók Fórumának folyóirata* 1/77–85. <https://doi.org/10.55344/andfh.2101077>
- Kovács Árpád 2014. A „legújabb Gárdonyi”: arccal Dosztojevszkij felé (A poétikai irányváltás kérdéséhez) *Filológiai Közlöny* 2014/2.
- Köveskúti Jenő 1929. Gárdonyi és a kritika. In: Simon Lajos – Móra László (szerk.): *Az Országos Gárdonyi Géza Irodalmi Társaság évkönyve*. Országos Gárdonyi Géza Irodalmi Társaság. 82–7.
- Madarász Flóris 1909. Gárdonyi Géza. *Katolikus Szemle* 263–80; 380–95; 477–500.
- Nagy János Ádám 2021a. Humorelemek előfordulásának vizsgálata a Göre Gábor-kötetekben. In: Keller Péter (szerk.): *„A Nemzeti szalóny és Más”*. Válogatás a szülősgyőröki Göre Gábor Humorkonferenciák előadásából. 64–72.
- Nagy János Ádám 2021b. Rákosi Viktor (Sipulusz) hatása a magyar humorra és recepciójának változása az utóbbi 100 évben.” In: Keller Péter (szerk.): *„A Nemzeti szalóny és Más”*. Válogatás a szülősgyőröki Göre Gábor Humorkonferenciák előadásából. 106–14.
- Szent István király Nagy legendája
- Tordai Ányos 1922. Gárdonyi utolsó napjaiból. Naplójegyzetek. *Élet* 23. sz. november 12. (?)
- Tordai Ányos 1935. Amit nem tudunk Gárdonyiról. Különlenyomat a *Magyar Kultúra* 1935. évfolyamából.
- Varga Zita 2000. *Gárdonyi Géza könyvtára*. Bródy S. M. és Vár. Kvt. Eger.

Források

- URL1. https://hu.wikipedia.org/wiki/P%C3%A9cs_polg%C3%A1rmestereinek_list%C3%A1ja, (Utolsó letöltés: 2022. 06. 19.)
- URL2. <http://users.atw.hu/olvasas/index.php?m=olvasas&mm=olvasmanyok&n=&p=> (Utolsó letöltés: 2022. 05. 28.)
- URL3. https://nevmassblog.wordpress.com/2014/02/12/engem_engemet/ (Utolsó letöltés: 2022. 02. 01.)

Keller Péter

MBA minőségmenedzsmet, MSc gépészmérnök
Gárdonyi Géza Bt.

E-mail: kellerpeter@gardonyigeza.hu
<https://orcid.org/0000-0001-6348-5672>

Nagy János Ádám

villamosmérnök
NJA Zrt.

E-mail: nagy.jadam@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-7005-8510>

Abstract

KELLER, PÉTER – NAGY, JÁNOS ÁDÁM

TEXT VERSIONS OF THE *ECLIPSE OF THE CRESCENT MOON*

October 30, 2022 will be the centenary of Gárdonyi Géza's death. For the commemoration of the anniversary, as the result of many years of work, Nagy János Ádám developed the technology based on computer science with the help of which, for the first time in nearly a hundred and ten years, it was possible to compare the text versions of the four editions of the Great Book published during the writer's lifetime. With the application of this method it can be confirmed that the writer consciously developed his texts from edition to edition according to the principles set by himself. We do not publish a comprehensive investigation, but present the writing method of Gárdonyi Géza through examples. We could not endeavour for a complete comparison because we work with a comparison of huge corpus. The four editions contain a total of nearly 45,000 sentences and approximately 2.3 million characters.

Keywords: Gárdonyi Géza, *Eclipse of the Crescent Moon*, text version, motivations for altering the text

M. MESTER KATALIN

**GÁRDONYI GÉZA „FEL, NAGY ÖRÖMRE...” CÍMŰ KARÁCSONYI
ÉNEKÉNEK SZÖVEGVÁLTOZATAI**

Kivonat

Gárdonyi Géza néptanító devecseri tanítóskodása idején írta a Fel, nagy örömré... című karácsonyi katolikus éneket, mely népénekké válva sokféle változatban él máig. Ebben az írásban egy közeli (tüskevári) változat szövegét adjuk közre, és bemutatunk további variánsokat is.

Kulcsszavak: Gárdonyi Géza, Fel, nagy örömré..., katolikus népének, szövegvariáns

A 18 éves segédtanító, Ziegler Géza tanulmányait befejezve 1881–1882 között Karádon tanítóskodott, s utána került 1882. szeptember 5-től 1883. december 26-ig, nem egészen másfél évig a jelenleg Veszprém megyei Devecserbe. A fiatal, kopott ruhás néptanítót mindkét helyen a szegénység, a lenézés fogadta. 1882. október 4-én ezt írta naplójába: „Haragszik rám tán az Isten is [...]. Ifjú vagyok, s már is vannak perceim, melyben megutálom a világot... Mai világban csak az Én az úr, ennek a rabja mindenki. [...] Ezért áldozza fel a barátságot, embertársai érdekeit mindenki.” Keserveit feledni gyakran elővette hegedűjét, s kitartóan gyakorolt, kedvvel játszott rajta, hiszen magas szintű zeneelméleti tudásra, még a zeneszerzési ismeretekre is szert tett a tanítóképzésben. A segédtanítónak a hangszer volt az egyetlen vigasza a keservek között. Karádon fűtött szobája sem volt, éjjelente a még langyos tanterembe húzódott melegedni, hegedülni. Devecserben jobb lakhatási körülmények közé került a cseréptetővel fedett iskolaépületbe. A padlózattal ellátott osztályterem nem udvarra, hanem a folyosóra nyíltak. A fiatal tanító hangszertudását ott is sok gyakorlással gyarapította. Fel-eleveníti az egri tanítóképzős hegedűtanulmányait, ahol nem kisebb ember, mint Zsasskovszky Ferenc „világi, főegyházi aranyérmes karnagy” tanította. A Zsasskovszky testvérek, Ferenc és Endre a kor egyházzenejének, a kántortanító-képzésnek meghatározó személyiségei voltak. Felmenőik három nemzedéken át kántortanítóként működtek. Nem csoda, hogy a magyar egyházzenebe a Zsasskovszky énektárral (Eger, 1855) örök időkre beírták a nevüket. Több kedvelt karácsonyi ének fűződik a nevükhöz: Az ige megtestesült Názáretben..., Dicsőség, mennyben az Istennek..., Pásztorok, pásztorok örvendezve... Mindezen egyházi énekeket Gárdonyi gyakran orgonálta szolgálati helyei templomában.

A vékonydongájú tanító szegénysége ellenére nem volt elveszett ember, mert nyomorúságát a sok zenélés mellett egészséges humorérzékkel, alkotói munkával, írással, festéssel oldotta fel. Alig telt el egy rövidke félév, az igazgató-főtanító mégis igen-igen megkedvelte a kopott ruhás, jól orgonáló, és remekül hegedülő, kiváló zenei érzékkel bíró fiatalembert. Tima, maga is kitűnő „orgonász” volt, aki énekeket, prelúdiumokat is szerzett, iparos-daloskört vezetett, sőt a hegedűhöz is értett. Ő ösztönözte Gárdonyit hegedűjátéka fejlesztésére, zeneszerzésre is. A tanító itt komponált egy gyermek halálára, vegyeskarra írt gyászéneket (ezt nem leljük sehol sem), s itt született meg a Fel, nagy örömré... című, máig népszerű karácsonyi ének. Devecser plébánosa ekkor Supka Márton, aki az iskolaszék elnöke is volt. Káplánja a zeneszerető, kitűnően fuvolázó Orbán Mihály.

A Somlóvidék című lap 1936. december 27-i számában dr. Diósy Géza kegyesrendi gimnáziumi tanár ezt írta: „Tima Lajos, ő mint kántor, jeles zongorista, a káplán pedig a flóta művésze lévén, lassanként összeemelegedtek a már akkor is kitűnően hegedülő Gárdonyival. [...] [E]gyházzenei énekek szerzésére buzdították. Először egy temetési éneket szerzett gyermekkarra, majd 1882 karácsonykor az éjféli misén kedves hangú szerzeménnyel köszöntötte az isteni Kisdedet: Fel nagy örömré, ma született, Aki után a föld epedett.” Ez a cikkészlet az egyik bizonyítékunk arra, hogy Gárdonyi (akkor még Ziegler Géza) devecseri működése alatt született a karácsonyi ének.

Fel nagy örömré ma született

Szöveg, dallam: Gárdonyi Géza

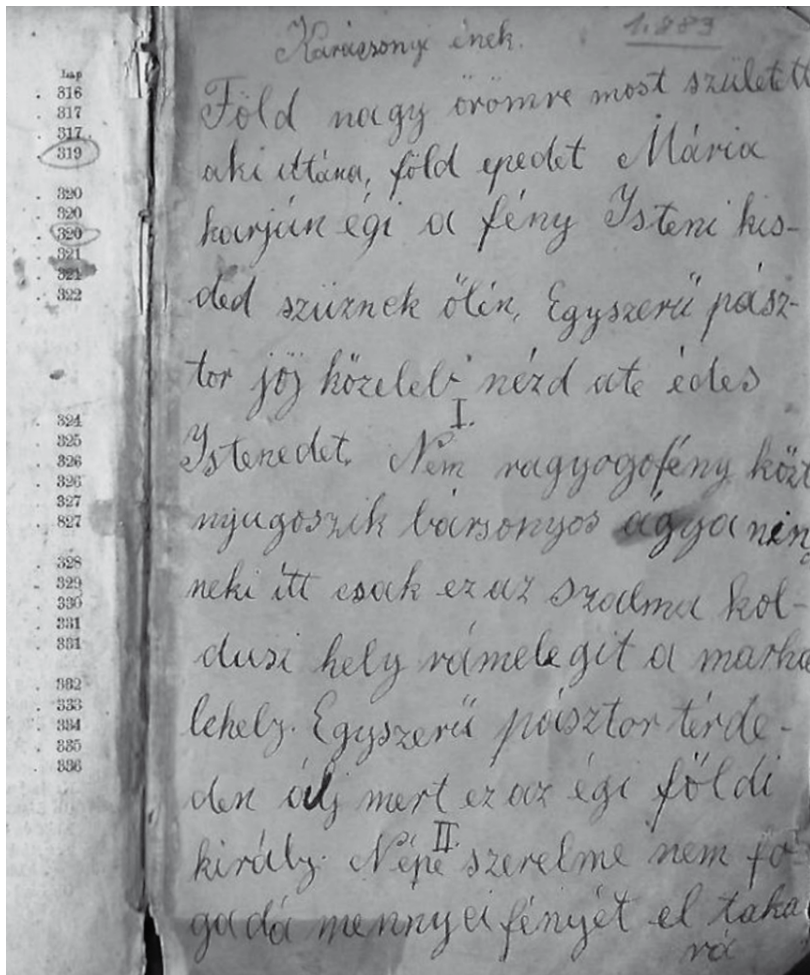
INTONÁCIÓ

1. Fel nagy örömré, ma született. Aki után a föld epedett. Márri-a karján é-gy a lény.

2. Nem ra-gyo-gó fény közt nyu-go-szik. Bár so-nyos á-gya nincs ne-ki itt. Csak ez a stal-ma, kol-du-si hely.

3. Is-te-ni kis-ded szől-nek ő-lén. Egy-sze-rű pász-tor jőjj kö-ze-lebb. Nézd a te é-dés Is-te-ne-det.

Rá-me-le-get a mar-ha le-hel. Egy-sze-rű pász-tor, tér-de-den állj. Mert ez az é-gi, s földi ki-rály!



A túskevári Szabó Máttyás imakönyvében lejegyzett Gárdonyi-szerzemény szövege

Van egy másik helytörténeti tény is, igen figyelemre méltó adalék a karácsonyi ének helyi keletkezéséről. A Devecstől kb. 10 km-re fekvő túskevári, néhai Szabó Máttyás (született az 1800-as évek derekán) vallását gyakorló, katolikus atyafi Ájtatossági Kalauz című imakönyvének (Házy Alajos túskevári plébános munkája, kiadva: Pest, 1871) belső lapjain kézírással, tintaceruzás bejegyzéssel, 1883-as évszámmal, ott áll az ének római számmal megjelölt öt versszaka, az alábbi kezdősorral: „Föld, nagy örömré most született...”, s még folytatódik, kissé más szöveggel, mint ahogy napjainkban énekeljük. Meg-

jegyzendő, hogy Szabó Mátyás volt a kocsisa a papnak, aki vitte a plébánost helyről helyre, misézni vasárnaponként és temetni a filiákban is.

Az ének első sora a „Föld” minden lakóját szólítja imára, jelezvén, hogy „most” született a kised, a Megváltó. A fülbemászó dallamú, indulóra emlékeztető, pergő ritmusú karácsonyi ének szájhagyomány útján és a jó kántorok révén hamar elterjedt a környéken, majd az egész országban.

Az imakönyvet mint bizonyítékot a Vöröstón is (kántor)tanítóskodó Molnár László (1928. Nagyvázsöny – 2010. Veszprém), Szabó Mátyás egyik unokája őrizte meg. Elhunytá óta özvegy felesége, a Veszprémben élő Kasza Etelka nyugalmazott középiskolai tanár birtokában van a dokumentum, a jelzett Ájttatossági Kalauz.

1882 karácsonyán (éppen 140 éve lesz idén) az éjféli misén a devecseri római katolikus templomban hangzott el először gyermekkórusal énekelve Gárdonyi Géza néptanító szerzeménye. Eredetileg az első sorban a „Föld, nagy örömré...” felszólítás szerepelt. Mintegy felszólítja a Föld, a bolygó lakóit az örömré, a Megváltó megszületése miatt. Az éneklés során nem kedvelik a mássalhangzó-torlódásokat, így a d mássalhangzó az idők során lemaradt, ám a vers ettől ugyanolyan értelmes, sőt talán még inkább mozgósító jellegű lett: Föld, nagy örömré → Föl, nagy örömré! A „most született” helyett „ma született” szerepelt. A dőlt betűvel szedett szöveg szótagszáma a tintaceruzás írás szerint nem felel meg a dallamnak. Valószínűleg az emlékezetből történő lejegyzés miatt néhol nem gördülékeny, illetve hibásan lejegyzetté vált a szöveg.

Föld, nagy örömré... , ahogy az imakönyvben szerepel 1883-as dátummal (zárójelben az eredeti és ma leggyakrabban énekelt változat):

Föld, nagy örömré, most született, (Fel nagy örömré, ma született)

Aki után a Föld epedett,
Mária karján égi a fény,
Isteni kisedd szűznek öléen,
Egyszerű pásztor jöjj közelebb,
Nézd a te édes Istenedet!

Nem ragyogó fény közt nyugoszik,
Bársonyos ágya nincs neki itt,
Csak ez a szalma, koldusi hely,
Rámelegít a marha lehely, (Rá meleget a marha lehel)
Egyszerű pásztor térdeden állj,
Mert ez az ég és földi király!
(Glória zeng Betlehem mezején,

Éjet elúzi mennyei fény;
 Angyali rendek hirdetik őt,
 Az egyedül szent Üdvözítőt.
 Egyszerű pásztor, arcra borulj,
 Lélekben éledj és megújulj!)
 Népe, szerelme nem fogadá,
 Mennyei fényét eltakará,
Mária, József, tiszta szíve volt,
Egyedül legfőbb öröme
 Egyszerű pásztor, porba borulj,
 Rád az áldásnak harmata hull!

Emberi testbe szállt le ugyan,
Mégis öröktől fogva vagyon,
 Ő szövi életünk fonalát,
 Ő töri szét a bűn rabigát,
 Egyszerű pásztor, bölcs te valál,
 Mert hitet, üdvöt, nála talál(sz).

Őt Jeruzsálem számkiveti,
 De születését ég jelöli,
 Angyali ének zengi körül,
 Őt, kinek ég és földi örül,
 Egyszerű pásztor mélyen imádd,
 Mennyei üdvöt, ez neked ad!

Keller Péter – Gárdonyi Géza dédunokája – jóváhagyásával az alábbiak szerint módosítottuk, igazítottuk ki az érintett (dőlt betűs) szövegrészeket megfelelő szótagszámra, hogy énekelhető legyen.

Íme, a módosított, javított szövegváltozat:

Föl(d), nagy öröme, most született,
 Aki után a Föld epedett,
 Mária karján égi a fény,
 Isteni kisdéd szűznek ölén,
 Egyszerű pásztor jöjj közelebb,
 Nézd a te édes Istenedet!

Nem ragyogó fény közt nyugoszik,
 Bársonyos ágya nincs neki itt,
 Csak ez a szalma, koldusi hely,
Rámelegít a marha lehel(y).
 Egyszerű pásztor térdeden állj,
 Mert ez az ég és földi király!

Népe, szerelme nem fogadá,
 Mennyei fényét eltakará,
Mária, József, csöpp gyermeke,
Egyedül nékik nagy öröme,
 Egyszerű pásztor, porba borulj,
 Rád az áldásnak harmata hull!

Emberi testbe szállt le közénk,
Mégis öröktül ad üde fényt,
 Ő szövi életünk fonalát,
 Ő töri szét a bűn rabigát,
 Egyszerű pásztor, bölcs te valál,
 Mert hitet, üdvöt, nála talál(sz).

Őt Jeruzsálem számkiveti,
 De születését ég jelöli,
 Angyali ének zengi körül,
 Őt, kinek ég és földi örül,
 Egyszerű pásztor mélyen imádd,
 Mennyei üdvöt, ez neked ad!

E sorok írója római katolikus lévén gyermekkorától hallotta, szívesen énekelte a hívekkel együtt karácsonykor a halimbai templom orgonájának hangjaira a Gárdonyi által szerzett éneket. A szerző neve ismert, köztudott volt a falusi, még a legegyszerűbb templomjáró emberek körében is. Országos ismertségét – vélhetően – maga Gárdonyi Géza újságírói, szakírói tevékenysége segítette elő azzal, hogy 1884-ben a saját szerkesztésében a Tanítóbarát című folyóirat mellékletében egy másik, kevésbé ismert karácsonyi énekével (Mely ragyogó fény...), szintén fiatalkori alkotásával közzétette. Így megismerhette az ország összes kántortanítója a fülbemászó dallamot, ami az ének szövegét is nagyban népszerűsítette. A karácsonyi éneket igen hamar megkedvelték, nemcsak a hívek, hanem mindenki, aki hallotta. Kis merészséggel nevezhetnénk a katolikus magyarság Stille Nachtjának, mert igen

szívesen énekelték a hívek még a templom falain kívül is a karácsonyfa árnyékában. A Gárdonyi-szerzemény szerepelt az 1937-ben kiadott Veszprém–Egyházmegye Ima- és Énekeskönyvben (Orgonakönyv) 80-as sorszám alatt, négy versszakkal. (Az énekeket orgonakísérettel ellátta: Gaal Sándor ny. igazgató-tanító, királydíjas karnagy – olvasható az orgonakönyv első lapján.) Az első két versszak megegyezik a fent jegyzett eredetivel, de a 3. és 4. már teljesen különbözik:

3. Ó ne remegjen Tőle szíved,
Hisz eme gyermek téged szeret,
Nem jött a földre büntetni azt,
Áldani kíván, s adni vigaszt.
Egyszerű pásztor nézd szemeit!
Bájos mosollyal, ím rád tekint.

4. Isteni Kisded! Íme, jövök,
S látva kegyelmed és örülök,
Térdreomolva lelkem imád,
S zengek tenéked hála-danát.
Áldd meg ó Kisded életemet!
S hálaadásul vedd szívemet!

Egyértelműen látható ez esetben is, hogy teljes stílusváltás történt az első két versszak után. Nem folytatódik a képi leírás, a szemléletesség, a hideg istálló, az egyszerű környezet fotószerű bemutatása, hanem a szöveg áttér olyan „egyházi magaslatokba”, melynek célja a hódolat a Kisdednek. Az Istengyermeget jó érzékkel nem a büntető-haragvó istenképbe helyezi, hanem a szerető Istent vetíti a hívek elé: „ne remegjen Tőle szíved, szeret, nem büntetni jött...” Azt viszont fenntartja a névtelen szövegszerző, hogy „bűnösök vagyunk mind, kegyelemre szorulunk”, a hívő kegyelmet vár, remél a hit által, térdre omolva imádja a Kisdedet, akihez áldásért esd, hálaéneket, háladanát zeng. Jelképesen a szívét is odaadja.

A szentmiséken általában csak a karácsonyi ének első két versszaka hangzott el, de az öreg imakönyv ceruzás bejegyzése öt versszakot őriz. Érdemes bepillantani még a napjaink kántorai által használt, többféle orgonakönyvbe, énekeskönyvbe, hogy hogyan közlik a kedvelt Gárdonyi-szerzemény szövegét.

Dobszay László *A magyar népének* (2006) című énekeskönyvének 59. oldalán négy versszakot jegyeztek fel a Gárdonyi-szerzeményből. Az első két

versszak teljesen azonos a fenti Gárdonyi-szöveggel. Természetesen, itt már nem a „Föld, nagy öröme, most született...” szerepel, hanem csak a „Fel, nagy öröme, ma született...”, úgy, mint ahogy a túskevári ceruzás feljegyzésen túl, minden más énekeskönyvben írták. A második versszak negyedik sora: rámelegít a marha lehel(y) úgy módosult, mint ahogy évtizedek óta napjainkban énekeljük: rá meleget a marha lehel.

A 3., és 4. versszak, így hangzik Dobszay népénekében:

3. Jöjjetek ide, imádjátok,
Aki mindenkit megváltott,
Boruljatok le előtte,
Szívetek adjátok érette,
Egyszerű pásztor is leborult,
Előtte a földig lehajolt.

4. Glória Betlehem mezején,
Éjet elúzi mennyei fény,
Angyali rendek hirdetik őt,
Az egyedüli szent üdvözítőt,
Egyszerű pásztor arcra borulj,
Lélekben éledj és megújulj!

Míg az eredetinek tartott, túskevári, régi imakönyvben felfedezett szöveg 3., 4., 5. versszaka jórészt a tényeket közli (népe nem fogadá, Mária, József gyermeke, születése az ő örömük, emberi testbe szállt le közénk, őt Jeruzsálem számkiveti), addig Dobszaynál A magyar népének 3–4. versszaka inkább a hitbéli ájtatosságra szólítja, buzdítja a katolikus híveket: „Boruljatok le előtte, Szívetek adjátok érette.” Gárdonyi szövegszerkesztését viszont részben megtartotta, hisz a refrénekekben az imádásra való felszólítás ezen versszakokban is az „egyszerű pásztor”-hoz szól. A harmadik versszak minden igéje (imád, leborul, adja, lehajol) a mélységes, szívét adó hódolatot bizonyítja. A negyedik versszakban misztikusan magasba emeli a Kisded megszületését a versíró a következő szókapcsolatokkal: mennyei fény, angyali rendek, szent üdvözítő. A pergő dallamhoz igazodik az optimista, de kissé erőltetett végkicsengés: „Lélekben éledj és megújulj!”

Az Egyházzenei Füzetek I/15 I. sorozatában Dobszay László A magyar népének című kötetében ezt olvashatjuk: „A régi dallamok felújítása nem járt mindig együtt szövegeik elfogadásával. A reformátusok több érzékkel és tisztelettel nézve régi szöveghagyományukat, annak archaizmusát is tudomá-

sul vették. A katolikusoknál és evangélikusoknál a régi dallamok szövegeit gyakran átírják, vagy új (nemegyszer stílusosan szinte bántóan új) szöveggel cserélik föl.” Szinte egyértelmű, hogy Gárdonyi szerzeménye is emiatt módosult. Továbbá: „A szerkesztőket nyilvánvalóan zavarba ejti a választási lehetőségek gazdagsága, s úgy gondolják, annál értékesebb lesz a gyűjteményük, minél többféle anyagot foglalnak bele. Kétségtelen, hogy nagyon nehéz megtalálni az igazi kultúra lényegét adó egység, és a század tarka világát tükröző tarkaság között az egyensúlyt.” Az új népénekek-dallamok szerény csoportjáról a következőt írják: „a hozzájuk való viszony elvi megokolásra támaszkodik: a katolikus és református énektárak általában kizárták az élő szerzők műveit, mondván, hogy először azokat fogadja el a közösség, s egy bizonyos idő elteltével kapjanak helyet a hivatalos könyvekben.” De hogyan legyen, lehet az népszerű, amit nem terjesztünk, nem hallhatja, énekelheti a templomok hívő népe? Miként lehetne napjainkban is bármi, irodalmi mű, regény, vers vagy dallam úgy népszerű, ha nem hallható a média csatornáin, ha nem ér el széles népréteget? S lehet az „értéket” elhallgatni, s lehet az „értéktelen semmit” a magasba emelni a gyakori lejátszással, olcsó népszerűsítéssel. Persze más volt akkor a helyzet a mai technika hiányában, de mégis lehet némi párhuzamot vonni napjainkkal.

Gárdonyi karácsonyi éneke, a Fel, nagy öröme... 1932-ben nem is került a Harmat Artúr – Sík Sándor által szerkesztett Szent vagy Uram katolikus Énektárba (továbbiakban: SzVU). Erről Dobszay a következőket írja: „Gárdonyi Géza karácsonyi dala népszerűségét elsősorban bizonyára a szerző – regényeivel szerzett – ismertségének köszönheti. Meglehetősen magyartalan zenei tartalma miatt annak idején a SzVU-mozgalom tudatosan mellőzte”.

Óhatatlanul felvetődik néhány gondolat az utókor laikusán gondolkodó emberében. A fenti zenei szempontú indoklácson túl nem játszott-e szerepet némi féltékenység az ének, valamint Gárdonyi népszerűségére? Hogy Gárdonyi nemcsak sikeres író, hanem képes fülbemászó, a nép széles rétegében kedvelt szent éneket írni, zenét szerezni? A Fel, nagy öröme... nem került be 1966-ban a Szent István Társulat által kiadott – igen közkedvelt, nagy példányszámban megjelenő „Hozsanna!” – Teljes kottás népénekeskönyvbe sem. Nem csoda, hiszen az énekeskönyv alcímében ez áll: „A Harmat – Sík »Szent vagy Uram« énektár összes énekével, kibővítve más régi és újabb magyar és gregorián dallamokkal.” Gárdonyi szerzeménye ezek ellenére fennmaradt, és azóta is sokféle szövegvariánsban él.

Barsi Ernő (Sály, 1920 – Győr, 2013) a győri tanítóképző főiskolai tanára, zenepedagógusa, hegedűművész, országosan elismert néprajzkutató figyelemre méltó, forrásanyagként is szolgáló tanulmányt írt Gárdonyi Géza, a muzsikáló

néptanító címmel (Barsi 1965). A tanulmányban Gárdonyi zenei képzettségét, tudatosságát elemzi. A Gárdonyi által a kottákba beírtak bizonyítják, hogy igényes hangszeres gyakorlatokat végzett. A Huber-iskolán kívül a Hermann-, Beriot-, Rieding-violinschulékat is végigjártassa, és kék ceruzás bejegyzéseket, aláhúzásokat tesz, írja Barsi Ernő bácsi saját kutatásai alapján.

Összefoglalás

A túskevári Szabó Mátyás imakönyvében feljegyzett szöveg, az imakönyv jobb felső sarkába beírt 1883-as évszám is mutatja a helyi, devecséri keletkezését, valamint a szöveg műves egyöntetősége, emelkedett szóhasználata, a megfogalmazásához szükséges bibliai ismeretek is képzett emberre utalnak. Ugyancsak bizonyítja a szövegszerkesztés tudatosságát az öt versszakon át visszatérő – tartalmilag, nyelvileg művészien fokozott – refrén. A Megváltó szerepének lényegi megjelenítései a tudatos, vallásos kántortanítóra, Ziegler (Gárdonyi) Gézára utalnak, mintsem a nép által költött (egyszerűbb szóhasználatú, kevésbé megkomponált) szövegre. A karácsonyi népszerűség mind a mai napig tart a római katolikus karácsonyi egyházzében, az egész országban, Devecser pedig féltve őrzi ezt a csodálatos szellemi-zenei örökséget egykori tanítójától, Gárdonyitól. Ennek alapján Devecserben szellemi örökségünknek tartjuk a Fel, nagy öröme... karácsonyi éneket, melyet a Települési Értéktár Bizottság felvett a helyi értéktárba. Javasoljuk továbbá, hogy kerüljön be majdan a megyein túl az országos értéktárba, a hungarikumok sorába is.

Szakirodalom

- Barsi Ernő 1965. Gárdonyi Géza a muzsikáló néptanító. *Embernevelés II.*
- Dobszay László 2006. *A magyar népének.* MTA – TKI – Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyesület Egyházzenei Kutatócsoportja, Magyar Egyházzenei Társaság.
- Föld, nagy öröme... – Egyházzenei-filológiai séta egy jól ismert karácsonyi ének körül. *Magyar Kurír* (katolikus hírportál) 2021. december 28. <https://www.magyarokurir.hu/hirek/fold-nagy-oromre-egyhazzenei-filologiai-seta-egy-jol-ismert-karacsonyi-enek-korul>
- M. Mester Katalin – Balázs Géza (2021) Fel, nagy öröme. Gárdonyi karácsonyi éneke. *E-NYÉK* <https://mnyknt.hu/2021/12/21/fel-nagy-oromre-gardonyi-karacsonyi-eneke/>
- M. Mester Katalin 2021. „Föld, nagy öröme, most született...” Gárdonyi Géza és a(z) egyházi) zene. In: *Veszprém megyei Honismereti Tanulmányok XXII.* Veszprém Megyei Honismereti Egyesület. Veszprém. 81–91.

Orgonakönyv a Veszprém – Egyházmegye Ima- és Énekeskönyvéhez (tartalmazza az SzVU Ima és énekeskönyvben nem található énekek orgonakiséretét). Az énekeket orgonakisérettel ellátta: Gaal Sándor ny. igazgató-tanító, királydíjas karnagy. A Veszprémi Egyházmegye Hatósága 282/1937. sz. engedélyével kiadja az Egyházmegyei Könyvnyomda, Könyv- és Papírkereskedés. Veszprém.

Volly István 1982. *Karácsonyi és Mária-énekek*. Szt. István Társulat, az Apostoli Szentszék Könyvkiadója. Budapest.

Köszönet Fux István volt devecséri diáknak, Ráckeresztúr iskolaigazgatójának, kántornak, aki rendelkezésemre bocsátotta a „*Fel nagy örömré...*” különböző szövegváltozatait tartalmazó orgonakönyveket.

M. Mester Katalin
ny. tanító, közigazgatási szakember
helytörténet-kutató (Devecser)
E-mail: mester.kati77@gmail.com

Abstract

M. MESTER, KATALIN

VERSIONS OF GÁRDONYI GÉZA'S CHRISTMAS SONG ENTITLED *FEL, NAGY ÖRÖMRÉ...*

The teacher Gárdonyi Géza wrote the Catholic Christmas carol *Fel, nagy örömré* during his teaching in Devecser. It has become a folk song and lives on in many versions to this day. In this article the text of a local (Túskevár) version is published and other variants are presented as well.

Keywords: Géza Gárdonyi, *Fel, nagy örömré...*, Catholic folk song, text variant

TUBA MÁRTA

**M. MESTER KATALIN: MARATONI INTERJÚ FEKETE ISTVÁN RÓL
IFJ. FEKETE ISTVÁNNAL**

Fekete István Irodalmi Társaság, Veszprém, 2021. 140 lap
ISBN: 9786158139212

Kezdhethném úgy M. Mester Katalin interjúkötetének bemutatását, hogy mindenkinek ajánlom e hasznos kis könyvet, mert rendkívül sok hiteles életrajzi adatot tudhatunk meg belőle Fekete Istvánról, a II. világháború után mellőzött, később ifjúsági íróknak minősített, de Jókait túlszárnyaló legnépszerűbb, legolvasottabb írónkról. Kezdhethném úgy is, hogy azoknak a tanítóknak és magyartanároknak ajánlom, akik a Tüskeváron kívül Fekete István több művét akarják beemelni a tananyagba. De akkor fogalmazom meg pontosan a könyv rám gyakorolt hatását, ha ismertetésemet azzal kezdem, hogy azok vegyék kézbe és olvassák, akik szeretik Mikszáthot, és akiket érdekel Magyarország 20. századi történelme. Akik szívesen beleképzelik magukat abba az elbeszélő helyzetbe, amint M. Mester Katalin kérdéseit és ifj. Fekete István válaszait egy asztal körül, illetve, pipázgatva (e-cigaretázva), borozgatva (ásványvizet kortyolva), falatozva (zöldséget csipegetve) jóízűen hallgatják, és fantáziájukban megelevenednek az elmúlt száz év hazai eseményei.

A kötetet Horváth Tibornak, a Fekete István Irodalmi Társaság elnökének előszava nyitja. Horváth Tibor kiemeli a társaságnak azt a szándékát, hogy ezzel az interjúkötettel is méltó helyre kerüljön mind a két Fekete István a magyar irodalomtörténetben. Az előszót M. Mester Katalin bevezetője követi, aki a könyv megjelenésének időzítését nemcsak az

apa születésének és halálának kerek évfordulóihoz (1900–1970), hanem a fiú 90. születésnapjához (2022. február) kapcsolja. A szerző elmondja, hogy a könyv anyagát az ifj. Fekete Istvánnal folytatott hosszú telefonbeszélgetések, a tőle kapott levelek és önvallomásszerű kézirat alapján állította össze (10). A Maratoni interjú a 13–100. lapig tart, amelyet ifj. Fekete István két önéletrajzi ihletésű novellája követ (101–4, 105–11). A novellák után M. Mester Katalin Fekete István újrafelfedezéséről ír abban a cikkében, amely a Magyaróra folyóirat 2020/3–4. számában is olvasható (112–9). A könyvet Fotóarchívum (121–32), a Fekete István Irodalmi Társaság bemutatkozása (133–7) és a Fekete családnak „A bereki ember” című film elkészítéséért mondott köszönete zárja (138–40).

Az interjúkötet alanya természetes büszkeséggel sorolja édesapja írói sikereit. Kevesen tudják, hogy Fekete István pályafutása az 1930-as években kezdődött. 1936-ban a Gárdonyi Géza Irodalmi Társaság pályázatára írta A koppányi aga testamentuma című regényét, 1939-ben a Királyi Magyar Egyetemi Nyomda pályázatára a Zsellérek című regényét, s mindkettővel első díjat nyert. A fiatal művész regényírói, forgatókönyvírói és színdarabírói tehetségét a Kisfaludy Társaság is elismerte, amikor mindössze hétéves írói tevékenység után 1940-ben tagjai közé választotta (91).

A pályát a kommunista hatalomátvétel törte derékba. Ifj. Fekete István őszintén, ugyanakkor tényekkel alátámasztva beszéli el, hogyan torolta meg édesapja jobboldaliságát az államvédelmi hatóság, írásait miért mellőzte, sőt tiltotta a baloldali irodalompolitika. Látszólag azt rótták fel neki, hogy közerthető: „narrációjában az írói beszédmód publicisztikai, ismeretterjesztői és pedagógusi beszédmóddal keveredik” – magyarázta Bodor Béla irodalomtörténész (85), de a nem elég jó író megállapítás valójában azt jelentette, hogy a baloldalnak nem eléggé, sőt semennyire sem elkötelezett. Fekete István 1940-ben, Felix Salten *Bambi* gyermekei című regényének megjelenésekor összegezte ars poeticáját. Nem olyan állatmeseíró vagy ifjúsági író akar lenni, mint Salten, aki „a maga lágy fantáziájában olyannak »képzeli« az erdőt, mint azok a »művészi« olajnyomatványok voltak, amelyekben az őzikék a lesen elaludt vadász könyvét olvasták, miközben a nyulacskák bécsi valcert táncoltak előttük a dühöszöld réten. [...] Nem, az erdő nem ilyen és a lakói sem ilyenek. Életük leírása mesének fénytelen, történetnek szegényes: ismeretrontó abszurdum” (34).

Ifj. Fekete arról a fájdalomról is nyíltan szól, hogy édesapja nem kapott posztumusz Kossuth-díjat sem, ezt az állami elismerési formát ugyanis 2008-ban megszüntették.

Az interjúkötetből az apa munkássága mellett megismerhetjük a fiú írói tevékenységét, publikálási terveit is. 1979-ben írta meg első regényét, az *Ítéletidőt*, amelyben A koppányi aga testamentumának történetét folytatta (17). „Magyarországon 1999 óta 25 könyvem jelent meg, 41 kiadásban, amelyekből a Móra 16-ot adott ki. Ezenkívül Ameri-

kában, Kanadában és Romániában jelent meg könyvem. Két regénypályázaton indultam, az USA-ban és a másikon Kanadában, és mindkettőt megnyertem. Édesapám is két pályázaton indult, mindkettőt megnyerte. [...] [A] pesti ágensemnél [...] négy regényem van (96–7). [...] Az Amerikai/Kanadai Magyarországon 36 éve van állandó heti rovatom. Főként humoros [...] krockat írok [...] Az említett 36 év alatt leggyártott 1800 (ezernyolcszáz!) írásom között, biztosan találnék száz krockit, amelyekből összeállíthatnék egy 320–350 oldalas kötetet. Talán nem vallanék szégyent (98–9).”

A Maratoni interjú szövegében maradtak ismétlések, tipográfiai hibák, de a szerző elárulta, hogy készül a második, javított kiadás. Talán azért merültem el élvezettel a könyv olvasásában, mert ahhoz a generációhoz tartozom, amely a családi elbeszélések hatására még átérzi az 1930–40-es évek hangulatát – az volt ugyanis a nagyszülei fiatalsága, amelynek a II. világháborús élménye úgy szűrődött át az életébe, hogy tudta, mi az a nincs, amely még érzelmileg is kötődött az 1950–60-as évek eseményeihez, hiszen az volt a szülei gyermek- és ifjúkora.

A Fekete család története, a két Fekete írói munkássága és annak bemutatása, közreadása tiszteletet és méltó elismerést érdemel.

Tuba Márta

középkolai tanár, PhD
Gárdonyi Géza Általános és
Középkolai, Érd

E-mail: dr.tuba.marta@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-8264-2108>

NAGY NATÁLIA

SEBESTYÉN ZSOLT: KÁRPÁTALJA HELYSÉGNEVEI

Nyíregyháza, Pro Print Kft. nyomdája, 2020. 528 lap
ISBN: 978-973-0-31294-2

Sebestyén Zsolt a szótárában Kárpátalja helységneveire vonatkozó történeti-etimológiai ismereteket foglal össze, valamint a meglevőeket jelentős mennyiségű újabb kutatási eredményekkel egészíti ki. (Az ukrainai helynévadásról lásd még: Csernicskó–Márku 2021: 422–427.) A kutatott régió nyelvi szempontból színes képet mutat, így az e térségen kutatást végezni kívánó tudósnak nem csupán a magyar nyelvudományban kell jártasnak lennie, de jelentős ismereteket kell birtokolnia a szláv nyelvudományban elért eredmények tekintetében is. Sebestyén Zsolt felkészültsége biztosította e kutatás eredményességét.

Mondhatjuk, hogy hiánypótló mű, hiszen Kárpátalja helységneveiről eddig olyan kiadvány, mely a teljes névanyagot etimológiai szempontból dolgozta volna fel, nem jelent meg. Korábban napvilágot látott Halász Kiril (1961) műve, a *Топонимика Закарпатской области (названия населенных пунктов)* (Kárpátalja helynevei. Településnevek), amelyben 509 település nevének magyarázatát adja a szerző, és arra a következtetésre jut, hogy a helynevek rendszere az eredetét tekintve szláv. Sajnos az említett munkában több esetben téves etimologizálást találunk. Janko és Lucsik a munkáikban csupán a nagyobb helységek hivatalos nevét magyarázzák oly módon, hogy nem orientálnak a történelmi névváltozatokra. Jelentek meg magyar szerzők tollából is

helységneveket vizsgáló monográfiák. Az első kárpátaljai helynévgyűjtőnek Lehoczky Tivadart (1830–1915) tekintjük. Legjelentősebb műve a háromkötetes *Beregvármegye monographiája* (Lehoczky 1881–1882), mely a leleszi konvent irataiban előforduló történelmi neveket tartalmazza. Nemcsak feljegyezte a neveket, hanem igyekezett kideríteni azok etimológiáját is. Ruszin eredetű településnevekkel foglalkozik cikkében („Beregvármegyei helynevek származtatása”), mely 1873-ban a Század nevű folyóiratban jelent meg. Beregmegyei helynevek (Lehoczky 1899) című tanulmányában felhívja a figyelmet arra, hogy a magyar és a ruszin névadás között nagy a hasonlóság. Kiss Lajos a *Földrajzi nevek etimológiai szótára* című művében több kárpátaljai helységnév eredetével foglalkozik, sőt jó néhány cikket is szentel a szerző ennek a témának. (Kiss 1991c, 1992a, 1992b). Sebestyén Zsolt jelenleg napvilágot látott szótárát jelentős mennyiségű, e témában megjelent könyv előzte meg. Gondolok itt a 2010-ben az egykori Bereg, 2012-ben Máramaros, 2014-ben pedig Úr Lajossal közösen a történelmi Ung megye névanyagát feldolgozó etimológiai szótárra (Sebestyén 2010, 2012; Sebestyén–Úr 2014). Ezen kiadványok pozitívuma, hogy nem csupán az aktuális névanyagot tartalmazták, de az idők folyamán a feledés homályába vesztett településneveket is közlik.

A könyv első lapjain, a *Kárpátalja* című fejezetben ismereteket közöl a szerző Ukrajna nyugati megyéjéről, adatokkal szolgál kialakulásával, terjedelmével, történelmével kapcsolatban. A régió területe 12,8 ezer négyzetkilométer, 1,251 millió fő (2021-es népszámlálás alapján). Közigazgatási felosztás szempontjából 13 járás található a megyében. Kárpátalja politikai és közigazgatási értelemben a 20. században jött létre. A vidéknek egységes elnevezése korábban nem létezett, a terület az Árpád-kor óta fennálló megyerendszerbe illeszkedett. A 19–20. század fordulóján „Kárpát-Oroszország, Kárpát-Ukránország, Ruténföld” néven emlegetik, majd 1918-ban Ruszka Krajna lett, de a történelem folyamán Podkarpatská Rus ’Kárpátaljai Rusz’, illetve Rusínsko ’Ruszinföld’ néven is szerepelt. 1945. június 29-én a területet a Szovjetunióhoz csatolták, és 1946. január 22-én az Ukrán SZSZK egyik megyéjévé vált. 1991-től a független Ukrajna része.

A könyv bevezetőjéből megtudhatunk magára a névre vonatkozó információkat: A név jelentése fokozatosan szűkült, s a századfordulón egyes forrásokban már konkrétan a négy fő „kárpátaljai” megye (Bereg, Máramaros, Ung, Ugocsa), illetve azok ruszinok által lakott vidékeinek megjelölésére használják (vö. Budapesti Hírlap, 1897. február 17.). A név jelentésének szűkülésében és mai jelentésének kialakulásában minden valószínűség szerint szerepet játszott a ruszinok gazdasági és kulturális felemelését célzó, ún. hegyvidéki akció. Legszűkebb értelemben a beregi hegyvidéket és a beregi ruszinok élőhelyét jelölte. A Pesti Hírlap egyik szerzője 1899. október 20-án

Kárpátalját úgy említi, mint „ahol őseink egykor bejöttek”. A Kárpátalja név a magyar tájnévadás szabályait követve jött létre a Kárpátok hegynévnek és a birtokos személyjellel ellátott al ’alsó rész’, alja ’hegy v. hegyoldal alsó része, völgy feneké, nyílása’ (Hefty 159) főnévnek az összetételével, vö. Hegyalja, Mátraalja, Karancsalja stb. Kiss Lajos a FNESz. Kárpátaljára vonatkozó szócikkében a magyar 6 nevet a cseh Podkarpatsko fordításának tekinti. A mai Kárpátalja jelölésére a magyar névhasználatban az 1930-as évektől használatos a név. A hivatalos ukrán Закарпатська область, illetve a párhuzamosan használt Закарпаття ’Kárpátontúli terület, Kárpátontúl’ a régi orosz-ukrán szemléletet tükrözi, amely a hegyek túlsó, keleti oldaláról tekint erre a területre (FNESz., Kárpátalja, Kiss 1988)” (5–6).

A *Szótárról* fejezet tájékoztat az eddigiekben megjelent anyaországi és szláv szakirodalomról, részletes információkat közöl a Kárpátalja helységneveit jelentősen befolyásoló névváltoztatásokról, történeti eseményekről, melyek hatottak az egyes települések megnevezésének alakulására. „Kárpátalja Csehszlovákiához csatolása nyomán az 1920-as évek második felében a településnevek tömeges felülvizsgálatára került sor. A nemzetiségi vidékeken rendszerint a párhuzamos népi vagy történelmi ruszin név vált hivatalossá, míg a magyarlakta területeken a nevek szlávósítása zajlott (pl. Csonkapapi>Popovo, Déda>Dědovo, Nagymuzsaly>Mužijovo stb.). Az 1938–39-es visszacsatolást követően a magyar hatóságok kompromisszumos megoldásként a magyar falvak névrendezéskor alkotott nevét élesítették fel, a ruszinok lakta területeken azonban – felülvizsgálva a helységnevérendezés eredmé-

nyeit – néhány kivételtől eltekintve a történelmi neveket állították helyre (vö. BK.). 1946-ban, Kárpátalja hivatalos megalakulása és a Szovjetunióhoz való csatolása után újabb beavatkozás történt a helységnevek életébe, ami a megye déli, magyarlakta vidékét érintette. Az évszázados magyar neveket szlávósított alakokkal vagy teljesen motiválatlan orosz-ukrán nevekkal váltották fel (pl. Bátyú>Vuzlovoje, Hetyen>Lipovoje, Asztély>Luzsanka stb.). 1991-ben Ukrajna függetlenné válásával lehetőség nyílt egyes helységnevek felülvizsgálatára. A zömmel vagy részben magyarlakta helységek kérvényezhették a történelmi nevek visszaállítását. Ennek eredményeként 1991–2000 között 43 település kapta vissza a régi magyar nevét” (6). Mindezek után a szótár felépítéséről, a kutatás és rendszerezés menetéről szerzhetünk információt. A szótárban történő könnyebb tájékozódást segíti a jelek és rövidítések jegyzéke.

A könyv terjedelmének nagyobb részét a *Szótár* alkotja. A megye területén megtalálható 605 helység történelmi névadatait és etimológiáját tartalmazza. A könyvismertetésből természetesen nem maradhat ki a szótárrész belső szerkesztésének a bemutatása sem. A szerző minden településnevet önálló szócikkben mutat be. A hivatalos magyar alak mellett ott áll a jelenlegi ukrán hivatalos név, ami megkönnyíti az azonosítást, a térképeken történő tájékozódást. A címszót követik azok a pontos információk, melyek segítenek a település lokalizálásában. A szerző a településhez legközelebb fekvő várost jelöli meg, s azt, hogy ehhez képest hol terül el a névvel jelzett terület. Sok esetben ez a város a közigazgatásilag megjelöl járási központot is jelenti.

A szócikkek felépítésében Sebestyén a korábbi Heller-féle megyei köteteket vette alapul, viszont a települések történelmi névanyagát saját, önálló gyűjtése alapján közli. Az első bekezdésében a legkorábbi fellelhető névalaktól végigvezeti a szerző a település nevének változását a ma ismeretes megnevezésig. Mindehhez számtalan magyar és ukrán nyelvű okiratot, szakirodalmat használ fel. Ezáltal teljes képet kaphatunk az adott település nevének évszázadok során történő változásáról. A szócikk második bekezdése az etimológiai elemzést tartalmazza. A szerző a nevek magyarázatánál több szempontot is figyelembe vesz. Nagy hangsúlyt fektet a névalakra, a nyelvi felépítésre, a történelmi, földrajzi, néprajzi, településtörténelmi adatokra, adalékokra, hiszen ezek jelentősen hozzájárulnak a névadás motivációjának kiderítéséhez. A könyvet gazdag irodalomjegyzék és névmutató zárja.

Jelen kötet nagy pozitívuma, hogy míg a szerző tollából eddig napvilágot látott, e terület helységneveit bemutató tudományos szakírásokban levő vizsgálatok kronológiai határát 1920 jelentette, jelen kötetben megadja az ezt követően faluvá alakult külterületi lakott helyek vagy újonnan telepített falvak névmagyarázatát is. Tovább bővítve az elődök eredményeit, természetesen azokat figyelembe véve kiterjeszti kutatását Kárpátalja összes helységnevére, beleértve azokat is, melyek jelenleg már nem léteznek, de a történelmi forrásokban megtalálhatók. A szerző jelentős tényanyaggal bővítette eddigi kutatásai eredményét. Egy-egy helységnévről, annak kialakulásáról, dokumentumokban, szakirodalomban történő említéséről sokkal több adatot közöl, mint a hasonló tematiká-

jú, korábbi kiadványai. A továbbiakban egy példával támasztom alá állításomat. *A Bereg megye helységneveinek etimológiai szótára* című könyvben Sebestyén Zsolt a számomra fontos Csonkapapi helységnevnél a következő ismertetőt közli, például a név előfordulásával kapcsolatban: „Csonkapapi, Попово 'település Beregszásztól ÉNy-ra' 1319: Keralpopa (Györffy 1: 546), 1404: Papy (ZsigmOkl. 2/1: 3489), 1453: Papyfalw (ZichyOkm. 9: 393), 1530: Papifalw (Conscr. Port.), 1541: Papÿ (uo.), 1543: Conka papÿ (uo.), 1544: Chonka-papÿ (uo.), 1550: Cfonkapapÿ (uo.), 1773: Cs. Papi (LexLoc. 48), 1808: Papi (Csonka-) (Lipszky: Rep. 495), 1851: Papi (Csonka) (Fényes 3: 194), 1864/65: Csonkapapi (Piesty 453), 1877: Papi (Csonka-) (Hnt.), 1913: Csonkapapi (Hnt.), 1925: Papievo, Čonkapapi, 1930: Popovo (ComBer. 133), 1944: Csonkapapi (Hnt.), 1983: Попове, Попово (ZO), 1995: Попово” (Sebestyén: 37). Az általam bemutatni kívánt szótárban sokkal több adatot, sokkal részletesebb információt találunk Csonkapapi nevének előfordulására, kialakulására vonatkozólag. „1319: Keralpopa (Gy. 1: 546), 1364: Poop (Perényi 77), 1404: Papy (ZsO. 2/1: 413), 1453: Papyfalw (ZO. 9: 393), 1519: Papy (Perényi 394), 1530: Papifalw (Dica), 1533: Papy, 1541: Papÿ, 1542: Papy, 1543: Conka papÿ, 1544: Chonka-papÿ, 1546: Papy, 1548: Papy, 1549: Papy, 1550: Chonkapapÿ, 1552: Chonkapapy, 1554: Papi, 1564: Papy, 1568: Chyonka Papy, 1570: Papy, Papi, 1572: Papy, 1576: Chonka Papy, Czonka Papy, 1582: Chionkapapy, Chonka Papy, Czonkapapi, 1588: Chionkapapi, 1596: Chonka Papi, 1599: Chonka Papy, Czonka Papi, 1600: Czjonka Papi, Cziokapapi,

1602: Chionka Papi, Chionka Papy, Czonkapapy, 1603: Chonka Papi, 1609: Chionka Papi, 1610: Chionka Papi, Chionkapapy, 1619: Chonkapapy, 1620: Chionkapapy (uo.), 1650: Csonka Papp (UC. 54: 50), 1670: Csonka Papp (UC. 9: 40a), 1670u.: Csonka Papi (UC. 44: 56), 1672: Csonka Papi (UC. 54: 55), 1674: Csonka Papi (uo.), 1674-7: Csonka papi (UC. 8: 16a), 1679: Csonkapapi (UC. 54: 55), Csonka Papi (UC. 9: 40), 1687: Csonka Papp (UC. 149: 20), 1688: Csonka Papi (UC. 82: 75), 1689: Csonka Papp (UC. 4: 12), 1690: Csonka (UC. 10: 65), 1691: Csonka Papi (UC. 54: 68), 1692: Csonka Papi (UC. 54: 71), 1713: Csonka-Papi (UC. 12: 7), 1715: Csonkapapy (MNL), 1720: Csonka Papi (MNL), 1750: Csonka Papi (MCB), 1760: Csonka papi (BT), 1773: Cs. Papi (LexLoc. 48), 1782-4: Papi (EKFT), 1788: Csonkapapi (HT. Div. X. 8: 1), 1799: Csonka Papi, Mező Papi (Vályi 3: 18), 1800: Csonkapapi (TBER), 1808: Papi (Csonka-) (Lipszky: Rep. 495), 1824-62: Csonka-Papi (MKFT), 1828: Csonka-Papi (VB), 1837: Papi (Csonka) (F. 3: 86), 1838: Csonka-Papi (Schem. 45), 1851: Papi (Csonka) (F. 3: 194), 1856: PapiCsonka (MOK), 1857-9: Csonka Papi (CU), 1863: Csonkapapi (Hnt), 1864-5: Csonkapapi (PestyB), 1870-1: Csonkapapi (MÁT), 1872-84: Csonka-Papi (HKFT), 1873: Papi (Csonka-) (Hnt), 1877: Papi (Csonka-) (Hnt), 1882: Papi (Csonka-) (Hnt), 1888: Csonka-Papi (Hnt), 1892: Csonka-Papi (Hnt), 1895: Csonka-Papi (Hnt), 1898: Csonka-Papi (Hnt), 1900: CsonkaPapi (Hnt), 1902: Csonkapapi (Hnt), 1907: Csonkapapi (Hnt), 1913: Csonkapapi (Hnt), 1918: Csonka-Papi (BT), 1923: Papjevo, Csonkapapi, Палево (PR), 1925: Čonkapapy (PR), 1927: Papievo

(Hnt), 1929: Popovo (Papi) (ChM. 1013), 1931: Čonkarapi (MPR), 1941: Csonkarapi (Hnt), 1944: Csonkarapi (Hnt), 1946: Попове (УРСР), 1968: Попове (ЗО), 1969: Попове (ІМСУ), 1983: Попове, Попово (ЗО), 1984: Попово (ТК), 1995: Попово (ВРУ), 2017: Попово (uo.)” (91).

A névkutatók számára nagy segítséget jelent, hogy a szócikkekben a szakirodalmi hivatkozás közvetlenül a magyarázat után kap helyet, ezáltal segítve a könnyebb tájékozódást a témával foglalkozónak, valamint jelentősen megkönnyíti az azonosíthatóságot, visszakereshetőséget.

Fontosnak tartom továbbá azt az elgondolást, melynek alapján a szerző címszóként közli a ruszin helységek régi magyar neveit (pl. Papfalva~Gyilok, Bárdháza~Barbovo, Szajkófalva~Oszoj stb.), ezáltal is arra törekedve, hogy megismerje azokat a szélesebb nagyközönség is, információt szerezzen létezéséről.

Sebestyén Zsolt könyve informatív, alapos elemzésekben gazdag, tökéletesen összhangban van az utóbbi években megjelent helységnévkutatással foglalkozó szakirodalommal. Biztos vagyok benne, hogy szócikkei mind a kárpátaljai, mind az anyaországi névtannal foglalkozók számára informatívak, inspirációt merítenek belőle a fiatal kutatók is vizsgálódásuk során.

Szakirodalom

Cserniczkó István – Márku Anita 2021. Ízelítők a Termini magyar–magyar szótár kárpátaljai anyagából. *Magyar Nyelvőr* 145. 2021: 417–31. <https://doi.org/10.38143/Nyr.2021.4.417>

- Галас, Кирил 1961. *Топоніміка Закарпатської області (назви населених пунктів)*. Kézirat. Ужгород.
- Kiss Lajos 1991. Huszt környéki helységnevek. In: Hajdú Mihály – Kiss Jenő (szerk.): *Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára*. Budapest. 352–61.
- Kiss Lajos 1992a. Kárpátaljai helységnevek Ungvár környékéről. *Magyar Nyelv* 35–42.
- Kiss Lajos 1992b. A telepítő kenézükről nevet kapott falvak a beregi Hát vidékén. In: Pál Deréky – Sz. Barkó-Nagy Marianne – Timothy Riese – Hajdú Péter (szerk.): *Emlékkönyv Rédei Károly 60. születésnapjára*. Wien–Budapest. 269–89.
- Kiss Lajos 1997. *Földrajzi nevek etimológiai szótára*. I–II. 4. kiadás. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Lehoczky Tivadar 1873. Bereg vármegyei helynevek származtatása. In: *Századok* 65–8.
- Lehoczky Tivadar 1881–1882. *Bereg vármegye monographiája* 1–3. Ungvár.
- Sebestyén Zsolt 2010. *Bereg megye helységneveinek etimológiai szótára*. Bessenyei Kiadó. Nyíregyháza.
- Sebestyén Zsolt 2012. *Máramaros megye helységneveinek etimológiai szótára*. Bessenyei Kiadó. Nyíregyháza.
- Sebestyén Zsolt – Úr Lajos 2014. *Ung megye helységneveinek etimológiai szótára*. Ungvár.

Nagy Natália

nyelvész, egyetemi docens

Ungvári Nemzeti Egyetem Magyar

Filológiai Tanszék

E-mail: kodobocznatalia@freemail.hu

<https://orcid.org/0000-0002-2924-7889>

CONSTANTINOVITS MILÁN ANDRÁS

**PÖLCZ ÁDÁM: A NYELVMŰVELÉS RETORIKAI GYÖKEREI. A NYELVHELYESSÉG
RETORIKAI ALAPJAINAK HAGYOMÁNYÁRÓL**

MKNYT–IKU, Budapest, 2021. 228 lap

A nyelvművelés mint az alkalmazott nyelvészet talán legtársadalomközelebbi ága több száz éves hagyománnyal bír az egyetemes és a magyar nyelvtörténetben. Gyakorlati tudományág lévén e gazdag múltat számos közéleti vita is végigkísérte a nyelvművelés hatékonyságával, kompetenciahatáraival, sőt egyáltalán létjogával kapcsolatban.

Pölcz Ádám kutatóként, egyetemi oktatóként hosszú évek óta foglalkozik a nyelvművelés elméleti kérdéseivel, illetve médiaszereplései, tudományos ismeretterjesztő munkája és nyelvi tanácsadói tevékenysége révén a diszciplína gyakorlati vetületeivel is. E tapasztalatok birtokában vállalkozott *A nyelvművelés retorikai gyökerei* címmel egy olyan monográfiára, amely a tudományág esszenciális kérdéseit járja körül egy tág látószögű tudománytörténeti utazás keretein belül.

A Magyar Nyelv és Kultúra Nemzetközi Társasága és az Interkulturális Kutatások Kft. kiadásában megjelent munka már a bevezetőjében leszögezi, hogy a nyelvművelés retorikai eredetének vizsgálatakor kizárólag horizontálisan és időtávban is széles nyelvészeti kontextusban érdemes gondolkodni. Olyan kérdések megválaszolására ugyanis, hogy a nyelvhelyesség, az igényes beszéd kritériumai honnan származnak, többek közt szociolingvisztikai, etimológiai, szintaktikai kitekintésre is szükség mu-

tatkozik, a terület csak interdiszciplináris környezetben vizsgálható.

A széles spektrumú megközelítés elvárását Pölcz munkája igyekszik is teljesíteni, hiszen az ókortól napjainkig vezeti végig a nyelvművelés történetét hat fejezetre tagoltan. Az első egység az elméleti alapokkal foglalkozik, a nyelvművelés, az alkalmazott nyelvészet és a retorika átszövődéseit vizsgálja, és arra mutat rá, hogy a nyelvművelés alkalmazott tudományág, amely a retorika fejlődésével párhuzamosan bontakozott ki az évszázadok során. Megvilágítja a nyelvműveléssel kapcsolatos legerősebb szakmai diskussziót: a deskriptív (leíró) és preskriptív (előíró) grammatikafelfogás különbségeit. E fejezetben szögezi le a szerző, hogy miért is fontos a nyelvművelés: Balázs Géza és Saussure nyomán a tudományágot a külső nyelvészet-hez sorolja, melyre a társadalomnak és a nyelvnek is szüksége van. Ahogy Pölcz rámutat, a nyelvben két, látszólag egymással ellentétes folyamat zajlik: a nyelvi hagyományok megőrzése és az új nyelvi elemek megjelenése. A nyelvművelés feladata e folyamatok figyelemmel kísérése, véleményezése, a javaslattétel vagy a beavatkozás a megfelelő nyelvtervezési műveletek révén.

A második fejezet ennek nyomán a nyelvtudomány forrásvidékéhez visz vissza minket, az ókori retorikusok reneszánszig ívelő hatását tárja fel. Ahogy

a szerző rámutat, az antik rétori hagyományokat újrafelfedező humanista grammatikusok már foglalkoztak a nyelv művelés tárgy körébe tartozó témákkal, ilyen például az idegen szavak használata vagy a nyelvi szokások szerepe. Az antik nyelvhasználati elvárások reneszánsz továbbélésére kiváló példa a fejezetben ismertetett Baldassare Castiglione munkássága. 1516-os, *Az udvari ember* címet viselő művében a szónoki feladatokat Ciceróhoz hasonlóan kapcsolja össze a stílusnemekkel, és az ókori rétorhoz hasonlóan a világosság és az ékesség stíluserejét emeli ki. Ahogy Pölcz Ádám a fejezet végén összegzi, a retorika részét képező nyelvhelyesség beépült a hét szabad művészet triviumába, így a közművelődés szerves részévé vált.

A következő egység a hazai nyelvtörténet XVI–XIX. század közötti, kifejezetten izgalmas szakaszát dolgozza fel a nyelv művelés szemszögéből. Ebben az időszakban jelentek meg az első bibliafordítások és a magyar nyelvet leíró, latin nyelvű grammatikák. Utóbbiak közül a fejezet taglalja Pécseli Király Imre *Bevezetés a retorikába két könyvben* című nagy ívű nyelvtanát, amely nemrég jelent meg magyarul Constantinovitsné Vladár Zsuzsa fordításában. Pécseli munkája azért is releváns, mert kiemelten foglalkozik nyelvhasználati kérdésekkel, amelyeket a retorika tudományágán belül tárgyal. Például Pécseli egyik fogalma az érthetőség, amelynek három kritériuma a tekintélyes férfiak nyelvhasználatának követése, a megfelelő grammatikai szerkezetek kiválasztása és az egyértelmű szóhasználat. Pölcz a fejezet végén kimutatja, hogy a korszak magyar nyelvészei az antik

retorikai stíluserejűkre támaszkodtak, amelyek később Kármán Mór tanterveiben konkrét példák nyomán is megjelennek. Kármán ugyanis úgy tartja, hogy a nyelvhelyesség egyik kritériuma az ókori illőség (kairosz), ami az ő értelmezésében a körülményekhez és a szövegkörnyezethez illeszkedő, megfelelő szóválasztást jelenti.

A negyedik egység a kultúrák és a vallások nyelvhasználati előírásaival foglalkozik, rámutatva arra, hogy a törzsi kultúráktól kezdve napjaink társadalmi rendszereiig jelen vannak a nyelv művelés közösségi szintű szempontjai. Érdekes kitekintés a buddhizmus moralitástanához kapcsolódó helyes beszéd, de Pölcz taglalja a zsidó-keresztény kultúrkör beszédelfogását is. Foglalkozik a protestáns etika nyelvfelfogásával, eszerint a beszéd minőségét Isten szavának eredete, súlya és dicsősége határozza meg elsősorban. Ennek értelmében, ha a nyelv elszakad az isteni eredettől, a szakralitástól, akkor Pál apostol szavaival „zengő érc és pengő cimbalom” lesz csupán. Eme gondolati részegység konklúziója, hogy központi szabályozás nélkül is lehetséges az igényes nyelvhasználatra való törekvés, amely a törzsi kultúrák és a vallások évezredek hagyományában gyökerezik.

A fejezet legszínesebb része mégis a hazai nyelv művelés történetének, fő törésvonalainak bemutatása: Lőrincze Lajos és Bárczi Géza vitája, a nyelv- és a stílusközpontú nyelv művelés elválása a közelmúlt szakmai dialógusai révén. Lőrincze Lajos újraértelmezi a Szarvas Gábor által elindított nyelvközpontú nyelv művelést, és úgy érvel, hogy a tudományágnak alkalmazkodnia kell a vál-

tozó társadalmi elvárásokhoz, hiszen a korábbi, nyelven túli valóságból fakadó sztenderdek is megváltoztak. Lőrincze után már nemzetközponitú, illetve stílusközponitú nyelvművelésről beszélhetünk, amelynek megalapozását, ahogy Pölcz ismerteti, Balázs Géza 2001-es *Magyar nyelvstratégiája* jelentette. A monográfia ismerteti e stratégia célkitűzéseit, ezekből érdemes kiemelni a napjainkban különösen fontossá váló, külhoni magyarságot érintő nyelvi kérdéseket: a kétnyelvűséget és a nyelvvesztés veszélyét.

Az ötödik és a hatodik fejezet az elmúlt évtizedek és napjaink nyelvészeti vitáit és nyelvművelő törekvéseit vázolja. Itt a hatvanas évek nyelvhasználóit foglalkoztató kérdéseket egybegyűjtő *Nyelvművelő levelek* feldolgozásával, illetve a Magyar Nyelvi Szolgáltató Iroda (Manyszi) tizenöt éves működésének bemutatásával találkozhatunk. A Manyszi tevékenysége kiváló példa a nyelvművelés valós társadalmi kihatásaira, ugyanis döntően helyesírási és olykor stilisztikai kérdésekben nyújtott tanácsaival egyedülálló szervezet a hazai nyilvánosságban. Pölcz Ádám személyes tapasztalatait megerősítette a Manyszi internetes adatbázisában végzett kutatás, hiszen a szervezet iró-davezetőjeként hosszú éveken keresztül felügyelte a napi nyelvművelő, nyelvi tanácsadó tevékenységet. A kutatás egyébként azzal a felismeréssel járt, hogy az alapvető nyelvhelyességi kérdések nem változtak az évszázadok során, ugyanakkor napjainkban a helyesírási dilemmák kiemelt figyelmet kapnak a nyelvhasználók részéről. A több mint harmincezer beküldött kérdés pedig azt húzza alá, hogy a nyelvi tanácsadásnak

folyamatosan van feladata, különösen a változó helyesírási környezetben. A szerző meg is jegyzi, hogy az új akadémiai helyesírási szabályzat, a 2015-ben megjelent tizenkettedik kiadás megengedő szabályaival zavart is okozott a korábbi változatok egyértelmű előírásaihoz szokott nyelvhasználók körében.

Összességében a nyelvhelyesség retorikai beágyazottságáról, kialakulásáról, történelmi szerepéről és változásairól széles körű kitekintést kapunk. Kritikaként megfogalmazható ugyanakkor, hogy kevésbé hangsúlyosan jeleníti meg a legújabb kori nyelvművelés zsákutcáit, az internet elterjedésével új lendületet nyerő nyelvtervező munka vadhajtásait, sikertelen magyarítási kísérleteit, amelyek szintén hozzátartoznak a nyelvművelő mozgalom tablóképehez. Némi hiányérzetet okozhat még az elmúlt években a járványhelyzet miatt bevezetett online oktatás nyelvi kihatásainak említése, ugyanis a videókapcsolattal tartott órák a fiatalok által alapvetően informális nyelvhasználatban előforduló kommunikációs eszközöket formális nyelvhasználati helyzetben aktiválták, ez pedig a nyelvi regiszterek elmosódását, a nyelvi illem bizonytalanságait okozta.

Kifejezetten erőssége ugyanakkor a monográfiának, hogy részletesen bemutatja a nyelvművelést gyanakvással vagy épp szakmai ellenérvekkel övező nyelvészek álláspontját is, így szakmai elfogultsággal egyáltalán nem vádolható. Mégis a nyelvművelés eredményeinek és a Manyszi munkájának bemutatásával meggyőző a tekintetben, hogy a nyelvművelés a létjogát nem veszítette el, a társadalmi igényekre ref-

lektáló nyelvstratégá kifejezetten kívánatos is a digitális forradalom idején.

Pölcz Ádám munkája gazdag forrásfelhasználással készült, jól adatolt szakkönyv, amelyből számos történeti és jelenkori példa nyomán kiviláglik, hogy a nyelvművelés az antik retorikaelméletre építkezve fejlődött az alkalmazott nyelvészet egyik legjelentősebb ágává. A jól strukturált, áttekintést segítő táblázatokkal és gondolati egységeként összegzésekkel is ellátott kötet bátran

ajánlható az akadémiai közegen túl a nagyközönség számára is.

Constantinovits Milán András
szakmai főigazgató-helyettes, PhD-
hallgató

Mathias Corvinus Collegium
ELTE Bölcsészettudományi Kar Nyelv-
tudományi Doktori Iskola
E-mail: constantinovits.milan@mcc.hu
<https://orcid.org/0000-0002-0883-0485>

BERNÁTH CSILLA

**BALÁZSI JÓZSEF ATTILA – KISS GÁBOR: JÓKAI-ENCIKLOPÉDIA
SZAVAK, KIFEJEZÉSEK MAGYARÁZATA ÉS SZEMÉLYEK, FÖLDRAJZI HELYEK,
TÖRTÉNELMI ESEMÉNYEK BEMUTATÁSA**

Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2020. 880 lap
ISBN: 9789634092766

Az elmúlt néhány évtizedben gyakori sajtóvíták tárgya volt a magyar klasszikus irodalom iskolai oktatása. A korábbi megállapodást kikezdő kérdések nemcsak a kötelező olvasmányok listájáról való törlést vetették fel, de még a klasszikusok tanításának szükségességét is megkérdőjelezték. Pedig mindez – számos egyéb káros hatásán kívül – többek között megfosztaná a diákokat az alapvető erkölcsi normák nem prédikációszerű, hanem átélhető megjelenítésétől, ami többek között az irodalomoktatás egyik fontos feladata. Jókai regényei kiváló példákat nyújtanak erre: gondoljunk *A kőszívű ember fiai* mesészerűen fordulatossá forduló regényében a becsületesség, hazaszeretet, önfeláldozás nehezen felejtethető megjelenítésére. (A Jókai-művek jobb megértését szolgálják Adamikné Jászó Anna lapunkban megjelenő tanulmányai, pl.: Adamikné 2021 – itt további szakirodalommal. A szerk.)

A magyar klasszikus irodalom oktatása elleni támadások egyik célpontját éppen Jókai művei képezik azzal a váddal, hogy ezeket a szövegeket nehéz olvasni, azaz megérteni, elsősorban szókincsük miatt. Kétségtelen, hogy ez a szókincs mind bizonyos magyar, mind pedig idegen eredetű elemei miatt okozhat nehézségeket – erre következik néhány példa

Jókai *A kőszívű ember fiai* című, 1869-ben írt regényéből:

1. „A méltóságos adminisztrátor úr csak a bajusza hegyét kunkorígtatta e *kapcáskodó* kérdésre” (19),
„A falakat a *padmalyig* remek festmények takarták” (111),
„Hideg is volt, esős idő, nem is lehet neheztelni azért a kis *papramorgóért*” (158),
„Azalatt köröskörül minden oldalon *lábtókon* megrohanjuk a bástyákat” (451),
2. „Ismét más kirakat fonott *vérték-ből*, láncos *buzogányokból*, mellette száz *alabárd* és magyar *fringiák*” (116).

Az 1. pontban kiemelt szavak a szókincs minden természetes nyelvre jellemző időbeli változásának egyik irányát példázzák, mégpedig egyes szavak használatból való eltűnését. Ez a szókincs egyik rejtett, belső okokból történő változása, amelynek következményeként az eltűnő jelölőt, azaz szót idővel szinonimák válthatják fel, mint a fentiek esetében: *kapcáskodó* – *kötözködő*, *padmaly* – *mennyezet*, *papramorgó* – *pálinka*, *lábtó* – *létra*.

A 2. pont kiemelései különböznek ezektől: e szavak létezése a nyelven kívüli valósághoz kötődik, annak tárgyait és jelenségeit jelölik – itt éppen külön-

böző, régi fegyverekről van szó. Ha ez a valóság változik, az adott jelölők eltűnhetnek, illetve használatuk sajátos kontextusokra korlátozódik. Ellentétben az 1. csoport szavaival itt nem keletkeznek helyettesítő szinonimák, helyettük jelentésmagyarázatra lesz szükség.

Az eddigiekben Jókai szókincséből magyar nyelvi példákat idéztünk. Egy további szempont felvételével a „nehezen érthető” szavakból néhány idegen nyelvi eredetűt választottunk. Ezek a nyelvi elemek megjelenhetnek Jókainál (majdnem) eredeti alakjukban, mint például *citátum* (21), *exorbitáns* (26), *per tangentem* (83), *quodlibet* (108) – ez főleg a latinból származó szavak használatára jellemző (A köszívű).

Ennél sokkal tarkább képet mutatnak Jókainál a német nyelvvel valamilyen kapcsolatban álló szavak. A *köszívű ember fiaiban* előfordulnak eredeti német helyesírás szerinti, nagy kezdőbetűvel írt főnevek: *Polizei-Direktor* (88), *Medizinalrath* (88), *Sanitätswesen* (88), *Konzentrierung* (91), *Scheingefecht* (91). Mellettük viszont számos olyan szót is használ Jókai, amelyek csak nem csekély fejtöréssel vezethetők vissza – ha egyáltalán – német eredetre: „Richard *rajthuzliját* félig kifordítva” (107). A *rajthuzli* népetimológiai képződmény a német *Reithose* szóból.

Egyébként Jókai igen tudatos szóhasználatáról tanuskodik, hogy esetenként maga magyarázza meg a szövegben használt szavakat, mint a *Szegény gazdagok* következő mondatában: „Henriette hazaérkezett a városi kolnából (így hívják magyarul a városi mulatólakot)” (88). De nemcsak ilyen egyszerű, a szövegből szinte „kiszóló” magyarázatokat használ Jókai. A *köszívű ember fiaiban* a számos helyen előforduló *adminiszt-*

rátor szóhoz ezt a megjegyzést fűzi: „Ezen cím alatt: 'administrator' a német Conversations-Lexikonban fog találni csendes, békés egyházi személyt; a magyar Conversations-Lexikon pedig egy mesebeli rém fogalmát jegyzé fel benne” (8). Az utalás első fele megfelel a valóságnak: a német jelentés valóban 'egyházi személy', de a 'mesebeli rém' már a regény gonosz Rideghváry figurájára vonatkoztatható.

Jókai szövegeiben a német eredetű – vagy annak vélt – szavak többféle eredetűek. A *Jókai-enciklopédia* szójegyzékéből válogatva található köztük korabeli, osztrák katonai szakki-fejezések – gyakran eltorzított magyaros formában: *abrikol*; a francia nyelvből származó, de német főnévi igenévvé alakított formák: *absentieren*, *affrichieren*, *agitieren* stb.; alig értelmezhető formák: *átbugzol*, *cindhecli* stb. Szerepel egy – nyilván a félrevezető helyesírás miatt – tévesen német eredetűnek látszó, de valójában francia kifejezés: *Der Kanali infame* – helyesen: *Le canaille infame*.

Mielőtt a szorosan vett nyelvi kérdésekről áttérnénk Jókai szövegeinek bizonyos tartalmi vonatkozásaira, vessünk egy pillantást Jókai grammatikájára is! Az idegen – főleg német – hatás itt is észrevehető, mint a következő példákban a személyes névmás felesleges használatával:

„Ne sóhajtson Ön, Marie” (A köszívű 12),
 „Várjon ön” (És mégis 1: 100).

Mára elavult magyar igeidőket és igemódokat is találunk, amelyeknek néme-lyike szintén németes hatást mutat:

„Beállíték hozzájuk” (És mégis 2: 7),
 „Meg voltak híva az ünnepélyeken részt venni” (És mégis 2: 76),

„A szertartás megtartatott” (És mégis 1: 320),
 „A főispán sokat fog tehetni önért” (És mégis 1: 258).

Mindezek a formák azonban a magyar anyanyelvi kompetenciával rendelkezők számára nem jelenthetnek megértési problémát.

Mint említettük, a nyelvi nehézségeken kívül Jókai olvasásánál tartalmi problémák is jelentkezhetnek, amelyek a műveltség körébe tartoznak. Itt a görög-római klasszikus ismeretekről, a mitológiában való valamiféle járatosságról, a Biblia ismeretéről és hasonlókról van szó, amely műveltségi elemek a 19. századi oktatásban még általánosan szerepet játszottak, ma már sajnos nem. És ami talán a legfeltűnőbb: a történelem – sőt: a magyar történelem – ismeretének alacsony színvonala is eléggé általános-sá vált.

Az eredetileg feltett kérdés tehát az, hogy milyen megoldási lehetőségek kínálkoznak arra, hogy közelebb vigyük az olvasóhoz Jókait – és persze az egész régebbi magyar szépirodalmat?

Egy megoldási kísérlet bizonyosan elfogadhatatlan: az eredeti szöveg megcsonkítása, kigyomlálása. Példa lehet erre a 2008-ban megjelent „újramesélt” *Az arany ember, A kőszívű ember fiai* és más regények esete. Itt egy már jóval korábban létező kiadói technikáról, az ismert regények leegyszerűsített szöveggel való, úgynevezett ifjúsági kiadásának utánzásáról van szó.

Az igazi megoldás csakis az eredeti szöveg megtartásán alapulhat, amely mellé segítő apparátust mellékelnek, például lábjegyzetek formájában. A magyar könyvkiadás már régóta szolgál erre jó példákkal, gondoljunk az Akkord

Kiadó Talentum vagy az Európa Kiadó diákkönyvtárának lábjegyzetekkel ellátott sorozataira! Bár a lábjegyzet nagyon olvasóbarát megoldásnak tűnik, néha azonban – eltúlzott mennyiségű alkalmazásával – feszegeti a határokat. A lábjegyzeten kívül alkalmazott, másik segítség a kötet végéhez illesztett magyarázó függelék lehet. Ilyeneket Jókai egyes műveinek kiadásában is találhatunk a legkülönbözőbb címek alatt: „Idegen és ritka szavak magyarázata” (Fekete 407–30), „Jegyzet-szótár” (A kőszívű 607–24), (Egy magyar 499–510, Kárpáthy 465–78), „Szómagyarázatok” (És mégis 1: 381–92, 2: 361–71), „Tárgyi magyarázatok”, illetve „Szavak és nevek magyarázata” (Rab 463–70, 471–502). A legutóbbi cím már kísérletet tesz arra, hogy megkülönböztesse a lexikai és az enciklopédikus magyarázatokat. Azonban bármennyire is haladás a lábjegyzetek helyett a bőségesebb függelékek alkalmazása, ez a megoldás sem tekinthető – legalábbis a tartalom mennyisége szempontjából – teljesen kielégítőnek.

Az eddig vázolt megoldásokhoz képest a Tinta Könyvkiadó *Jókai-enciklopédiája* merőben újszerű megoldást kínál. Ez a monumentális vállalkozás 28 850 címszavában egyaránt tartalmaz szótár és enciklopédia jellegű anyagokat. A címében szereplő *enciklopédia* általánosan elfogadott jelentése szerint olyan – szakmailag laikus közönségnek szánt – kézikönyv, amely minden tudományág vagy csak egy kiválasztott szakterület teljes tudásanyagát tartalmazza. A *Jókai-enciklopédia* esetében ez a szakterület a Jókai-szövegek összessége, amelyre vonatkozólag az előszó „A Jókai-enciklopédia célja” címmel a következőket fogalmazza meg:

1. megmagyarázza a mai olvasónak a Jókai regényeiben előforduló, ma már nehezen érthető szavakat [...];
2. megadja a regényekben szereplő idegen nyelvi szavak, kifejezések, mondatok magyar fordítását [...];
3. ismereteket közöl a Jókai-művekben szereplő személyekről;
4. röviden bemutatja a leírt történelmi eseményekhez kapcsolódó szavakat, fogalmakat;
5. tájékoztatást nyújt egy-egy földrajzi helyről [...] (18).

A Tinta Könyvkiadó a fentiekben megjelölt lexikai és enciklopédikus anyagot bár egységes ábécérendbe sorolva, de technikailag többféle módon kezeli. A Jókai által használt, már nehezen érthető magyar szavakat egynyelvű értelmező szótárra jellemző szócikkben magyarázza: *negédeskedik* '1. mesterkelten finomkodik 2. büszkélkedik'.

Az idegen nyelvi szavakat kétnyelvű szótár szócikként kezeli, megjelölve az eredeti nyelvet, a szakterületi besorolást stb: *a tempo* (ol) 'kellő időben (vívási műszó)'.

A *Jókai-enciklopédia* által figyelembe vett idegen nyelveknek az előszóban közölt listája igen imponáns: görög, latin, héber, német, angol, francia, olasz, török, szlovák (7–10), továbbá „egyéb európai nyelvek” megjelöléssel: cigány, finn, holland, jiddis, lengyel, portugál, román, svéd (10–1). Európán kívüli nyelvekként szerepelnek: amhara, arab, grúz, hindi, japán, maláj, mongol, perzsa, szanszkrit, tatár, tibeti (11–2).

A nem csupán szavakat, hanem enciklopédikus ismereteket magyarázó szócikkek tárgya – nagyszámú tulajdonnév formájában – a történelmi személyek, irodalmi, mitológiai és bibliai alakok, va-

lamint irodalmi művek és sajtótermékek címe és valóságos vagy költött földrajzi helyek leírása. Ezek a szócikkek különösen olvasmányossá s a konkrét kereséstől függetlenül is szórakoztatóvá teszik a *Jókai-enciklopédiát*.

Összefoglalásul megállapíthatjuk, hogy a Tinta Könyvkiadó *Jókai-enciklopédiája* gazdag anyaga és gondos szerkesztése révén igen kiváló kézikönyv, amelynek helye van nemcsak a tanulók, hanem az érdeklődő és olvasni szerető felnőttek könyvespolcán is.

Szakirodalom

- Adamikné Jászó Anna 2021. Jókai első, a szabadságharc előtti novellái. Retorikai-nyelvi elemzés. *Magyar Nyelvőr* 145. 135–58. <https://doi.org/10.38143/Nyr.2021.2.134>
- Adamikné Jászó Anna 2022. A véres könyv és a leplező nyelv. Jókai török témájú novellái az 1850-es években. *Magyar Nyelvőr* 146. 308–31.
- Jókai Mór 1955. *A kőszívű ember fiai*. Szépirodalmi Könyvkiadó. Budapest.
- Jókai Mór 1955. *Fekete gyémántok*. Szépirodalmi Könyvkiadó. Budapest.
- Jókai Mór 1956. *Egy magyar nábob*. Szépirodalmi Könyvkiadó. Budapest.
- Jókai Mór 1956. *Kárpáthy Zoltán*. Szépirodalmi Könyvkiadó. Budapest.
- Jókai Mór 1956. *Rab Ráby*. Szépirodalmi Könyvkiadó. Budapest.
- Jókai Mór 1965. *Eppur si muove. És mégis mozog a föld*. 1–2. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Jókai Mór 1923. *Szegény gazdagok*. 1–2. Franklin Társulat. Budapest.

Bernáth Csilla

ny. adjunktus, az MTA Szótári
Munkabizottságának tagja
Szegedi Tudományegyetem Német
Nyelvészeti Tanszék
E-mail: csbernath@gmail.com

XLIX. év.

1920. január—március.

I—III. füzet.

MAGYAR NYELVÖR

SZARVAS GÁBOR ÉS SIMONYI ZSIGMOND FOLYÓIRATA.

Megjelenik havonként
a nagy szünetet kivéve.

Szerkeszti és kiadja
BALASSA JÓZSEF.

Szerkesztőség és ktadóhivatal
Budapest, IV.
Ferenc József rakpart 27.

Beköszöntő.

Érzem a feladat súlyát és merészségét, midőn Szarvas Gábor és Simonyi Zsigmond után a Magyar Nyelvőr szerkesztésére vállalkozom, de egyúttal érzem a kötelesség kényszerítő erejét is, hogy nem szabad cserben hagyni az ő folyóiratukat, nem szabad porba ejteni a zászlót, mely alatt mindnyájan, akik a Nyelvőr köré csoportosultunk, annak idején útnak indultunk, hogy kövessük mestereinket a magyar nyelvtudomány útjain.

Csaknem egy félszázad változatos küzdelmeire és eredményes munkásságára tekinthet vissza a Magyar Nyelvőr, s mennyire megváltozott minden e félszázad alatt. Mint harcos folyóirat indult útnak 48 évvel ezelőtt, hogy a nyelvújítás szabályellenes szóalkotásait és korcs kifejezéseit kiírta a magyar nyelvből s a nyelv helyességét visszaállítsa, tisztaságát előmozdítsa. Emellett feladatának tekintette, hogy a szükséges anyag összegyűjtésével és az egyes kérdések tisztázásával egy tudományos magyar nyelvtan megalkotását előkészítse. Erre a munkára a magyar nyelvtudósok legjobbjai, öregek és fiatalok, sorakoztak Szarvas Gábor mellé. Az első évek dolgozótársai közül alig egy-kettő él még köztünk. De évről-évré az első, az úttörők mellé sorakoztak az újabb dolgozótársak s alig van ma számbavehető munkása a magyar nyelvtudománynak, aki nem a Nyelvőr hasábjain kezdte meg munkásságát. S az idők változtával a folyóirat céljai és feladatai is változtak. Az első negyedszázad heves küzdelmei sikerrel jártak: gátat vetettek az erőszakos újításoknak, megrostálták a korcs alkotásokat s kiküszöbölték az irodalom nyelvéből a felesleges, helytelen alkotású szavakat, az igeenből fordított szólásformákat s magyartalan szerkezeteket. Szarvas Gábor és hívei kétségtelenül nagy hatással voltak a magyar irodalmi nyelv fejlődésére: egyszerűbb természete-

tesebb és magyarosabb lett az ő működésüknek hatása alatt a könyvek és hirlapok nyelve. Szarvas Gábor halálával véget is ért ez a küzdő, harcok közötti Nyelvőr, midőn Simonyi Zsigmond vette át a szerkesztést, elsősorban a magyar nyelv tudományának művelését és a tudomány eredményeinek népszerűsítését tekintette feladatának.

S mi lesz a mi feladatunk?

Továbbra is legfontosabb feladatunknak tekintjük a magyar nyelvtudomány művelését. A Nyelvőr nem akar harcok folyóirat lenni; kerülni óhajtjuk a felesleges és a tudományos igazságok megismerését elő nem mozdító vitatkozásokat. Mi dolgozni akarunk. A tudomány szeretete ösztönzi folyóiratunk minden egyes dolgozó-társát. Tudjuk és érezzük, mily fontos tényező az elfogulatlan és önzetlen tudományos munka a nemzeti élet újjáépítésében. Minden intézmény, mely a magyar tudományosság, a magyar műveltség szolgálatában áll, egy-egy erős szál, mely az erőszakkal elszakított magyarságot az anyaországhoz fűzi. Ezért kell fenntartanunk a Magyar Nyelvőrt, hogy félszázados hagyományaihoz híven dolgozzon tovább a hasonló célú folyóiratok mellett a magyar nyelvtudomány épületén. A nyelvtörténeti és néprajzi kutatásokon kívül helyet akarunk juttatni tudományunk újabb feladatainak, elsősorban a nyelvpszichológiai kérdéseknek is. Gondoskodni fogunk arról is, hogy figyelemmel kísérjük és ismertessük a magyar nyelvtudományi irodalmat és a külföldi kutatások eredményeit. Emellett nem szabad elhanyagolnunk a magyar nyelv művelését és a nyelvhelyesség kérdéseinek tárgyalását sem. Ma már nem nézhetjük ezeket a kérdéseket az egyoldalú orthológia szempontjából és igen sok esetben bele kell nyugodnunk a nyelvfejlődés megállapodott eredményeibe. De figyelemmel kell kísérnünk a tudományos és a költői irodalom, valamint a sajtó nyelvét, hogy a magyar nyelv szelleme és a stílus szépsége szempontjából jóakaró bíráló tárgyává tegyük az eredeti és a fordított műveket egyaránt. Állandó és szoros kapcsolatot óhajtunk fenntartani olvasóinkkal is és a magyar nyelvtudomány és a nyelvhelyesség kérdéseiben mindig szívesen leszünk segítségükre tanáccsal, útbaigazítással.

Ily módon óhajtjuk elődeink szellemében folytatni a Magyar Nyelvőr munkáját.

Balassa József.

BALÁZS GÉZA

**A MAGYAR NYELVŐR TÖRTÉNETE (3.)
BALASSA JÓZSEF NYELVŐRE (1920–1940)¹**

Kivonat

A Magyar Nyelvőr történetének harmadik korszaka Balassa József szerkesztésében a két világháború közötti idősziakra esik. A nyelvtudományban szétválak az Akadémia által támogatott Magyar Nyelv elméleti, a Magyarosan nyelvűvelői vonala a hagyományokat, a 19. századi magyar nyelvtudományt és a visszafogott nyelvűvelést képviselő, a szerkesztő kiadásában megjelenő Magyar Nyelvörtől. Újabb helyesírási vita bontakozik ki, amely alapvetően a Nyelvőr körének (a Simonyit követő Balassának) győzelmével zárul. Ennek ellenére a Nyelvőr körül elfogy a levegő, s a lapot 1940-ben papírhányra hivatkozva felfüggesztik.

Kulcsszavak: Balassa József, Trianon és a magyar nyelv, Nyelvőrkalauz

Bevezetés

Balassa József (1941) A Magyar Nyelvőr története 1872–1940. című könyvében a harmadik korszak, az 1920–1940 közötti időszak tevékenységét, saját szerkesztői munkásságát csak visszafogottan, vázlatosan ismertette. A lelkiismeretes szerkesztő a csaknem fél évszázados folyóiratot vette át, és húsz éven keresztül elég erős tudományos és ideológiai ellenszélben fenntartotta, mígnem a lap 1940-ben „el-esett”. Míg Simonyi idejében „reklámcélból” az szerepelt a címlapon, hogy Szarvas Gábor folyóirata, 1920-tól ez így változott meg: Szarvas Gábor és Simonyi Zsigmond folyóirata, szerkeszti: Balassa József. Az őt támogató, vele barátságban lévő Rubinyi Mózes (1932: 46) így jellemezte Balassa Józsefet: egyszerű középiskolai tanár, mint Szarvas Gábor, de: „tagja annak a magyar szellemi rendnek, melynél többet a magyar tudományos életben egy sem dolgozott.” Balassa József, születési nevén: Weidinger József (Baja, 1864. február 11. – Budapest, 1945. február 26.) valóban tanár és nyelvész volt. Egyetemi tanulmányit Budapesten és Bécsben végezte, 1885-ben Budapesten bölcsészdoktori, 1886-ban tanári oklevelet szerzett. Középiskolai tanár Székesfehérváron (1886), Debrecenben (1892), majd 1896-tól 1918-ig Budapesten. 1919-ben egyetemi tanárrá és a középiskolai tanítóképző igazgatójává nevezték ki. A Tanácsköztársaság bukása után megfosztották egyetemi katedrójától, és középiskolai tanárként sem tudott elhelyezkedni. Később azonban a nyugdíját megkapta. Ebben a mellőzött időszakában, 1920-tól 1940-ig a Magyar Nyelvőr szerkesztője és kiadója. Felesége Hermann Julianna volt. 1898-ban felvették a Könyves Kálmán szabadkőműves-páholyba. 1914-től 1920-ig, a szabadkőművesség betiltásáig a Magyarországi Symbolikus Nagypáholy helyettes nagymestere. Gyakran járt Nyugat-Európában, többször megfordult az USA-ban, ahol magyar

¹ Előzmények: Balázs 2022a, 2022b.

nyelvszigeteket, szabadkőműves-, illetve Kossuth- emlékeket keresett fel. 1926-ban a belgrádi szabadkőműves-kongresszuson a magyar küldöttséget vezette. 1928-ban a New York-i Kossuth-szobor leleplezésére kiutazó hazai küldöttségben nem hivatalosan, de kormányzati felkérésre a magyar szabadkőművességet képviselte. A magyarországi nyelvtudomány nemzetközileg is ismert képviselőjeként elsősorban hangtannal (*A phonetika elemei*, 1886, *Magyar fonetika*, 1904, *Kis magyar hangtan*, 1906), nyelvjárástannal (*A magyar nyelvjárások osztályozása és jellemzése*, 1891), nyelvtörténettel (*Kazinczy és a nyelvújítás*, 1904), nyelvműveléssel (*Helyes magyarság*, 1926), helyesírással (*A magyar helyesírás*, 1923, *Az egységes magyar helyesírás szótára és szabályai*, 1929), nyelvi ismeretterjesztéssel (*A magyar nyelv életrajza*, 1937, *A nyelvek élete*, 1938, reprint: 2014), szótárkészítéssel (*A magyar nyelv szótára I–II.*, 1940) foglalkozott. Személyes emlékeit is bedolgozva írta meg a *Magyar Nyelvőr 1872–1940 közötti történetét* (1941); a *szabadkőművesség történetét* (1922), valamint *Kossuth Amerikában* című munkáját (1931). Írt magyar, német, angol nyelvtankönyvet; sajtó alá rendezte, kiadta a *Mondolat*, a *Felelet a Mondolatra röpiratokat*, *Kazinczy egyes munkáit*, szemelvényeket kódexekből. Fáradhatatlanul fordított (*Henri Barbusse*, *Henri*, *Ferdinand Ossendowski*, *Rudyard Kipling*, *John Galsworthy*, *Stefan Zweig*).

A „megtépzott” Nyelvőr

A *Magyar Nyelvőr* Balassa-korszakát Tompa József úgy jellemzi, mint a „megtépzott” *Nyelvőr* korszaka. A magyar nyelvtudományon belüli árok 1905-ben kezdett el mélyülni, amikor az MTA megalapította a *Magyar Nyelv* című folyóiratot, és megvonta a támogatást a *Magyar Nyelvörtől*. Simonyi Zsigmond egymagában lett a *Nyelvőr* kiadója és tulajdonosa (mai terminológiával: alapítója, az alapítói jogok gyakorlója). Bár volt átjárás a két tábor között, a szakadékot növelte az a tény, hogy Simonyi a *Nyelvőrrel* kezdetben a Tanácsköztársaság mellé állt, s ennek bukása után Simonyit zaklatták, közvetve ebbe halt bele. Az árván maradt *Nyelvőrön* rajta ragadt a Tanácsköztársaság, az internacionalizmus bélyege; ezt nyilván erősítette Simonyi Zsigmond és Balassa József szerepvállalása a Tanácsköztársaság idején, valamint mindkettejük zsidó származása. Míg a *Magyar Nyelv* a konzervatív MTA lapjaként, különösen pedig az 1932-ben „kistestvéreként” induló *Magyarosan* című nyelvművelő-nyelvvédő folyóiratával jobban illeszkedett a Horthy-rendszerhez. Tompa Józsefnek (1976: 215) valószínűleg igaza van, amikor így fogalmaz: „a Balassa és tudományos életünk akkori vezetői közti politikai háttérű ellentét továbbra is éles volt”. Azonban nagy fokú leegyszerűsítés, sőt kimondott igazságtalanság lenne a *Magyar Nyelv* és a *Magyar Nyelvőr* táborait a konzervatív–liberális, retrográd–haladó, hagyománykövető–újító-innovatív vagy esetleg a magyar–nemzetközi (internationalista) stb. ellentétpárokkal jellemezni. Mind a *Magyar Nyelvben*, mind a *Magyar Nyelvőrben* megjelentek jó nyelvészeti írások, bár az elméletibb, frissebb, modernebb nyelvtudományi irányzatok inkább a *Magyar Nyelvet* jellemezték. A *Magyar Nyelvőr* viszont követte a Szarvas Gábor-i és Simonyi Zsigmond-i hagyományokat,

a magyar nyelvtudomány 19. századi vonalát, de a nemzetben való gondolkodását mutatja, hogy kiállt a Trianon után a határon túli rekesztett magyarság nyelvéért. A nyelvművelésben viszont pont fordított volt a helyzet. A Magyar Nyelv mellett létrehozott Magyarosan a konzervatív, harcos, sőt purista nyelvművelés terepe lett, míg a „megtépázott” Magyar Nyelvőr a nyelvművelés perifériájára került. „Jellemző tény, hogy a folyóiratban a magyar hangtan egykori nagy szakértője, Balassa József szerkesztő csupán másfél lapnyi ismertetéssel járult hozzá a Kodály Zoltántól másutt megindított kiejtésjavító mozgalomhoz. Sajnos 1940 táján, nagyjában a Nyelvőr elnémításától kezdve a nyelvvédelem² már nem tudott eléggé ellenállni a nacionalista túlzásoknak, sem a katonai, iskolai stb. nyelvművelésben nem biztosíthatta eléggé a szükséges tudományos megalapozottságot” (Tompa 1976: 216). A két világháború közötti korszak magyar nyelvtudományára tehát az volt a jellemző, hogy az innovatívabb nyelvészet a Magyar Nyelv köré csoportosult, a hagyományt inkább a Magyar Nyelvőr képviselte, ám a Magyar Nyelv mellett létrehozott Magyarosan inkább vitte tovább Szarvas és Simonyi nyelvművelő örökségét, mint a Magyar Nyelvőr. „A Nyelvőrnek tehát a tartós elnyomás³ idején éppen a nyelvművelő munkássága zsugorodott össze leginkább” (Tompa 1976: 215). Emiatt Fábrián Pál (1984: 87) találóan így jellemzi a nyelvművelés korszakait: „Ahogyan a múlt század végi akadémiai nyelvművelő mozgalmat is az Akadémia lapjához, a Magyar Nyelvörhöz szokás kötni, úgy a két világháború között az Akadémiától irányított nyelvművelést is az MTA lapjáról a Magyarosan mozgalmának szokás nevezni.” A Nyelvőr tehát e tekintetben a partvonalon kívülre szorult.

A két lap mögötti hatalmi tényezők ugyancsak korábban, 1905 körül alakultak ki: a képlet akkoriban a konzervatív Akadémia és az innovatív tanügy (oktatásügy) szembenállását jelentette. A Tanácsköztársaság hozta be az ideológiai ellentéteket azzal, hogy Simonyi (és persze számos más máig tiszteletreméltó értelmiségi) kezdetben a Tanácsköztársaság mellé állt, s ennek bukása után számolni kellett a számonkéréssel, kirekesztéssel. A konzervatív Akadémia pedig érthetően megerősödött a Horthy-rendszerben; ugyanakkor az Akadémiától már korábban elszakadt Magyar Nyelvőrnek is akadt pártfogója az Országos Néptanulmányi Egyesület és elnöke, Vikár Béla személyében.

Üzenet a Magyar Nyelvnek

„Midőn Simonyi Zsigmond halála után átvettem a Nyelvőr szerkesztését, Beköszöntőmben ezt írtam: »A Nyelvőr nem akar harcos folyóirat lenni; kerülni óhajtjuk a felesleges s a tudományos igazságok megismerését elő nem mozdító vitatkozásokat. Mi dolgozni akarunk.« Ezt az ígéretet a Nyelvőr megtartotta és meg is fogja tartani. S most mégis üres, céltalan vitatkozásra kell pazarolnom a Nyr szűkre szabott helyét, mert a Magyar Nyelv legújabb száma két helyen is beleköt a Nyelvörbe. A 212. lapon Melich János »Tót, szlovák« c. cikkében ezt írja: »Úgy látom, hogy e küzdelemben ellensége-

² Értsd: a Nyelvörtől független nyelvvédelem, pl. a Magyarosan mozgalma (B. G.)

³ A fogalmazás 1976 szóhasználatát idézi (B. G.)

inknek éppúgy akadnak idehaza pártfogói, amint akadtak a világháborúban. Legalább ezt kell (?) kiolvasnom abból a cikkből, amelyet Balassa József a Nyr 50: 114–115k. lapján Nemzeti érzés a nyelvben címen írt. Balassa arra buzdítja (?) olvasóit, hogyha udvariasak akarnak lenni, ne használják ezt a szót, hogy tót, mert ebben lenézés, kicsinylés van, még ebben az összetételben is tótágas, tótlant, hanem helyette magyar beszédben éljenek a szlovák szóval, tehát szlovák nyelv, szlovák név, sőt akiről látják, hogy tótágast áll, szíveskedjenek szlovákágast mondani.« Aki tud magyarul, s egyenes úton jár a gondolkodása, nem olvashatja ki ezt az illető cikkből, csak az foghatja rá, aki mindenáron, az igazság árán is, veszekedni akar. A Nyelvőr nem politizál, s politikai célokkal nem mocskolja be tudományos munkásságát. – A 225. oldalon a Riedl Frigyesről írt gyászjelentés ad okot újabb veszekedésre. A gyászjelentésből M. R. idézi ezeket a sorokat: Riedl tankönyvei »olyan nyelven és stílusban vannak írva, amelyen erősen érzik a Nyr-nek tisztító hatása, anélkül, hogy keresnék a magyarságot [helyesen így kellett volna idézni: magyarosságot] vagy népiességet. Jól tudta Riedl, hogy ő nem született, nem is nevelkedett magyaros vagy népies írónak, tehát nem is igyekezett az lenni.« Ismételhetjük, hogy aki tud magyarul, s egyenes úton jár a gondolkodása, megérzi, hogy a nyomaték azon van, hogy nem kereste a magyarosságot és népiességet. Az idézethez fűzött rabulista okoskodás olyan nevetséges, hogy szót sem érdemel. A szerkesztő” (1921: 159).

„Dolgozótársak” és témák a két világháború közötti Nyelvőrben

Az 1920–1940 közötti Nyelvőrök állandó szerzőgárdájában találjuk a következőket: Balassa József és Beke Ödön (a későbbi szerkesztő), Rubinyi Mózes, Schmidt József, Kúnos Ignác, Munkácsi Bernát, Trostler József, Zolnai Gyula, Vikár Béla, Erdélyi Lajos, Frecskay János, Germanus Gyula, Löw Immanuel, Kallós Ede, Hegedüs Loránt, Kardos Albert, Kemsei József, Kertész Manó, Braun Soma, Prohászka János (a Nyelvőrkalauzok összeállítója), Zolnay Vilmos, Horger Antal, Mészöly Gedeon, Moór Elemér, Erdődi József, Vidor Pál. A Nyelvőr a kezdetektől együttműködött a néprajzosokkal, s bár a néprajztudománynak 1890-ben megszületett saját folyóirata, az Ethnographia, a későbbiekben is felbukkannak a szerzők között néprajzkutatók: Luby Margit, Palotay Gertrúd, Róheim Géza, Viski Károly. Gárdonyi József Gárdonyi Gézáról közöl írásokat, néhány alkalommal Kosztolányi Dezső is ad nyelvművelő esszéket. A magyar nyelvtudománnyal szoros kapcsolatot ápolók köre (a kor helyesírása szerint magyaros névsorrendben): Sauvageot Aurélien, Setälä Emil, Spitzer Leo, Collinder Björn, Steinitz Wolfgang. Az is megjegyzendő, hogy a szerzőgárdában mindössze két nő van, azok közül is az egyik néprajzkutató.

A témák változatosak, de feltűnő, hogy nagyobb, átfogó elemzéseket nem találunk. Nyelvtani témák: névmási határozók, mássalhangzó-változások, ikes ragozás, határozóragok, műveltető igeeképzők, mondatátszövődés, szóképzés, eldöntendő kérdés, birtokviszony. Nyelvváltozatok: gyermeknyelv, hivatali nyelv, tolvajnyelv, kézimunka-műszavak, csángók. A rokon nyelvek közül felbukkannak a zürjének, vogulok, osztjások, valamint a finnugor–indoeurópai kapcsolatok, mondattani egyezések. Stílus: az amerikai magyar költészet nyelve, analógiás hatás a népköltészetben, komikus stílus, magázás. Foglalkoznak Arany János, Kiss János, Petőfi Sándor

(1923) stílusával. Megemlékeznek a Nyelvőr fennállásának 50. (1921.) és 60. (1931) évfordulójáról; a szerkesztő emlékkönyvnek nevezi az 59. évfolyam 3–6. füzetét: Munkácsi Bernát-emlékkönyv a 70. születésnapján (1930), valamint emlékfüzetnek a 65. évfolyam 3–6. füzetét Budenz József-megemlékezés a születésének 100. évfordulóján (1936). Az 1940-es második szám búcsú, elköszönés nélkül ér véget.

Az ötvenedik év

„NYELVMŰVELÉS. Az ötvenedik év. Egy félszázaddal ezelőtt érlelődött meg Szarvas Gáborban az a gondolat, hogy egy folyóirat köré kell gyűjteni a magyar nyelv barátait s a magyar nyelvtudomány művelőit. Így született meg a Magyar Nyelvőr. És Szarvas Gábor kemény egyénisége, éles esze, erős meggyőződése határozott irányt tudott szabni a folyóiratnak. Nagy munkaejeje másokat is kitartó munkára serkentett, s évről évre mind nagyobb táborra fejlesztette a Nyelvőr gárdáját. Az első kötet dolgozótársai között ott találjuk a magyar nyelvtudomány minden számottevő munkását. Budenz József és Hunfalvy Pál mellett Brassai Sámuel, Volf Gvörögy, Szilády Áron, Joannovics György, Greguss Ágost, Ponori Tnewrewk Emil, Szász Károly, Fogarasi János, Geresi Kálmán dolgoznak az első kötetbe, s ifjú Simonyi Zsigmond is itt lép a magyar nyelvtudomány munkásai közé. A legrégebb munkások e félszázad folyamán csaknem mindnyájan eltűntek az élők sorából. Géresi Kálmán alig néhány héttel ezelőtt hunyt el, s ma már Szilády Áron, a régi magyar irodalom nagyérdemű kutatója az egyetlen, aki az élők között van Szarvas Gábor első munkatársai közül.

A Magyar Nyelvőr első számában Szarvas Gábor felvetette a kérdést: »*Mit akarunk?*«, s meg is adta rá a feleletet: »Akarjuk ott, ahol az ingadozó alapra fektetett s rögtönözve létesített nyelvújítás szabályellenes szóalkotásokat hozott forgalomba, a helyesség visszaállítását; ahol az idegen nyelvekkel való érintkezés korcs kifejezéseket természetelt, a tisztaság elémódítását; akarjuk a követelményeknek teljesen megfelelő tudományos magyar nyelvtannak összeállítását megkönnyíteni s részben elékészíteni, az által, hogy anyagot gyűjtünk, s a függőben levő kérdéseket tüzetes megvitatás által tisztázzuk; mind ezt pedig a magyar nyelv életéből merített eszközök segítségével akarjuk megvalósítani.« Teljesítette-e a Nyelvőr azt, amit megteremtője akart? Ha elfogulatlanul nézzük nyelvünk történetét az elmúlt félszázad folyamán, világosan látjuk azt a jótékony hatást, amelyet Szarvas Gábor és az ő folyóirata a magyar nyelv tisztaságára, az írói nyelv világosságára és szépségére gyakorolt. A folytonos kritika, a néha szenvedélyessé váló vitatkozás felkeltette az érdeklődést a nyelvtisztaság és a stílus kérdései iránt mind az író-, mind az olvasóközönségben. A nyelvújítás bírálata, az írók nyelvének folytonos ellenőrzése valósággal közüggé tette a nyelvhelyesség kérdéseit. A Nyelvőr állandó rovatokban bírálta a magyar nyelvet az iskolában, a hírlapokban és folyóiratokban, az egyetemen és az akadémiában, a tudományos irodalomban és a fordításokban. S ha ma nézzük, miket kellett az első időben megróni, láthatjuk, mily nagy szükség volt a Nyelvőrrre, s mily nagyot haladt a magyar nyelv ebben a félszázadban. Nemcsak a nyelvújítás olyan szörnyszülötteit kellett üldözni, mint *dalár*; *szépész*, *ítész*, *mozamos* (rhythmicus), *furljuk*, *föszöntöde*, *jóny* (bon), *nyerény* (nyeremény), *külygyér* (külygyminiszter) stb., hanem a stílus és a nyelvszerkezet számos, ma már komikusnak tetsző hibáját is. Ekkor még közkeletű volt az -i melléknévképző a rag után: *útoni*, *részbeni*, *újbólí*, *alulrólí*, *több példánybani* stb.; az ilyen igealakok használata: *betöltendete volna*, *a víz legmagasb hőfokkal bírand*; egy orvosi mun-

kából idézi bírálója az ilyen mondatokat: *a függér kötszövetén rostonyás, hájdagos izzag, a felhágó függér ütérdagának jelei az élön, a terimbeles veselőb.*

A nyelvhelyesség kérdéseinek folytonos napirenden tartása nagyobb lelkiismeretességre kötelezte az írókat, s lehetetlenné tette a nyelv törvényeinek ilyen lábbal tiprását. Ma is szükség van az ellenőrző munkára, de be kell vallanunk, hogy íróink nyelve jobb, kifejezőbb és magyarosabb, mint amilyen a Nyelvőr megindulásakor volt. S ebben nagy íróink példaadása mellett jelentékeny része volt a Magyar Nyelvőr ellenőrző, bíráló és serkentő munkásságának. Még ma is élvezettel olvashatjuk azokat a néha szenvedélyes, de mindig ötletes, tartalmas és tanulságos vitákat, melyeket Szarvas Gábor, Brassai Sámuel, Volf György és Baksay Sándor folytattak a nyelvhelyesség egyes kérdései körül. Szarvas Gábor érdeméből semmit sem von le az, hogy ma már a nyelvújítással szemben sok tekintetben módosult a nyelvtudomány álláspontja. Szarvas Gábor engesztelhetetlen orthologijára szükség volt a küzdelem sikere érdekében, de ma már másképp látjuk a nyelvfejlődés útját, és sokat megértünk, amit régebben kárhoztattak. Mai számunk első cikkében Zolnai Gyula is rámutat arra, hogy a nyelvújítás alkotásaival szemben meg kell változtatni az eddigi álláspontot. A nyelvésznek a nyelvújítás szóalkotásaiban is vizsgálnia kell a nyelv fejlődését létrehozó lelki erők működését, s a bírálatban a nyelvészt az a szempont is vezesse, hogy mennyiben szolgál egy új szó vagy egy új fordulat a nyelv és stílus szépségének, kifejező erejének emelésére. Nem szabad mindent elítélni, ami új, és nem lehet mindent helyeselni, ami régi. A nyelv tisztaságának szempontját egyesíteni kell a stílus szépségének s a gondolat világos kifejezésének szempontjával, midőn egy író nyelvét bíráljuk, így fogva fel a mi feladatunkat, haladjunk tovább azon az úton, melyet elődeink számunkra kijelöltek (B. J.)” [Balassa József] (1921: 20–1).

Trianon és a Nyelvőr

Az 1920 utáni Nyelvőr visszafogottan reflektált a trianoni események nyelvi következményeire. Rögtön 1921-ben Kosztolányi Dezső írt a Csonka magyar nyelvről (1921: 152–3):

„Azt indítványozom, hogy ezt a sok gyomot-lomot, ezt a sok henye, semmitmondó cafrangot, melyet ezer és egy derék szóval lehet helyettesíteni, nyelvünk e kis svábbogarait és poloskáit gyűjtsük össze, csináljunk belőlük csinos csomagot, és küldjük el azonnal a trianoni békeszerződés fölszámoló bizottságához, mert a magyar népnek hozzájuk semmi köze, csak azok hullajtották el, kik századok során itt jártak. Illő, hogy a tulajdonosok birtokába kerüljenek. Azok pedig, kik a magyarsághoz szólnak, magyarul szóljanak, különben az ő beszédükből azok is megtanulnak németül gondolkodni, kik egyetlen szót se tudnak németül. Nyelvünk az egyetlen élő valóság, melyet még az ország földarabolói se vehetnek el. Tisztítsuk meg a salaktól. »Csonka Magyarország nem ország« – de a csonka magyar nyelv sem magyar nyelv, mely ennek a földnek csorbítatlanságát és épségét kölcsönkért, korcs szóval »integritás«-nak, a magyar nép eszejárását pedig »mentalitás«-nak hívja.”

1923-ban Dénes Szilárd nehezményezi, hogy a „trianoni béke” ősi magyar városok nevét (Pozsony, Kassa, Komárom, Nagyvárád, Kolozsvár) nem hivatalos névvé tette (1923: 77). 1925-ben Kardos Albert írja:

„Amióta a trianoni békével megnyomorítottak bennünket, alig hangoztattak többször egy-egy szót, mint ezt: többtermelés. Többtermelésről beszélt a politikus és publicista, a nagy- és kisgazda, a gyáros és iparos, a termelő és fogyasztó, szóval mindenki. A többtermelés be is ütött, egyelőre nem a földművelés, nem az állattenyésztés, nem a cukoripar és más produkció mezején, hanem csak a magyar nyelv különböző területein, elsősorban a határozott névelő használata terén. Az írók határozottan sokkal több az és a névelőt használnak, mint azelőtt, ami nem volna baj, de sokkal többet, mint amennyit kell és szabad, ami már baj” (1925: 89).

Két évvel később ugyanő így panaszodik:

„Az az átok, amelyet Trianon szórt reánk és amely csonka országgá tette ezt a szép, kerek Magyarországot, mintha a magyar nyelvre is kiterjedne, azóta mind több és több szavunk, kifejezésünk és mondatunk csonkul meg. S ez annál nagyobb baj, mert ezt a csonkítást nem külső erőszak viszi végbe, hanem magunk végezzük, valóságos öncsonkítást követünk el” (1927: 109).

Zolnai Gyula a nyelvi emlékállításról ír:

„Újabbán Pécsen, még a Közmunkák Tanácsát megelőzőleg, 1926–27-ben kapott néhány ucca a Trianon elszakította városok emlékére ilyen neveket: Pozsony u., Szabadka u., Marosvásárhely u., Nagyvárad u., Arad u., Kolozsvár u., Kassa, Brassó u.” (1930: 211).

Lenkei Henrik írja Pápai Pálra való emlékezése kapcsán:

„Az élők azonban, mint minden igazi tragédiából, tisztulást és lelkesedést meríthetnek belőle a sorssal való viaskodás győzelmes megállására. Csonkamagyarország magyarjainak erre a hitre, erre a mostoha körülményekkel szembeszálló bátorságra százszorososan van szükségük” (1930: 163).

Újabb helyesírási vita

Egy újabb helyesírási vita is borzolta a két tábor közötti viszonyt. 1903-tól két hivatalos helyesírás volt használatban: a régi akadémiai helyesírás, melyhez az MTA és néhány folyóirat ragaszkodott, valamint Simonyi Zsigmond ún. iskolai helyesírása, amelyet az oktatási kormányzat támogatott, és az iskolákba be is vezetett. Ez meglehetősen összevisszaságot eredményezett, ezért az Athenaeum Nyomda kiadványai számára az iskolai helyesíráson alapuló saját, nyomdai helyesírást készített a Magyar Nyelvőr szerkesztője (Balassa József) segítségével. Ezt a helyesírást a Nyelvőr előfizetői megkapták ugyan, de könyvárusi forgalomba nem került. A Budapesti Korrektorok és Revizorok Köre támogatta ezt az új szabályozást, az MTA is felülvizsgálta korábbi merev álláspontját, fontolóra vette az iskolai helyesírásban már bevezetett egyszerűsítéseket, és 1922-ben kiadta új szabályzatát. Ezt a szabályzatot 1922. október 11-én a vallás- és közoktatásügyi miniszter az iskolák számára kötelezővé tette, s ezzel helyreállt a helyesírás egysége. A Korrektorok Köre azonban

azt is kérte, hogy szülessen helyesírási szótár, mert hogy az emberek (nyomdászok) többsége nem a szabályzatot akarja böngészni, hanem a helyes szóalakokat akarja látni: ezért felkérték Balassa Józsefet Az egységes magyar helyesírás szótára és szabályai (1929) című munka megírására. Az egységes nyomdai helyesírás kézikönyve ismét okot adott a Nyelvőr elleni támadásra:

„az elért egység megbontásával és egyéb bűnökkel vádolták. Pedig a különbség csak annyi, hogy sok esetben, ha a hivatalos helyesírás két vagy három írásmódot enged meg, egyet fogad el, hogy a szedő vagy a korrektor ne törje a fejét, melyik írásmódot válassza a megengedettek közül. [...] Hogy ezekben az esetekben valóban az irodalmi közhasználat haladása volt az irányadó, legjobban bizonyítja az a körülmény, hogy akadémia legújabb hivatalos kiadványa a húsz év előtti eltéréseknek csaknem a felét elfogadta és ezáltal szentesítette” (Balassa 1941: 63).

A korszakot az MTA által támogatott Magyar Nyelv és Magyarosan című kimondottan nyelvművelő folyóirat (1932-től), valamint a vele szembenálló, liberálisabb felfogást hirdető Magyar Nyelvőr szembenállása jellemezte. A nyelvművelés kérdésében Balassa József kifejtette az általa irányított Magyar Nyelvőr álláspontját (1932: 99–103), ezt tömören így foglalta össze:

„Az idegen szavak szempontjából helytelenítjük a túlzást mindkét irányban. Nem szabad ok nélkül használni idegen szavakat, ha van jó magyar szavunk, amellyel alkalmasan kifejezhetjük ugyanazt a fogalmat. De nem kárhoztathatunk, nem üldözhethünk minden idegen szót. Az idegen szavak használatában és elkerülésében csakis a stílusérzék és a jó ízlés lehet a vezető. A nyelvújítás alkotta szavakkal szemben ugyanarra az álláspontra kell helyezkednünk, mint az idegen szavakkal szemben. Az új szavak nagy tömege több mint egy évszázad leforgása alatt beleilleszkedett a magyar nyelv szókészletébe és ezek a szavak éppoly nélkülözhetetlenekké értek, mint az idegen nyelvekből átvett, meghonosult szavak. A nyelv tisztasága és helyessége ellen a legsúlyosabb vétségek azok, amelyek a nyelv szerkezetét, a benne megnyilatkozó eredeti gondolkozásmódot, hogy úgy mondjuk, a nyelv lelkét támadják meg. Az ilyen idegenszerűségek ellen kell legerősebben küzdeni” (Balassa 1941: 63–4.).

A Nyelvőr elnémitása

A két világháború közötti korszakban tehát részben az akadémiai háttér megszűnése, az anyagi bizonytalanság, részben a nyelvtudományon belüli szembenállások, ideológiai nézetkülönbségek a Nyelvőr elszigetelődéséhez, tudományos és társadalmi (nyelvművelő) szerepének, népszerűségének visszaszorulásához vezettek. Fennmaradását, kitartását persze segítette jól hangzó neve, múltja és továbbra is jó szakembergárdája, de ez sem volt elegendő ahhoz, hogy 1940-ben papírhíányra hivatkozva a lap megjelenését fel ne függesszék – s ezért a háború éveit alatt, 1941–1945 között a lap nem jelent meg. A felfüggesztés sokan megszüntetésnek értelmezték. Trócsányi Zoltán (1941: 422) például ezt írja a Magyar Könyvszemlében: Prohászka János a „megszűnt Magyar Nyelvőr utolsó két évtizedének kötetéhez készített tartalomjegyzéket, szó- és tárgymutatót”, melyet nemcsak a nyelvészek, hanem a „reference-

szolgálatos könyvtárosok” is haszonnal fognak forgatni. (A Nyelvőrkalauzokról szól a következő rész.) Az újraindítás viszont már egy teljesen új korszakot is jelent, hiszen Balassa József 81 éves korában meghalt. Budapest ostromakor elhagyta Klotild utcai lakását (ahol a Nyelvőr „kiadóhivatala” is volt), egy baráti családnál bújt meg Budán. Onnan 1945 februárjában elindult gyalog, hogy valahogyan átjusson Pestre egyetlen unokájához, de terve nem sikerült. Egy budai rokonához vánszorgott el, és ott is halt meg az ostrom alatt átélt szenvedései következtében (szívbénulásban) 1945. február 26-án. Ideiglenesen a budai ciszterci templom udvarában temették el.

Nyelvőrkalauzok: Nyelvőr-mutatók, repertóriumok

Szarvas Gábor a kezdetektől törekedett a Nyelvőrben lévő tartalmak sokoldalú megjelenítésére. Így 1872-től minden évfolyamhoz készítettek mutatókat (a dolgozótársak [szerzők] névsora, tárgy- és szómutató). Bizonyos időszakonként pedig összevont mutatókat, repertóriumokat is kiadtak. Ezek a következők:

Nyelvőrkalauz. Szerk.: Kúnos Ignác és Munkácsi Bernát. Magyar Nyelvőr szerkesztősége, 1883. (Az első 10 évfolyam feldolgozása: tartalom-, tárgy-, szómutató, néphagyományok mutatója, Antibarbarus.)

Nyelvőrkalauz a Magyar Nyelvőr 1–25. (1872–1896) kötetéhez. Kiadja a Magyar Nyelvőr Kiadóhivatala. Budapest. 1898. (Hornyánszky Nyomda)

A második és a harmadik Nyelvőrkalauz összeállítója Prohászka János, akinek gimnáziumi tanárai Schmidt József és Balassa József, majd pedig az egyetemen Simonyi Zsigmond tanítványaként elszegődik a Nyelvörhöz, és annak egész életében munkatársa lesz. Középkolai tanár, az első világháborúban frontszolgálatos katona, 1920-ban a Tanácsköztársaság alatt tanúsított baloldali magatartása miatt állásából elbocsátották. Szathmári István (2006: 228) így jellemzi: „Az (sic!) Nyr.-höz – mint már mondtuk is – egyetemi hallgató korától kezdve szinte odanőtt; nem csodálkozhatunk tehát, hogy ő készíti el – nagy gonddal – a második és harmadik Nyelvőrkalauzt, számos évfolyam tartalom- és tárgymutatóját, egy időben (71–76. kötet) részt vesz a Nyelvőr szerkesztő bizottságában, egy kötetnek (77.) pedig technikai szerkesztője is.”

Nyelvőrkalauz II. Tartalomjegyzék, szó- és tárgymutató a Magyar Nyelvőr 26–50. (1897–1921) évfolyamaihoz. Összeállította: Prohászka János. Magyar Nyelvőr, Budapest, 1927. (Hungária Nyomda) Az immár számmal ellátott Nyelvőrkalauz megtartotta a régi Nyelvőrkalauz beosztását. A szerzők neve szerint összeállított Tartalomjegyzék mutatja, hogy kik és milyen dolgozatokkal szerepelnek. A népnyelvi gyűjtőkön kívül 840 dolgozótárs vett részt a huszonöt év munkájában. Ezt követi a 77 lapra terjedő Szómutató és a 38 lapnyi Tárgymutató. A népnyelv hagyományok részletezését és a nyelvjárások mutatóját a terjedelmi korlátok miatt mellőzték.

Nyelvőrkalauz III. Tartalomjegyzék, szó- és tárgymutató a Magyar Nyelvőr 51–69. (1922–1940) kötetéhez. Szerk.: Prohászka János. Magyar Nyelvőr. Országos Néptanulmányi Egyesület. Budapest, 1941. (Hungária Nyomda)⁴

⁴ A Nyelvőrkalauz név mintájára Szabó T. Attila 1938-ban Kolozsvárott adott ki könyvet: A nyelvművelés időszerű kérdései. Gyakorlati nyelvőrkalauz. Ennek azonban nincs köze a Magyar Nyelvörhöz.

A Magyar Nyelvőr 70–100. évfolyamának mutatója. Szerk.: Szemere Gyula. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1991.

Szakirodalom

- Balassa József 1941. *A Magyar Nyelvőr története. 1872–1940.* Országos Néptanulmányi Egyesület. Budapest.
- Balázs Géza 2022a. A Magyar Nyelvőr története (1.) Szarvas Gábor Nyelvőre (1872–1895). *Magyar Nyelvőr* 12–37. <https://doi.org/10.38143/Nyr.2022.1.12>
- Balázs Géza 2022b. A Magyar Nyelvőr története (2.) Simonyi Zsigmond Nyelvőre (1895–1919). *Magyar Nyelvőr* 227–247. <https://doi.org/10.38143/Nyr.2022.2.227>
- Fábián Pál 1984. Nyelvművelésünk évszázadai. Gondolat Kiadó. Budapest.
- Trócsányi Zoltán 1941. Nyelvőrkalauz. *Magyar Könyvszemle* LXV/4: 422.
- Szathmári István 2006. *A magyar nyelvtudomány történetéből.* Tinta Könyvkiadó. Budapest.
- Tompa József 1976. A Magyar Nyelvőr első száz éve és nyelvművelésünk ügye. In: *Anyanyelvi olvasókönyv.* Gondolat Kiadó. Budapest. 196–222.

Balázs Géza

egyetemi tanár

ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszék

Partiumi Keresztény Egyetem Nyelv-

és Irodalomtudományi Tanszék

Színház- és Filmművészeti Egyetem

<https://orcid.org/0000-0003-3440-2959>

Abstract

BALÁZS, GÉZA

THE HISTORY OF MAGYAR NYELVŐR (PART 3) BALASSA JÓZSEF'S MAGYAR NYELVŐR (1920–1940)⁵

The third period of the history of Magyar Nyelvőr, edited by József Balassa, falls on the period between the two world wars. In linguistics the theoretical Magyar Nyelv supported by the Academy and the line of Magyarosán language cultivation are separated from the editor's publication of Magyar Nyelvőr that represents traditions, 19th-century Hungarian linguistics and restrained language cultivation. Another spelling dispute unfolds, which basically ends with the victory of the Linguist's circle (that of Balassa following Simonyi). Despite this, Nyelvőr weakens and the paper is suspended in 1940 with reference to a general lack of paper.

Keywords: Balassa József, Trianon and the Hungarian language, Nyelvőrkalauz

⁵ Background: Balázs 2022a, 2022b.

PÖLCZ ÁDÁM

**ANYANYELVÜNK, GONDOLKODÁSUNK GAZDAGÍTÓJA
ADAMIKNÉ JÁSZÓ ANNA 80 ÉVES**

Az elmúlt évtizedekben Adamikné Jászó Anna neve összeforrt a nyelvműveléssel, a retorikával és az anyanyelv-pedagógiával. Ha az olvasás- és írástanítás módszertanának modern alapjait, a szövegértő olvasás és az íráskészség fejlesztésének új lehetőségeit vagy a fogalmazástanítás legfontosabb lépéseit keressük, sokan az ő munkáihoz fordulunk. *A magyar nyelv könyve* (Adamikné 1991/2007 – amely nyolc kiadást ért meg, és a tanítóképzőkben a mai napig tankönyvként használják), *Az olvasás múltja és jelene* (Adamikné 2006), az *Anyanyelvi nevelés az ábécétől az érettségiig* (Adamikné 2001/2008) olyan monográfiák vagy másokkal közösen írt munkák, amelyek mind a mai napig haszonnal forgathatók, ha valaki az anyanyelv-pedagógia alapjait keresi.

Adamikné Jászó Anna 1966-ban kezdte pályafutását a budapesti Dózsa György Gimnáziumban, ahol magyart és oroszot tanított. 1975-től a Budapesti Tanítóképző Főiskola oktatója, 1980-ban részt vett a magyar nyelv főiskolai tantervének kidolgozásában. 1984-ben lett a nyelvtudomány kandidátusa, 1985-ban főiskolai tanárrá nevezték ki, 2009-től – akadémiai doktori értekezése megvédése után – egyetemi tanárként dolgozott 2012-es nyugdíjba vonulásáig. Pályafutása alatt számos tankönyvet



írt, tankönyvbírálatokat készített – ezek közül sokat az olvasás- és írástanítás témakörében. Lovász Gabriellával közös munkatankönyveiből (*Ablaknyitogató*, *Idővándor*) e sorok írója is tanult általános iskolai éveit alatt.

De „miért foglalkozik egy nyelvész az olvasással? Egyáltalán miért szükséges az olvasással foglalkozni? Manapság mindenki jár iskolába, az iskolában pedig mindenki megtanul olvasni. Mindenki?” (Adamikné 2006: 9) – kérdezi Adamikné Jászó Anna. Tanítványaként mondhatom: a Tanárnő kérlelhetetlen kérdező és eltántoríthatatlan kritikus – olyan, aki legfőképpen felépít, és nem lerombol másokat. Akkor sem, ha meggyökeresedett elvek megkérdőjelezéséről van szó. Látva a szövegértő olvasás 21. századi problémáit, az írástanítás és -tanulás nehézségeit Adamikné Jászó Anna a legalapvetőbb kérdések megválaszolását tekintette feladatának: mik azok az elvi alapok az emberi gondolkodásban és a pedagógiatörténetben, amelyek megerősíthetik az iskola szerepét a gyerekek életében? De mindeneelőtt: milyen elméleti alapokkal kell rendelkeznie egy pedagógusnak, aki írni-olvasni tanít és/vagy olvasóvá nevel?

E kérdésfelvetésből következik a másik, általa kutatott terület, a nyelvművelés felé fordulás is. *Klasszikus magyar retorika* (Adamikné 2013) című monográfiájában – ókori szerzőkre támaszkodva – a megnyilatkozások stílusának alapkövetelményeként nevezi meg a nyelvhelyességet. Tudatosan, hiszen – ahogyan írja – „a nyelvtudomány valamikor a homéroszi időkben a nyelvművelésért született meg: előbb volt retorikai oktatás (az Íliászból tudjuk), előbb írtak retorikákat (a Kr. e. 5. századtól), s csak azután születtek meg az első nyelvtanok, a Kr. e. 2. században. Az igényes nyelvhasználatra való törekvés ősi és egyetemes emberi igény” (Adamikné 2013: 308). A nyelvi igényesség terjesztésének érdekében az eddig hivatkozott munkái mindegyikében tesz: a *Klasszikus magyar retorika* stílusról szóló fejezetében külön alfejezet szól a nyelvhelyességről; *A magyar nyelv könyve* leíró nyelvtani fejezeit (különös tekintettel a szófajtani-szóalaktani és a mondattani részekre) nyelvhelyességi megjegyzések, érdekes élőnyelvi példák színesítik. A nyelvhelyesség tudományos megítélése napjainkban ugyan nem éli reneszánszát, Adamikné Jászó Anna azonban fáradhatatlanul küzd azért, hogy a köztudatban tartsa a nyelvhasználat helyességének tudományos alapjait, örök törvényeit – így például azt, hogy a nyelvhelyességi kérdések alapja mindig ugyanaz: a szó és a mondat használatának megfelelősége. Emlékezetes gondolata volt a 2013. évi magyar nyelv hetének megnyitóján az, hogy az oly sokat támadott preskriptív nyelvészeti hagyomány (vagy amit így neveznek) valójában az irodalomtudomány vizsgálatába kellene, hogy tartozzon (Lyons nyomán), hiszen az irodalmi nyelvváltozat gazdagságát tükrözi (idézi Pölcz 2021).

Ha egyetemistaként az ember a nyelvi igényesség mellett még valamit megtanult Adamikné tanárnő óráin, az a rendszerezett és letisztult gondolkodás elsajátítására és a minél nagyobb műveltség megszerzésére való törekvés. Professzor asszony igazi strukturalista nézőpontot képvisel: minden fogalmat rendszerben kell kezelni, abból kiszakítani nem lehet, nem érdemes, mert félreértésekhez vezet, és megbontja a korábban jól felépített logikát. A rendszernek vagy egy elemének nem ismerete tévedéseket okoz, Adamikné Jászó Anna ezért határozott kritikusa az ismerethiányból fakadó félreértéseknek. Emlékezetes kritikai megjegyzése, amikor Rom Harrének a retorika-dialektika viszony értelmezésével kapcsolatos félreértésére utalt, miszerint mindaz, amit a szerző ír, „elfogadhatatlan” (Adamikné 2006: 354), Harré (1997) ugyanis figyelmen kívül hagyja az argumentáció valószínűségi jellegét.

A retorikával kapcsolatban azonban jóval tágabban kell körülnéznünk, ha Adamikné Jászó Anna munkásságát kívánjuk feltérképezni. A retorikáról szóló gondolatait Chaim Perelman és szerzőtársa, Lucie Olbrechts-Tyteca nézeti határozták meg, akik a *Traité de l'argumentation – la nouvelle rhétorique (Értekezés az érvelésről – Az új retorika, 1958)* című munkájukban fektették le az arisztotelészi alapokhoz visszatérő, azt modern felfogásban újragondoló retorika alapjait (ezeket később Perelman monográfiájában megismételte, kibővítette – vö. Perelman 1977). Az érvelés arisztotelészi értelmezésének köztudatba emelése azért volt jelentős, mert a 20. század tucatnyi retorikafelfogást követett, azonban egyik sem volt képes annyira holisztikusan értelmezni a retorikát, mint az érvelésre és a hallgatóság szerepére koncentráló Perelman és Olbrechts-Tyteca. Ennek nyomán Adamikné Jászó Anna az

ezredforduló környékén – többedmagával, de vezető szerepben – új fejezetet nyitott a hazai retorika kutatásában, oktatásában. Professzor asszony 1999-ben elindította a Kossuth-szónokversenyt az ELTE-n, és a rendezvény immár bő két évtizede szolgálja a magyar nyelvhasználat és gondolkodás fejlesztésének ügyét. A verseny azóta több kart is megjárt az egyetemen belül, jelenleg a Tanító- és Óvóképző Kar, valamint a Petőfi Kulturális Ügynökség szervezi a Kárpát-medence-szerte rangos eseményt. A versenyhez szakmai kiadványok (*Régi-új retorika* című sorozat) is kapcsolódnak, amelyek korábban évente, az utóbbi időkben két évente jelentek meg. Mindez azonban kevés lett volna rendszerezett tudás nélkül. Adamikné Jászó Anna két szerzőtársával – Adamik Tamással és Aczél Petrával – lefektette a klasszikus és modern retorika tudományának legújabb kori alapjait (Adamik et al. 2004), megteremtve ezzel a hazai retorikakutatás első korszerű kiadványát. Tanárnő néhány évvel később szerkesztőként részt vett a hiánypótló *Retorikai lexikon* (Adamik 2010) megírásában és összeállításában, majd az egyetemi tankönyvként használt *Klasszikus magyar retorika* is napvilágot látott (Adamikné 2013).

Adamikné Jászó Anna nyugdíjba vonulása után is fáradság nélkül feladatának tekinti az anyanyelvi nevelés, a nyelvművelés és a retorika tudományterületeinek kutatását. Ezek mellett azonban ma népszerűtlen vagy agyonhallgatott témákkal is szívesen foglalkozik, úgymint Jókai Mór, Arany János és Gárdonyi Géza munkáinak humorával, mindannyiuk retorikai műveltségével; a stilisztikai alapfogalmak tisztázásával (Adamikné 2019a), világos elhatárolásával; az anyanyelv-pedagógia elfeledett hagyományaival, pl. a mondattani alapú nyelvtanítással (bővebben lásd Pölcz 2022) és a fonomimikával (Adamikné 2006). Legmeglepőbbnek talán a humor témáját tarthatjuk, hiszen bár hétköznapi életünk része, tudunk róla, szeretjük is, nagy klasszikusainkról (Jókairól, Aranyról, Gárdonyiról) mégsem elsőként a humoruk jut eszünkbe. Hogy Adamikné Jászó Anna esetében mennyire szerteágazó kutatói-oktatói életpályáról van szó, arról az előzőekben már említett művek mellett az utóbbi években megjelent monográfiák és egyéb kiadványok címlistája is árulkodik: *A mondattani elv és a kisnyelvtanok – Az anyanyelvi tárgyak tanítása a magyar népiskolában 1868-tól 1905-ig* (Adamikné 2016a – a kötet az 1991-es kisdoktori értekezésének átdolgozott, kibővített formája); *Jókai és a retorika* (Adamikné 2016b), *Stilisztikai kasszótár – Szóképek, alakzatok és egyéb stílusesszközök szótára* (Adamikné 2019), *Humor és retorika az irodalomtanításban: az érvelés humora Arany, Jókai, Gárdonyi és Móra műveiben* (Adamikné 2021).

Mit mondhat egy tanítvány? Leginkább köszönetet, hiszen amit jómagam a retorikáról tudok, annak legnagyobb részét Adamikné Jászó Annától tanultam. És ezenkívül még sok mást is: egyenességet, fegyelmet, rendszerezettségre való törekvést, alaposítást, az elmélyülés szükségességének attitűdjét, műveltséget. Bízom benne, hogy Tanárnő munkásságán keresztül sokan felismerik a struktúrák fontosságát, és egy olyan korban, amikor a fogalmak jelentése rendre megkérdőjeleződik, a jelentések felfejtésének fáradságos munkáját sem érzik majd tehernek. Adamikné Jászó Anna is így, ezzel a fáradsággal lett anyanyelvünk és gondolkodásunk gazdagítója.

Isten éltesse még nagyon sokáig!

Szakirodalom

- Adamik Tamás (főszerk.) 2010. *Retorikai lexikon*. Kalligram Kiadó. Budapest.
- Adamik Tamás – A. Jászó Anna – Aczél Petra 2004. *Retorika*. Osiris Kiadó. Budapest.
- Adamikné Jászó Anna (szerk.) 1991/2007. *A magyar nyelv könyve*. Trezor Kiadó. Budapest.
- Adamikné Jászó Anna 2001/2008. *Anyanyelvi nevelés az ábécétől az érettségiig*. Trezor Kiadó. Budapest.
- Adamikné Jászó Anna 2006. *Az olvasás múltja és jelene. Az olvasás grammatikai, pragmatikai és retorikai megközelítésben*. Trezor Kiadó. Budapest.
- Adamikné Jászó Anna 2013. *Klasszikus magyar retorika*. Holnap Kiadó. Budapest.
- Adamikné Jászó Anna 2016a. *A mondattani elv és a kisnyelvtanok – Az anyanyelvi tárgyak tanítása a magyar népiskolában 1868-tól 1905-ig*. Tinta Könyvkiadó. Budapest.
- Adamikné Jászó Anna 2016b. *Jókai és a retorika*. Trezor Kiadó. Budapest.
- Adamikné Jászó Anna 2017. Humor, derű és bölcsesség az érvelésben Arany János epikája alapján. *Magyar Nyelvőr* 426–65.
- Adamikné Jászó Anna 2019a. A stilisztikai kategóriákról. *Magyar Nyelvőr* 1–24. <https://doi.org/10.19090/hk.2017.2.1-18>
- Adamikné Jászó Anna 2019b. *Stilisztikai kisszótár – Szóképek, alakzatok és egyéb stíluseszközök szótára*. IKU-tár 7–8. Interkulturális Kutatások Kft. Budapest.
- Adamikné Jászó Anna 2021a. *Humor és retorika az irodalomtanításban: az érvelés humora Arany, Jókai, Gárdonyi és Móra műveiben*. Anyanyelvpolók Szövetsége – IKU. Budapest.
- Adamikné Jászó Anna 2021b. Jókai első, a szabadságharc előtti novellái. Retorikai-nyelvi elemzés. *Magyar Nyelvőr* 134–58. <https://doi.org/10.38143/Nyr.2021.2.134>
- Harré, Rom 1997. Meggyőzés és manipulálás. In: Pléh Csaba – Síklaki István – Terestényi Tamás (szerk.): *Nyelv – kommunikáció – cselekvés*. Osiris Kiadó. Budapest. 627–41.
- Perelman, Chaim – Olbrechts-Tyteca, Lucie 1958. *Traité l'argumentation – la nouvelle rhétorique*. Presses universitaires de France. Paris.
- Perelman, Chaim 1977. *L'empire rhétorique*. Vrin. Paris.
- Pölcz Ádám 2021. *A nyelvművelés retorikai gyökerei. A nyelvhelyesség retorikai alapjainak hagyományáról*. MNYKNT–IKU. Budapest.
- Pölcz Ádám 2022. A mondattani elemzés életszerűségéről. *Magyar Nyelvőr* 177–85. <https://doi.org/10.38143/Nyr.2022.2.177>

Pölcz Ádám

egyetemi adjunktus

ELTE Tanító- és Óvóképző Kar
Magyar Nyelvi és Irodalmi Tanszék

E-mail: polcz.adam@tok.elte.hu

<https://orcid.org/0000-0001-7039-8323>

BALÁZS GÉZA

**A MÁTRA-VIDÉK MINDENESE
FÜLÖP LAJOS 90 ÉVES**

Talán a legszebb epiteton ornans, amivel illették: a Mátra-vidék mindenese. Fülöp Lajos nyelvész – nekem és sokaknak: tanár úr – az ELTE Mai Magyar Nyelvi Tanszékéről vonult nyugdíjba. 85. születésnapján, szülővárosában, Gyöngyösön a Vachott Sándor Könyvtár egy szép, képes kis füzetet jelentetett meg a tiszteletére. A 23 írást, személyes emlékezést és fényképeket tartalmazó kiadványnak nincs kolofonja, de a felkérésekből kikövetkeztethető, hogy ösztönzője, szerkesztője Lisztóczy László és Selmeczi Kovács Attila (2017) voltak. A Magyar Nyelvőr is köszöntötte (Balázs 2018). 80. születésnapján barátai és tanítványai jelentettek meg emlékkönyvet a tiszteletére (Lisztóczy 2012), Balázs Géza (2013) a Magyar Nyelvőrben köszöntötte. 70. születésnapján a Magyar Nyelvtudományi Társaság köszöntötte (Balázs 2003). 60. születésnapjára a Néprajzi Múzeum jelentetett meg egy kis köszöntőkötetet Balázs Géza és Selmeczi Kovács Attila (1992) szerkesztésében, ebben főleg egyetemi nyelvész kollégái köszöntő tanulmányai kaptak helyet. Fülöp Lajos nyugdíjas éveit egyre intenzívebb munka jellemzi. Munkásságának középpontjába ismét a szülőföld, a Mátraalja, Gyöngyös művelődéstörténetének feltárása és közzététele került. Az utóbbi évtizedekből csak néhány fontosabb munkára hívom fel a figyelmet.



„Gyöngyös arany betűkkel írta be nevét a magyar művelődés történetébe” – vallja Fülöp Lajos és Lisztóczy László (2018: 5), megfordult, élt itt: Bajza József, Bugát Pál, Gorove István, Pájer Antal, Sárosi Gyula, Spetykó Gáspár, Tariczky Endre, Török Ignác, Vachott Sándor és Vachott Sándorné Csapó Mária, Vahot Imre, Zalár József. Olyan fontos művelődéstörténeti kiadványok születtek, mint a Gyöngyösi Kalendárium. A város művelődéstörténeti dokumentálását szolgálja a 2018-ban útjára indított Mozaikok Gyöngyös művelődéstörténetéből című könyvsorozat.

Fülöp Lajos feldolgozta Gyöngyös irodalmi örökségét (Fülöp 2001). Lisztóczy Lászlóval közösen számos további gyöngyösi művelődéstörténeti könyvet publikált: tudós tanárok a gyöngyösi gimnáziumból Alszeghy Zsolt, Bán Imre, Berze Nagy János arcképével (Fülöp–Lisztóczy 2011); ennek folytatása: 16 költő, író és tudós (köztük Bugát Pál) a gyöngyösi gimnáziumból (Fülöp–Lisztóczy 2013); az 1917-es gyöngyösi tűzvészről (Fülöp–Lisztóczy 2017), melyben a beszámolók, emlékezések, tanulmányok mellett tanulságosak az országos részvét dokumentumai Berzeviczy Alberttől Szép Ernőig, Jászai Maritól Rippl-Rónai József; közreadták Stiller János (pl. Gyöngyös leírása) és Stiller Kálmán (pl. Gyöngyösi népszokások) helyi művelődés-

történeszek írásait (Fülöp–Lisztóczy 2018a); Bán Imre gyöngyösi tudományos munkásságának dokumentumait (Fülöp–Lisztóczy 2018b). Fülöp Lajos és Lisztóczy László (2005, 2007) ápolja Vachott Sándor és Vachott Sándorné emlékét, előbbi verseinek, utóbbi emlékiratainak kiadásával. A Gyöngyösi krónika (Fülöp–Lisztóczy 2015) válogatás a korábbi Gyöngyösi Kalendárium régi évfolyamaiból; s ebből olyan érdekességekre derül fény, mint Gyöngyös neve és címere, a magyar Szent Korona Gyöngyösön, Richter Gedeon gyöngyösi iskolásévei (Bártfai Szabó László), Széchenyi István Gyöngyösön (Visontai György). Gyöngyös fölé magasodik a Mátra, a város akár a Mátra „kapujának” is tekinthető. A hegységnek a magyar költészetben való megjelenését mutatja be Hegyhimnusz című kötetük (Fülöp–Lisztóczy 2014).

Fülöp Lajos (2001) összeállította Gyöngyös irodalmi örökségét, összegyűjtötte Gyöngyöspata népmeséit (2003a), s különös figyelemmel dolgozta fel Berze Nagy János életművét (lásd: Balázs 1988). Berze Nagy a kiváló folklorista és nyelvész is a gyöngyösi gimnáziumhoz kötődik, a Magyar Nyelvőr gyűjtő munkatársa is volt az 1900-as évek elején (Fülöp 2003b); s talán nem véletlen a kapcsolat, mert a gyöngyösi kapcsolaton túl a folklórgyűjtés, nyelvjárásgyűjtés és a folklóralkotások nyelvi kutatása összekapcsolja kettejük munkásságát.

Gyöngyöst a helyiek sokszor „gyöngy városnak” nevezik. Ha létezik „gyöngyösiség” (és miért ne létezne?), akkor Fülöp Lajos ennek legeglegkötelezettebb képviselője. De neveztek már a „Mátra-vidék mindenésének is”. Élete, munkássága mindig vissza-visszatér a szülőföldhöz, példát mutatva arra, hogy gyökereinket ne feledjük. Isten éltesse 90. születésnapján!

Szülőföldünk (1962)

Látod ezt a fényben fürdő várost?
Körötte kéklő, méla hegykaréj:
déli derűben hosszan álmodó,
de éber, hogyha jön a hűvös éj.

Akik élünk-halunk e hegy tövén,
szülőföldnek becézzük a tája:
esszük kenyerét, kortyoljuk borát,
és itt minket mindig hazavárnak.

(Fülöp Lajos verse a Mátrai monológ című kötetéből)

Névjegy: dr. Fülöp Lajos (Karácsond, 1932. augusztus 19.). Az általános és középiskolát Gyöngyösön végezte. Diplomáját Egerben és a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem magyar–néprajz szakán szerezte meg. 1956-tól Hatvanban, 1957-től Gyöngyösön gimnáziumi tanár, kollégiumigazgató, 1966–1977 között a Berze Nagy János Gimnázium igazgatója. Utána az Országos Pedagógiai Intézetben osztályvezető, majd az ELTE Mai Magyar Nyelvi Tanszékén dolgozott nyugdíjba vonulásáig. 1979–1989 között az Édes Anyanyelvünk szerkesztőbizottságának tagja.

Szakirodalom

- Balázs Géza 1988. Berze Nagy János: Baranyai magyar néphagyományok (Népmesék). Szerk.: Fülöp Lajos. *Magyar Nyelvőr* 488–91. http://real-j.mtak.hu/6054/1/MagyarNyelvor_1988.pdf
- Balázs Géza 2003. Fülöp Lajos 70 éves. *Magyar Nyelvőr* 250–1. <https://www.c3.hu/~magyarnyelv/03-2/balazsgeza.pdf>
- Balázs Géza 2013. Fülöp Lajos 80 éves. *Magyar Nyelvőr* 248–50.
- Balázs Géza 2018. A „Mátra-vidék mindenese”. Fülöp Lajos 85 éves. *Magyar Nyelvőr* 116–7. <http://real.mtak.hu/id/eprint/87973>
- Balázs Géza – Selmeczi Kovács Attila (szerk.) 1992. *Nép-nyelv. Tanulmányok Fülöp Lajos 60. születésnapjára*. Néprajzi Múzeum. Budapest.
- Fülöp Lajos 2001. *Gyöngyös irodalmi öröksége. Tanulmányok, írói arcképek és pályarajzok*. Pallas Kiadó. Gyöngyös.
- Fülöp Lajos 2003a. *Gyöngyöspatai népmesék*. Pallas Kiadó. Gyöngyös.
- Fülöp Lajos 2003b. Berze Nagy János népmesekutató munkássága (A „Hevesi Kalevalá”-tól a „Baranyai Kalevalá”-ig). In: Horváth László (szerk.): *Mátrai Tanulmányok*. Gyöngyös. 173–92.
- Fülöp Lajos 2021. *Berze Nagy János pályakezdő munkássága*. Vachott Sándor Városi Könyvtár. Gyöngyös.
- Fülöp Lajos – Lisztóczky László (szerk.) 2008. *Emlékeim. Vachott Sándor versei*. Gyöngyös Város Önkormányzata. Gyöngyös.
- Fülöp Lajos – Lisztóczky László (szerk.) 2011. *Tudós tanárok a gyöngyösi gimnáziumból. Berze Nagy János Gimnázium és Szakiskola*. Konturs Kft. Gyöngyös.
- Fülöp Lajos – Lisztóczky László (szerk.) 2013. *Költők, írók és tudósok a gyöngyösi gimnáziumból*. Konturs Kft. Gyöngyös.
- Fülöp Lajos – Lisztóczky László (szerk.) 2014. *Hegyhimmusz. A Mátra a magyar költészetben*. Vachott Sándor Városi Könyvtár. Gyöngyös. (A népdalok mellett több verssel szerepel Sík Sándor, Rónay György, Zalár József, Tóth Sándor, Bozók Ferenc.)
- Fülöp Lajos – Lisztóczky László (szerk.) 2015. *Gyöngyösi krónika. Válogatás a Gyöngyösi Kalendárium régi évfolyamaiból*. Vachott Sándor Városi Könyvtár. Gyöngyös.
- Fülöp Lajos – Lisztóczky László (szerk.) 2017. *„Mit láng elpusztít, láng felépíti újra”. Az 1917. május 21-i gyöngyösi tűzvész centenáriumi emlékkönyve*. Vachott Sándor Városi Könyvtár. Gyöngyös.
- Fülöp Lajos – Lisztóczky László (szerk.) 2018a. *Bán Imre gyöngyösi tudományos munkássága. (Mozaikok Gyöngyös művelődéstörténetéből)*. Vachott Sándor Városi Könyvtár. Gyöngyös.
- Fülöp Lajos – Lisztóczky László (szerk.) 2018b. *A Stillerek. Válogatás Stiller János és Stiller Kálmán írásaiból*. Vachott Sándor Városi Könyvtár. Gyöngyös.
- Fülöp Lajos – Lisztóczky László (szerk.) 2007. *Vachott Sándorné: Rajzok a múltból. Emlék-iratok (Szemlények)*. Vachott Sándor Városi Könyvtár. Gyöngyös.
- Fülöp Lajos 2013. *Mátrai monológ. Verseik és műfordítások*. Konturs Kft. Gyöngyös.
- Lisztóczky László (szerk.) 2012. *Emlékkönyv Fülöp Lajos nyolcvanadik születésnapjára*. Dsida Jenő Baráti Kör, Eger. Konturs Kft. Gyöngyös.
- Lisztóczky László – Selmeczi Kovács Attila (szerk.) 2017. *A nagybetűvel írt Ember. A 85. éves Fülöp Lajos köszöntése*. Vachott Sándor Városi Könyvtár. Gyöngyös.

Hogyan helyes: eendő vagy evendő?

A magyar nyelv természetes nyelv, így nyilvánvalóan vannak úgynevezett nyelvi hiányok, „olyan lexémák, amelyeknek ragozási sora hiányos: paradigmájukból hiányoznak bizonyos szóalakok, olyanok, amelyek az azonos szófajba tartozó lexémák többségénél egyébként megvannak” (H. Varga 2012: 88). A *tesz, vesz, lesz, eszik, iszik, hisz, visz* igék tótanilag egy csoportba tartoznak, a többalakú, *sz*-es és *v*-s változatú igék sorába, és közülük csupán háromnak van gyakran használatos beálló melléknévi igenévképzős alakja: *teendő, veendő, leendő*. Az *evendő, ivandó, hiendő, viendő* ritkábban fordul elő az internetes keresőoldalakon. Mint látható, hol a magánhangzós tőhöz járul a képző, hol a *v*-s tőhöz. Például: „Errefelé direkt héjastul *evendő* borsó is van.” „Aki ilyen, isteni és katolikus hittel *hiendő* tételt – vagyis dogmát – tagad, vagy makacsul kételkedik benne, az eretnek.” „Deríts e múltó év borához / *S* az *ivandó* nagy áldomáshoz / Méltó, dicső napot reánk!” (Tompá Mihály: Eger határában) „Így a *viendő* ruhák kiválasztását jobban segíti, ha az átlaghőmérséklettől való átlagos eltérést is ismerjük.” Az *iandó* kizárólag az archaikus vallási, költői nyelvben fordul elő, például: „Ihatjátok-e az kelyhet, kit én *iandó* vagyok?” (Müncheni kódex), az *eendő* soha nem fordul elő. Ilyenkor rokon értelmű szavakkal élhetünk, például: *elfogyasztandó*, vagy körülírást is alkalmazhatunk: amit majd *meg kell enni*.

A hívva helyett nem volna kívánatos jóváhagyni a hívva alakot?

A kérdézet igének két tőváltozata van: *hív* és *hi*. A nyelvi variativitás elsősorban a lexémaszinten jelentkezik, jelen esetben a tőváltozatokéban (l. Istók–Lőrincz G.–Lőrincz J. 2021: 330; Lőrincz G.–Lőrincz J. 2020: 241). Attól függően, hogy a toldalék melyik igetőhöz járul, kétféle határozói igeneves alak létezik, a *hívva* és a *híva*, mindkettő helyes, és ugyanazt jelenti. Igaz, a Magyar helyesírási szótár (MHSz. 2017: 233.) a *meg van hívva* szerkezetet tartalmazza, tehát a régies *hi* alakhoz kapcsolja a képzőt. Hasonlóképpen járhatunk el a *szív* és az *óv* igék esetében. Az MHSz. nem tartalmazza a *szíva* vagy *szívva* alakot, de az *óva int* szó szerkezetet igen (41.). Az ÉKsz. szerint a *hi*, *szí* alak népi, népnyelvi, régies forma (526., 1268.), illetve a már említett *óva int* szó szerkezetet is tartalmazza (1022). Ebben az esetben is kétféle írásmód helyes: ha a *szí* tőhöz járul a toldalék: *szíva*, ha a *szív* tőhöz: *szívva*; ugyanígy: *óva*, *óvva*. Például: „A kiadó úgy döntött, egy civil jogvédő szervezet jogászait is segítségül *hívva* jogi útra tereli az ügyet.” „A buliról feltöltött képek amúgy különösen rossz érzést kelthetnek azokban, akik nincsenek rá *meghíva*.”

A magyar helyesírás és nyelvtan milyen szabályai támasztják alá a Művészetek Palotájának rövid ü-s rövidítését, a Müpát?

A Művészetek Palotája neve viszonylag újnak számít az intézmények sorában, mégis hamar elterjedt a név rövidített változata. Az írásmód sokféle változatával találkozhatunk az interneten, a sajtóban: MüPa, MÜPA, MüPa. A Művészetek Palotája szabályos rövidítése: Müpa (az AkH. 417. oldala, illetve 286. a) szabálypontja alapján). A Müpa írásmód az Osiris Kiadónál megjelent Helyesírás című kötetben (407. o.) leírtakkal magyarázható: olykor a magánhangzó időtartamát tekintve van eltérés a szóösszevonásos és a teljes alak között. Ez a megoldás a szóösszevonások esetében elfogadható, például: Oviber (Országos Vízügyi Beruházási Kft.); Tüvati (Tűz- és Vagyonvédelmi Társasági Intézmény); Müha (Művészetek Háza, Miskolc). Ezekben az esetekben tehát a szóösszevonások magánhangzói megrövidülnek. Ennek ellenkezőjére is van példa, amikor megnyúlik: Mentálhigiénés Segítő Központ, MeSeKő.

Külföldi tulajdonnevek toldalékolásával kapcsolatos a kérdésem. A kedvenc íróm felkért, hogy nézzem át az írását, amiben az egyik szereplőnek a *Glu* fantázianevet adta. A toldalékolás során következetesen hosszú *ú*-val írta a név utolsó betűjét: Glúhoz, Glútól. Jeleztem neki, hogy szerintem ez helytelen. Ő egy korábbi könyvének a példáját hozta fel ellenetesként, amiben Adorno német filozófus nevét Adornótól, Adornóhoz módon írta, és az akkori szerkesztője jóváhagyta. Melyikünknek van igaza?

Jól érzi, hogy itt valami furcsaság van, és Önnek, bizony, igaza van, ugyanis a szabályzat csak az *-a*, *-e*, *-o*, *-ő* végű idegen szavak és nevek esetében rendelkezik arról, hogy toldalékolás során megnyúlik a szóvégi magánhangzó. Így pl. Oslo ragozott alakja Oslóban, Malmö ragozott alakja Malmöből, (vö. AkH. 216. a). A korábbi szerkesztő tehát helyesen járt el, amikor az Adorno nevet úgy toldalékolta, hogy Adornót, Adornóval. A kedvenc írója nyilván jót akart, és a fenti szabály alapján gondolkodhatott – logikusan –, de neki ezúttal nincs igaza: a *Glu* tulajdonnév ragozott alakjainál ugyanis nem nyúlik meg a szóvégi magánhangzó, itt a kiejtés elvét vesszük alapul, így lesz a *Glu* névből *Glut*, *Gluval*, *Glunál*, *Gluért* stb. alak. Ugyanúgy, mint a többalakú köznevi szótövek esetében: *kutya-kutyát*, *eke-ekét*. Rövid *o*-ra csak a *no* és a *nono* végződi, rövid *ő*-re végződő pedig nincs. Az *u*-ra végződő köznevek sem nyúlnak meg toldalékoláskor, pl. *alku-alkut*, *bábu-bábuval*, *daru-darunak*, *hamu-hamuról* stb., valamint az *i* végűek sem: *mi-mit*, *ki-kit*, *úrfi-úrfít*.

Egybeírjuk-e a klakkcilinder összetételt?

A francia eredetű, hangutánzó klakk szó jelentése: összelapítható, rugóval ellátott béli cilinder. Az összetétel tehát tautologikus, önismétlő, a javasolt írásmódja: *klakk-cilinder*. Magyarításai: kürtőkalap, tornyos kalap, szokásmondás: Klakkba, frakk-

ba öltözött. Régies használatú, például: „Éjjel állítólag látták még végigmenni a folyosón frakkban, lazán vállaira hajtott selyembéléses fekete gallérban, kezében összehajtott klakkcilinderrel, bot nélkül” (Gigerli. Aradi Közlöny, 1934. október 28.). Arany János 1860-ban született, Cilinder című bökversében így ír: „A kalapom cilinder, / Nem holmi csekélység, / Ha fölteszem: magasság, / Ha leveszem: mélység.” A klakk szó második jelentése: bértaps; valamely színház vagy egy-egy fellépő művész bizalmi embere által megszervezett, olykor pénzzel, esetleg ingyenes belépéssel díjazott csoport, amelynek az a feladata, hogy tüntető tapssal, ünnepléssel a közönséget is tapsra, ünneplésre serkentse. Például: „A klakk nagyon jó működött, mert hatására a nézőtér állva tapsolt a darab végén.” „A televízió ma is alkalmaz klakkot, amikor nézők vannak a stúdióban.”

Átnéztem a férfikézilabda-mérkőzés, férfi-kosárlabdabajnokság, férfi kézilabdavilágbajnokság stb. típusú kifejezések írásmódját. Hogy írjuk: férfi vízilabdacsoporthmérkőzések vagy férfivízilabda-csoportmérkőzések?

Az AkH. 141. pontja, azaz a mozgószabály alapján ha egy már kötőjellel tagolt szóhoz újabb, szintén kötőjellel kapcsolandó utótag járul, az első kötőjelet kihagyjuk, vagyis az eredetileg kötőjelezett szórészt az új alakulatokban egybeírjuk, és az új utótagot írjuk kötőjellel: *anyagcsere-vizsgálat, de anyagcserevizsgálat-kérés*. Ebben az esetben nem utótagot, hanem előtagot kapcsolunk a szóhoz. Az Osiris Helyesírásban ez alapján szerepel *férfi-kézilabdavilágbajnokság, férfi-kézilabdamerkőzés, férfi-kosárlabdabajnokság, férfi-kézilabdavilágbajnokság* (704. o.), így a helyes írásmód: *férfi-vízilabdacsoporthmérkőzés*.

Szakirodalom

- H. Varga Márta 2012. A magyar szókészlet hiányos paradigmájú főnevei: a plurale tantumok. *Magyar Nyelvőr* 88–96.
- Istók Béla – Lőrincz Gábor – Lőrincz Julianna 2021. A lexikai variánsok és az alakpárok kapcsolattrendszere. *Magyar Nyelvőr* 330–56. <https://doi.org/10.38143/Nyr.2021.3.330>
- Lőrincz Gábor – Lőrincz Julianna 2020. A nyelvi variativitás elméleti kérdései. *Magyar Nyelvőr* 229–53. DOI: 10.38143/Nyr.2020.2.229
- Laczkó Krisztina – Mártonfi Attila 2004. *Helyesírás*. Osiris Kiadó. Budapest.
- Magyar helyesírási szótár*. Akadémiai Kiadó. Budapest, 2017. (MHSz.)

Minya Károly

nyelvész, főiskolai tanár

Nyíregyházi Egyetem Nyelv-
és Irodalomtudományi Intézet

E-mail: minya.karoly@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0003-2421-3580>

ÚJ SZAVAK, KIFEJEZÉSEK

ársapka *fn, jelöletlen birtokos jelzős összetétel (metaforikus)*

Benzinárstop, a benzinár maximalizálása.

Nagy kérdés, hogy a választások után meddig marad például az ársapka, és az egyes alapvető élelmiszerekre, például a csirkefarhátra alkalmazott árstop.

Ha nem lenne ársapka, akkor 700-900 forint körül lenne a benzin litere.

becsipődés *fn, jelentésbővülés*

Megrögzött szokás, elképzelés, idea.

A kommunista pártok ideológiájában mindig szerepelt a munkásság felfegyverzésének a gondolata, ez náluk afféle „becsipődés” volt.

benzinársapka *l. ársapka*

influenszerkedik *ige, képzés*

A közösségi médiában ismert ember véleményvezérként olyan reklámtevékenységet folytat, amellyel képes befolyásolni rajongói, követői véleményét, életmódját, döntéseit és vásárlási szokásait.

A modellkedés mellett marketinget tanul az egyetemen, és influenszerkedik is, így a napjai biztosan nem unalmasak, cserébe a szabadnap vagy a szabad hétvége számára ismeretlen fogalom.

manórúd *fn, jelentéssűrítő összetétel*

Elf Bar, gyerekcigi. Vékony, színes műanyag rúd, legújabb generációs, eldobható elektromos cigaretta. Van benne egy ízesített (gyümölcsös), jó illatú, opcionálisan nikotint tartalmazó folyadék és egy elem, ami ezt felmelegíti, így egyfajta párát képez, és látványos füstfelhőt bocsát ki.

A manórúd annyiban különbözik a klasszikus elektromos cigarettáktól, hogy nem lehet újratölteni, így ha kifogy a folyadék, vagy lemerül az elem, az eszköz a kukában landol. Ez egyszerre előny és hátrány: a pozitívuma, hogy egy rúd jóval olcsóbb, mint egy e-cigi, és nem kell szét- meg összeszerelni időről időre. A negatívuma, hogy nem igazán időtálló, és szennyezi a környezetet.

marketingpárt *fn, jelentéssűrítő összetétel*

Nem egy ideológiát követő, hanem a kereslettől, a piactól függően eszmét kereső vagy váltó politikai tömörülés.

A semmiből hatásos operettbelépővel érkező, de mára már a hajnali párával el is oszlott marketingpárt némileg nyögvenyelős, országos mozgalmi témát talált a politikai porondra vezető úton.

mikroműanyag *fn, jelentéssűrítő összetétel*

5 milliméternél kisebb műanyagdarabok, amelyek a műanyagok bomlási folyamata során keletkeznek a szerkezetének a szétesésével. Ezt elsősorban az ultraviola-sugarak okozzák a napsugárzáson keresztül. A műanyag szerkezeti változásának a másik okozója az anyag előregedése, szerkezetében a kötések megváltozása.

A mikroműanyag megemésztésének egészségre gyakorolt hatása egyelőre ismeretlen, de vélhetően mérgező anyagok szabadulhatnak fel.

nyakpárnahangszóró *fn, jelentéssűrítő összetétel*

Leginkább a repülőgépeken használt, nyaktámasztó párnára hasonlító hangszóró, amelyet bluetoothkapcsolattal csatlakoztatunk a telefonunkhoz.

A nyakpárnahangszóró alapötlete onnan jött, hogy sokan úgy akarnak zenét, hogy nem zárják ki vele a külvilágot. Más kérdés, hogy a ki nem zárt külvilág mennyire lesz idegesítő a kihallatszó zenei izlésünk miatt – igaz, hogy 2-3 méter távolságból semmi sem fog kiszűrődni a zenéből, mivel a hang egyenesen a fülünkbe irányul.

okosnyaklánc *fn, jelentéssűrítő összetétel*

Olyan eszköz, amely enyhe rezgéssel jelzi, ha a viselője túl sokat ült görbe háttal, vagy sétált rossz testtartással, lépést mér, illetve hőmérsékletet tud meghatározni.

Az okosnyaklánc amellett, hogy úgy néz ki, mintha egy menő ausztrál szörfös hagyta volna ott a tengerparton, nagyon hasznos dolgokat mér a testünkön, és gyűjti őket össze egy applikációba, ahogy ez a viselhető okoseszközöknél megszokott.

rezsicsökkentett *bef. mn-i igenév, elvonás és képzés*

A rezsicsökkentés árán fizetendő földgáz- és villamos energia.

A földgáznál mintegy hétszeres, az áramnál nagyjából kétszeres a drágulás a rezsicsökkentett árhoz képest.

robotsebész *fn, jelentéssűrítő összetétel*

Robotsebészeti eszköz, amelyet az általános sebészeti műtétek mellett nőgyógyászati, urológiai, fül-orr-gégészeti beavatkozásokban használnak.

A kórház ismertetője szerint az orvosok hatékonyabb munkát tudnak a robotsebész segítségével végezni, magasabb szintre helyezi a műtéti eljárások minőségét, továbbá támogatja a betegeket abban, hogy gyorsabban térhessenek vissza megszokott életükhöz.

szakmázik *ige, képzés*

Dolgozik a szakmájában; szakmai beszélgetést folytat.

De a rövid filmben nemcsak szakmázik, hanem mesél az apaságról, arról, hogy milyen zenét hallgat vezetés közben, de sztorizik Michelin-csillagokról és hollywoodi sztárokról is.



KORREKTORVERSENYEK

A helyesírás az igényes, művelt magyar köznyelvet, a legszelebb rétegek számára a könynyebb megértést, valamint a magyar írásbeliség – határok nélküli – egységét szolgálja. A közszolgálati médiafelületek (a hagyományos és az online sajtó) helyesírása sok tekintetben minta a közönség számára.

A digitális-információs világban a lapok, folyóiratok, online médiafelületek helyesírása gyakran hagy kívánnivalót maga után. Sokszor tapasztalható, hogy romlik a sajtó nyelvi, azon belül helyesírás színvonala. A magánkézben lévő sajtótermékeknel a költségkímélés érdekében elsőként az olvasószerszektőkön és a korrektorokon takarékoskodnak; az újságírók szakmai képzésében pedig háttérbe szorultak a sajtónyelvi, helyesírás ismeretek. A 2016-ban életbe lépett (részben egyszerűsített) új helyesírás szabályzat sem tudott javítani a helyzeten.

Minya Károly főiskolai tanár ötlete nyomán 2019-ben a sajtó helyesírás kultúrájának emeléséért népszerű, vonzó korrektorversenyt hirdetett meg a 2000-ben alapított Magyar Nyelvstratégiai Kutatócsoport és a 2006-tól működő Magyar Nyelvi Szolgáltató Iroda (Manyszi, www.e-nyelv.hu). A korrektorverseny célja, hogy összemérhessék tudásukat a korrektorként elhelyezkedni kívánók, az egyes médiumoknál már olvasószerszektőként, korrektorként dolgozók, illetve bárki, aki szeretné próbára tenni helyesírás tudását. Minden évben a legeredményesebb három versenyző megkapja Az év korrektora címet, amely ily módon beleilleszkedik az egyes szakmák, területek minőségbiztosítási rendszerébe (pl. Az év könyve, Az év bankja).

A korrektorverseny szakmai háttérét és minőségi színvonalát a magyar helyesírás szakembereiből álló bírálóbizottság biztosítja, amelynek tagja volt az első két évben (2019-ben és 2020-ban): Keszler Borbála professor emeritus, a 12. helyesírás szabályzat főszerkesztője, Antalné Szabó Ágnes egyetemi docens, a legismertebb általános és középiskolai nyelvtankönyvek szerzője, a Simonyi Zsigmond helyesírás versenyek főszervezője, valamint Minya Károly főiskolai tanár, több helyesírás tankönyv szerzője. A verseny szakmai támogatója pedig a magyar helyesírás szabályozását évtizedek óta végző ELTE Mai Magyar Nyelvi Tanszéke. 2021-től a bírálóbizottság tagjai: Balázs Géza egyetemi tanár, Minya Károly főiskolai tanár, Pölcz Ádám egyetemi adjunktus, Kiss Róbert Richard nyelvész, Prima Primissima díjas újságíró.

A verseny két részből áll: egy rövid online helyesírás feladatsorból (korábban tesztből) és egy szövegjavításból, amelyet egy megadott helyről lehet elérni, letölteni. A Mandiner (2021) így számolt be a harmadik versenyről: „A gyakorlati rész az újságoknál, könyvkiadóknál, igényesebb hírportáloknál, sőt blogoknál, üzleti szereplőknél dolgozó korrektorok mindennapi munkáját idézi azzal a különbséggel, hogy nyelvhelyességi-stilisztikai szempontból nem kell nézni a szöveget, azt ugyanis lehetetlen precízen, objektíven mérni. Ez a feladat főleg az alacposságról szól. Persze otthon kell lenni a szabályzatban, hogy az ember esetleges bizonytalan-

sága esetén tudja, hol keressen választ, no és nyilvánvalóan ki kell tudni szűrni a szövegben megbúvó helyesírási hibákat, azokat is, amelyek kaméleonként simulnak bele a közegükbe. A korrektori munka sokkal megbízhatóbb hibafelismerést követel, mint amire bármilyen szoftver képes – bizonyos nyelvtani tudás felett az emberek amúgy is csak az elégedelések kiszűrésére használják a szövegszerkesztők helyesírás-ellenőrző funkcióját.”

Az év három, szakmailag legjobb korrektora megkapja „Az év korrektora” címet, amelyet egy igazolással a birtokában használhat. Ezzel az is a cél, hogy a lapok az impresszumukban is közzétehessék ezt a kitüntetést, amely egyúttal garantálja a kiadvány nyelvi minőségi színvonalát. A verseny fődíja egy wellnesshétvége egy négycsillagos szállodában, a második helyezett notebookot, a harmadik e-book-olvasót kap. Az első tíz helyezett értékes könyvjutalomban részesül. Mivel az első három verseny élményében többször ugyanazok a személyek szerepeltek (akik tehát bizonyítottan a legjobb magyar helyesírók), a verseny szabályzatában rögzítették, hogy egy versenyző legföljebb három alkalommal kaphatja meg Az év korrektora címet, ám továbbra is jelentkezhetsz, teljesítményét elbírálják, viszont a címben és jutalomban már nem részesülhetsz. Így mások is megkaphatják Az év korrektora címet.

Az első versenyt 2019. március 19-én rendezték a Duna Palotában. A második versenyt a koronavírus-járvány miatt – kényszerűségből – online módon szervezték 2020. október 3-án. Az online szervezés annyira sikeresnek bizonyult, hogy a későbbiekben meg is maradt ez a lebonyolítási forma, mely kétségtelenül előnyös a határon túli és vidéki versenyzőknek. A harmadik online versenyt 2021. szeptember 25-én szervezték meg; a negyedik megmérettetés pedig 2022. szeptember 24-én lesz, de a résztvevők kérésére 2022. szeptember 28-án, szerdán jelenléti eredményhirdetéssel, szakmai találkozóval zárul az Uránia Nemzeti Filmszínházban.

Az év korrektora díjban részesültek: Fábíán György, Helfrich Judit, Póla Gergely (2019), Helfrich Judit, Korpa Ildikó, Póla Gergely – Fábíán György (holtverseny) (2020), Helfrich Judit, Póla Gergely – Szvorélyné Mezei Klára (holtverseny) (2021).

A Mandiner (2021) ezzel zárja tudósítását: „A Kárpát-medencei korrektorverseny kiváló alkalom arra, hogy felhívja a figyelmet a nemzet felbecsülhetetlen kincsét jelentő magyar nyelvre, a helyesírás fontosságára, továbbá hogy egy pillanatra reflektorfénybe állítsák és elismerjék azokat, akiknek a munkája kívülről – jó esetben – láthatatlan”.

A versenyt kezdetektől támogatja a Nemzeti Kulturális Alap, a Magyar Nyelvőr Alapítvány, és 2022-től a Színház- és Filmművészeti Egyetem is.

Hivatkozások, sajtóbeszámolók

- A Mandiner munkatársa az év korrektorai között (2021. szeptember 29.) https://mandiner.hu/cikk/20210929_a_mandiner_munkatarsa_az_ev_korrektorai_kozott
- Debreceni újságíró, lapszerkesztő nyerte az első Kárpát-medencei korrektorversenyt. HAON 2019. március 23. <https://www.haon.hu/cimke/karpat-medencei-korrektorverseny>
- Horváth Éva, a Népújság korrektora a szakma legjobbjai között. Népújság, 2019. március 28. <https://www.nepujasg.ro/articles/horvath-eva-a-nepujasg-korrektora-a-szakma-legjobbjai-koezoett>
- Keszler Borbála zsűrielnök köszöntője: <https://e-nyelv.hu/2020-10-02/korrektorverseny-zsurielnoki-koszonto/> (2020. október 1.)
- Varga Virág: „Nem hinné, mi történt a korrektorversenyen!” – sajtónyelvi csemegék, média, áltudományok. ELTE-online hallgatói magazin, 2019. március 27. <http://elteonline.hu/tudomany/2019/03/27/nem-hinne-mi-tortent-a-korrektorversenyen-sajtonyelvi-csemegek-media-altudomanyok/>